

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Оксана ІВАНЕНКО

**УКРАЇНСЬКО-ФРАНЦУЗЬКІ ЗВ'ЯЗКИ:
НАУКА, ОСВІТА, МИСТЕЦТВО
(кінець XVIII – початок XX ст.)**

Київ - 2009

Іваненко О.А. Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 320 с.

У монографії на основі архівних матеріалів, опублікованих документів, періодики, мемуарних та епістолярних джерел здійснено спробу узагальнюючого дослідження українсько-французьких наукових, освітніх та літературно-мистецьких взаємин кінця XVIII – початку XX ст. (на матеріалах українських губерній Російської імперії). Проаналізовано передумови розвитку українсько-французьких культурних зв'язків, співробітництво університетів України з науково-освітніми центрами Франції, основні напрями взаємовпливів у сфері літератури, театрального, музичного та образотворчого мистецтв. У „Додатках” вміщено архівні документи, а також джерела, опубліковані в періодичних виданнях XIX – поч. XX ст.

Розрахована на науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією міжнародних відносин.

Відповідальний редактор:

доктор історичних наук, професор *М.М. Варварцев*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України *О.П. Реєнт*
доктор історичних наук, професор *Б.М. Гончар*

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України,
протокол № 5 від 28 травня 2009 р.

ISBN 978-966-02-5284-4

© Інститут історії України НАН України, 2009

© О.А. Іваненко, 2009

З М І С Т

Вступ	5
--------------------	---

Розділ 1

Передумови розвитку українсько-французьких культурних зв'язків (кін. XVIII – поч. XX ст.)

1.1. До історії українсько-французьких відносин (XI – XVIII ст.)	23
1.2. Французька присутність в Україні (кін. XVIII – перша половина XIX ст.)	37
1.3. Політичні та економічні чинники українсько-французьких культурних взаємин (кін. XVIII – поч. XX ст.)	49

Розділ 2

Українсько-французьке науково-освітнє співробітництво

2.1. Діяльність французьких освітян в Україні	79
2.2. Взаємини Харківського університету з культурно-освітніми та науково-дослідними центрами Франції	95
2.3. Французький напрям міжнародного наукового співробітництва Університету Св. Володимира	111
2.4. Зв'язки Новоросійського університету з науковими та освітніми установами Франції	133

Розділ 3
Українсько-французькі
літературно-мистецькі взаємовпливи

3.1. Творчі зв'язки в галузі художньої літератури	153
3.2. Співпраця в театральному та музичному мистецтві	181
3.3. Взаємини у сфері образотворчого мистецтва	199
Висновки	219
Додатки	231
Список скорочень	303
Іменний покажчик	304

ВСТУП

Історія українсько-французьких взаємин має давнє коріння, що сягає Середньовіччя, коли були встановлені економічні, політичні, культурні, династичні зв'язки між Францією та Київською Руссю. Від часів Великого князівства Литовського на українських землях посилювалися західні впливи. У духовному житті українства знайшли відображення загальноєвропейські явища – гуманізм, Відродження, Реформація, Контрреформація. Після укладення Переяславської угоди 1654 р. розпочався процес переходу України до сфери політико-ідеологічного впливу Московської держави, що в XVI – XVII ст. взяла на озброєння концепцію “Третього Риму”. Поетапне обмеження суверенітету Гетьманської держави завершилося цілковитою ліквідацією її автономії та зруйнуванням Запорозької Січі. Протягом XIX ст. в Україні було остаточно скасовано Магдебурзьке право, дію III Литовського статуту, запроваджено імперське централізоване управління, набрала обертів політика русифікації. У цей час Франція залишалася лідируючою у світі державою, продовжуючи справляти великий вплив як на політичні процеси, так і на розвиток освіти, науки, літератури, мистецтва в Європі.

Метою цієї монографії є відтворення основних напрямів і форм, специфіки українсько-французьких культурних взаємин, з'ясування їх значення для інтелектуального розвитку обох народів наприкінці XVIII – на початку XX ст. Обрані хронологічні рамки дослідження дають можливість зосере-

дити увагу на зв'язках із Францією в період українського національного відродження, починаючи від Великої французької революції 1789 р., що своїми ідеологічними впливами та суспільно-політичними принципами (реалізованими, зокрема, в Кодексах Наполеона) створила підґрунтя для піднесення національних рухів у Європі. Нижня хронологічна межа пов'язана з початком Першої світової війни, яка стала рубежем між новим і новітнім часом. Перебування українських земель у складі різних держав – Російської та Австро-Угорської – накладало відбиток на їх суспільно-політичний та культурний розвиток, що й зумовило обмеження географічних рамок даної монографії українськими губерніями Російської імперії.

До теперішнього часу історіографія українсько-французьких відносин нагромадила значний масив праць. У XIX ст. одним з перших до цієї теми звернувся літературознавець В.П. Горленко, який у розвідці “Україна в зображеннях французів” (1898) розглянув французьку україніку починаючи з XVII ст. Констатувавши, що західноєвропейські видання сповнені хибної інформації про Україну, “курйозів”, автор разом з тим відзначив притаманну французькій літературі XIX ст. тенденцію дотримуватися рамок наукової розробки української теми.¹

Від початку XX ст. історія зв'язків України із Західною Європою найбільш активно вивчалася вченими-емігрантами та була пов'язана головню з діяльністю І. Борщака, який порушив широке коло проблем, спільних для історії Франції та України XVII-XX ст. Значення українсько-французьких взаємин дослідник окреслив в одному з перших своїх досліджень – “Ідея Соборної України в Європі в минулому” (1923). Спираючись на французькі та інші західноєвропейські джерела XVI – XX ст., він доводив, що ідея незалежної української держави “від Чорного моря до Львова” була невід'ємною складовою суспільної свідомості європейських народів.² Результатом пошукової роботи в бібліотеках Ватикану, Парижа, Відня, Стокгольма, Гамбурга, Брюсселя та

інших міст стала його праця “Україна в літературі Західної Європи” (1933-1935), що являє собою бібліографічний огляд публікацій з різних галузей знань про Україну й українців та обіймає період від XV до початку XX ст.³ З огляду на такі хронологічні рамки розвідки, автор не мав можливості детально аналізувати кожне із згадуваних видань та обмежився їх стислим описом. Однак, саме тут вперше було відтворено загальну панораму еволюції західних, у тому числі французьких, інтерпретацій української історії та культури, подолано усталений штамп, за яким Україна нібито залишалася невідомою для Заходу.

Діапазон дослідницьких інтересів Борщака охоплював також українсько-французькі літературні зв'язки. Одним із здобутків у цій сфері став його нарис „Шевченко у Франції” (1933), де проаналізовано досягнення французького шевченкознавства середини XIX – початку XX ст.⁴

Борщак багато працював над розвитком наполеонознавчих студій у контексті української історії. На сторінках “*Revue des Etudes Napoléoniennes*” дослідник неодноразово публікував статті, присвячені політиці французького імператора щодо Східної Європи. Підсумкового характеру набула його монографія “Наполеон і Україна” (1937), в якій розглянуто питання про місце України у воєнно-стратегічних планах тогочасної французької дипломатії.⁵

Протягом 40-50-х рр. XX ст. у Парижі важливу роль у розгортанні досліджень українсько-французьких взаємин відіграв заснований Борщакком журнал “Україна”, в якому переважали розвідки з історичної та літературознавчої тематики. Так, у статті Борщака “Марко Вовчок та її зв'язки в Парижі” (1949) розглянуто питання про формування інтересу до українського козацтва у творчості П. Меріме.⁶ В іншій його праці – присвяченій постаті О. Бальзака⁷ – висвітлено особливості сприйняття французьким письменником історії, культури, суспільного життя України. Відзначаючи вплив Е. Ганської та її оточення на українознавчі погляди Бальзака, Борщак, проте, оминув увагою

значення особистих легітимістських переконань літератора, сформованих у Франції, незалежно від його польських друзів.

Ще одним напрямом публікацій на шпальтах „України” стали розвідки щодо місця української тематики у французькій науковій літературі та публіцистиці⁸, а також статті, присвячені вивченню українських впливів на французьку художню літературу.⁹

Продовження українознавчих досліджень у Франції було здійснене в працях А. Жуковського. На П'ятій міжнародній французько-українській конференції “Українські козаки. Історична роль, літературні та мистецькі інтерпретації” (Париж, 1991) учений презентував узагальнюючий огляд французької україніки XVI – XIX ст.¹⁰, а в статті „Українознавчі студії у Франції” проаналізував розвиток вивчення історії, культури, етнографії України у французьких науково-освітніх установах другої половини XIX – XX ст.¹¹ У виданій ним спільно з А. Зленком праці „Франція та Україна” зосереджено увагу на українсько-французьких взаєминах від часів Середньовіччя до кінця XX ст., основних віхах історії української еміграції у Франції. Утім, автори обмежили перелік французів, які залишили помітний слід у культурі України, лише постатями Г.-Л. Боплана, Д.-П. Де ля Фліза, Дюка де Рішельє та О. Ланжерона. До того ж не знайшов підтвердження висновок, що „французи, за незначним винятком, недовго проживали в Україні”.¹² Збагаченню історіографії українсько-французьких зв'язків сприяло укладення за участю А. Жуковського, А. Зленка, В. Манжолі та ін. видання „Україна і Франція: нариси багатовікової історії відносин”. Значну увагу в ньому приділено становленню та розвитку взаємин між обома країнами після проголошення 1991 р. державної незалежності України.¹³

Узагальнюючий аналіз ролі „українського питання” у французькому громадсько-культурному та політичному житті XVII – поч. XX ст. здійснено в монографії В. Косика,

присвяченій українсько-французьким відносинам 1917-1918 рр., політиці Франції щодо Української Народної Республіки.¹⁴

Серед праць французької історіографії привертають увагу видані ще в другій половині XIX ст. книги Л. Пінго „Французи в Росії та росіяни у Франції” та Х. Корбе „Французька громадська думка віч-на-віч з російською невідомістю за доби націоналізмів”, в яких фігурують матеріали про діяльність французьких емігрантів на українських теренах, аналізується проблема зростання у Франції інтересу до культур народів, що населяли Російську імперію.¹⁵

У радянській історіографії слід виділити низку досліджень, присвячених Великій французькій революції 1789 р. та її впливу на Російську імперію. Засади вивчення цієї теми заклала монографія М. Штранге „Російське суспільство та французька революція 1789-1794 рр.”. Її автор полемізував з російськими дореволюційними та французькими вченими, які відстоювали думку про те, що росіяни, на відміну від інших європейських народів, не могли глибоко сприйняти ідеї Великої французької революції через принципові соціокультурні суперечності між обома країнами. Штранге наголошував також на появі в цей період класу різночинної інтелігенції, котра разом з частиною дворянства склала соціальну базу для поширення передових західних ідей. Відповідно до кожного етапу революції автор проаналізував еволюцію ставлення російського суспільства до подій у Франції, висвітлив питання щодо розповсюдження в Росії французької літератури, у тому числі творів просвітників.¹⁶ Аналогічну проблему було порушено в книзі К.О. Джеджули “Росія і Велика французька буржуазна революція кінця XVIII століття”. Подана в ній характеристика внутрішньополітичного становища Росії поєднана з висвітленням культурних взаємовпливів двох країн.¹⁷

Зв'язки російської громадськості з революційною Францією висвітлювалися також у працях А.З. Манфреда.¹⁸ У його монографії “Традиції дружби та співробітництва”, при-

свяченій періоду 1871 – 1967 рр., з'ясовано залежність між інтенсивністю російсько-французького культурного діалогу та рівнем офіційних міждержавних відносин Франції і Росії.¹⁹

Спільна історія Франції та України в контексті революційних подій кінця XVIII ст. висвітлена в монографії Л.А. Коваленка (1973). Дослідник розкрив вплив ідеології Просвітництва на українське громадсько-політичне життя, політику царського уряду щодо поширення ідей Великої французької революції, питання про зростання інтересу до України з боку тогочасної французької громадськості.²⁰

У середині минулого століття дослідники українсько-французьких взаємин найчастіше зосереджувались на гуманітарних аспектах теми. Напрями й форми цих зв'язків розглядалися на загальному тлі взаємодії української культури із зарубіжними літературами в студіях О.М. Євніної „Дожовтнева та радянська українська література за рубежами СРСР”, О. Засенка „Марко Вовчок і зарубіжні літератури”, І. Журавської „Леся Українка і зарубіжні літератури”.²¹ У праці Є.П. Мартьянкової „Про відображення російсько-французьких культурних зв'язків у французькій мові та літературі XIX ст.” досліджено діяльність П. Меріме-перекладача, завдяки якому французьке письменство збагатилося лексикою російського та українського походження.²²

Нові акценти у висвітленні теми „Бальзак і Україна” з'явилися у виданому 1985 р. нарисі Д.С. Наливайка „Оноре Бальзак”. Автор не лише представив підсумки вивчення зв'язків французького письменника з Україною в працях попередників, але й розвинув його, висвітливши, зокрема, питання про інтерпретацію Бальзаком українського соціального життя.²³ Українсько-французькі зв'язки з часів Київської Русі до XX ст. знайшли віддзеркалення в іншій праці Д.С. Наливайка – „Спільність і своєрідність. Українська література в контексті європейського літературного процесу”.²⁴

Результатом колективних розробок у галузі порівняльного літературознавства стало багатотомне видання „Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті” (1988). Вміщений у його третьому томі розділ „Українсько-французькі літературні взаємини” (автори – В.І. Пащенко та Г.М. Рягузова) висвітлює великий пласт подій та явищ історії культури ХІХ-ХХ ст., а також виокремлює роль здобутків французької літератури у формуванні української національної самосвідомості.²⁵

У рамках літературознавчих студій з'явилася також монографія В.Г. Матвіїшина, присвячена співробітництву майстрів художнього слова України та Франції у ХІХ – на початку ХХ ст. У ній проаналізовано перекладацьку діяльність вітчизняних письменників, мислителів, учених, особливості популяризації шедеврів французького письменства в Україні.²⁶

У 1989 р. Н.Ю. Асєєва видала монографію з історії творчих зв'язків українських художників із провідними французькими, німецькими та польськими мистецькими центрами кінця ХІХ – початку ХХ ст. Тут багато місця приділено таким важливим формам художніх взаємин, як перебування вітчизняних митців у європейських навчальних закладах, участь у міжнародних мистецьких заходах.²⁷

Розширенню діапазону історичних уявлень про зміст і характер українсько-французьких відносин ХІХ ст. сприяли праці М.М. Варварцева. У монографічній розвідці, опублікованій у збірнику „Культурные и общественные связи Украины со странами Европы” (1991), на основі документальних матеріалів уперше висвітлено проблему обміну науково-технічними знаннями між Україною та Францією в другій половині ХІХ ст.²⁸ В іншому дослідженні автора проаналізовано французькі рецепції України в першій половині ХІХ ст., їхній зв'язок з економічними та політичними планами й заходами Франції щодо опанування торговельними шляхами Південної та Південно-Східної Європи.²⁹

Представники вітчизняної історіографії зверталися до українсько-французького наукового співробітництва також у контексті питань, пов'язаних з міжнародними зв'язками Київського університету в період 1834-1917 рр. (монографія А.М. Катренка та Я.А. Катренка).³⁰

Узагальнюючою студією з історії культурних взаємин Франції та України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. стала кандидатська дисертація О.О. Кураєва.³¹ Основну увагу в ній приділено питанню щодо присутності української тематики у французькому культурному, науковому, політичному житті 1850 – 1917 рр. Окремий розділ цієї роботи висвітлює зв'язки в галузі науки й мистецтва. Автор показав, що незважаючи на відсутність державності України, її відносини з Францією розвивалися, концентруючись у сфері духовної культури.

Наприкінці ХХ ст. вітчизняна наука поповнилася публікаціями документів, тематично пов'язаних з історією українсько-французького науково-освітнього співробітництва. Так, Л.В. Таран упорядкувала видання листів одного з найвизначніших в Україні фахівців з французької історії – київського професора І.В. Лучицького.³² Значний масив архівних матеріалів щодо співпраці вчених, викладачів Франції та України введено до наукового обігу в збірнику „З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.)”, виданому за редакцією М.М. Варварцева.³³

Про можливість подальшої плідної розробки українсько-французьких взаємин засвідчили спеціальний випуск культурологічного альманаху „Хроніка-2000” (1995, №2-3) та окремих номерів наукового журналу „Діалог: Історія. Політика. Економіка” (2002, №2), де їх історія представлена в дослідницьких розвідках українських та французьких авторів, записках і спогадах сучасників, публікаціях архівних документів, художніх творах.³⁴

Підсумкові оцінки цієї ж проблематики здійснено в монографії Д. Наливайка „Очима Заходу: рецепції України в Західній Європі ХІ-ХVІІІ ст.”, в якій закономірності, посту-

пові зміни у формуванні західноєвропейського образу України простежено значною мірою на французьких матеріалах.³⁵

На рубежі минулого й нинішнього століть історики звернулися до нового прочитання наполеонознавчої тематики в контексті зовнішньополітичних інтересів Франції щодо України. Вона відображена в статтях О. Захарчука (а також у його кандидатській дисертації) та Б. Гончара.³⁶ Видана 2007 р. ґрунтовна монографія В. Ададурова „Наполеоніда” на Сході Європи...”, яка базується на самостійній науково-пошуковій роботі автора в архівах Франції, дозволяє об’єктивно окреслити спектр французько-українських політичних зв’язків початку ХІХ ст., виявити прогалини в працях попередників та зняти міфологізовані нашарування в українській історіографії щодо цієї проблематики.³⁷

Огляд наявної літератури дає підстави констатувати, що в історичній науці створено умови для окремого спеціального дослідження українсько-французьких культурних зв’язків кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.

Основу джерельної бази даної монографії становлять рукописні документи, що зберігаються в архівосховищах України та Російської Федерації: Центральному державному історичному архіві України м. Києва, Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Державному архіві м. Києва, Архіві зовнішньої політики Російської імперії (Москва), Російському державному архіві літератури та мистецтва (Москва), Державному архіві Російської Федерації (Москва).

Широке коло документів, що містять різнопланову інформацію, було виявлено автором у Центральному державному історичному архіві України м. Києва. Визначити роль французьких фахівців у розвитку науки та освіти України ХІХ ст. дають можливість джерельні матеріали фондів “Київський навчальний округ” (ф.707) та „Канцелярія попечителя Харківського навчального округу” (ф.2162), де зосереджено щорічні звіти про стан цих округів, журнали

конференцій з навчальної і господарської частини, звіти Ліцею вищих наук князя Безбородька, послужні й формулярні списки його викладачів, справи щодо закордонних відряджень.

Документи фонду “Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора” (ф.442) проливають світло на питання про українсько-французьке співробітництво в театральному мистецтві, зокрема, гастролі зарубіжних артистів в Україні та сприйняття їх творчості місцевим глядачем. З’ясувати характер та масштаби французької імміграції в Україні допомагають дані адміністративно-поліцейського обліку з губернаторських звітів, що зберігаються в згаданому фонді.

Інформацію, на основі якої можна судити про торговельно-економічні та соціально-політичні передумови розвитку українсько-французьких зв’язків, містять фонди “Київське намісницьке правління” (ф.193), “Київський воєнний губернатор” (ф.533), “Чернігівський губернський магістрат” (ф.1537), “Чернігівська верхня розправа” (ф.1539), де зберігаються копії офіційних документів органів центрального управління царської Росії, що регулювали торгівлю з Францією.

У документах фондів „Київський цензурний комітет” (ф.293), „Канцелярія окремого цензора в м. Києві з іноземної цензури” (ф.294), „Київський тимчасовий комітет у справах друку” (ф.295) зафіксовано відомості щодо державного контролю за поширенням творів французької художньої літератури, публіцистики, драматургії на теренах Російської імперії, і зокрема України.

Дослідження з історії культури передбачають звернення до особових архівних фондів учених, письменників, публіцистів, театральних діячів, музикантів, художників, скульпторів, архітекторів. Серед їх матеріалів, як правило, переважають варіанти рукописів, чернетки, кореспонденція. Документи фондів особового походження відіграють подвійну роль: вони розкривають особливості приватного життя, сві-

тогляду, творчості митців, а також характеризують історичну епоху через призму індивідуального досвіду її представників. Важливе значення для вивчення міжнародних науково-освітніх зв'язків України мають фонди Д.І. Каченовського (ф.2032), М.Д. Пильчикова (ф.2047), Л.В. Рейнгарда (ф.2051), І.І. Мечникова (ф.2129) та ін. Значний інтерес для дослідників біографії і творчості О. Бальзака становлять копії його листів до М.В. Юзефовича (1802-1899), що зберігаються в особовому фонді останнього (ф.873). У центрі уваги згаданої кореспонденції перебували особисті, побутові питання, пов'язані з другим візитом Бальзака до України.

Співпрацю Університету Св. Володимира з Францією розкривають документи фонду “Київський університет” (ф.16) Державного архіву м. Києва. У них містяться відомості про участь французьких педагогів в організації навчального процесу, про рівень викладання іноземних мов в університеті. Особливий інтерес становить інформація щодо встановлення наукової кореспонденції з французькими фахівцями та зарубіжних відряджень київських учених з метою вдосконалення освіти в навчальних закладах Франції та роботи в зарубіжних лабораторіях, музеях, бібліотеках, архівах.

Матеріали, в яких зафіксовано відомості про співробітництво між французькими та українськими вченими, зберігаються також в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. В особовому фонді М.В. Остроградського (ф.281) зосереджено документи, що дозволяють скласти уявлення про рівень авторитету математика в наукових колах Заходу, наприклад, свідоцтва про його обрання до провідних західних академій наук.

У Російському державному архіві літератури та мистецтва (Москва) містяться важливі матеріали щодо перебування в Україні О. Бальзака. Вони відображають, головним чином, його другий приїзд до України (жовтень 1848 – квітень 1850 рр.). У зв'язку з революційними подіями у Франції 1848 р. в'їзд французів до Російської імперії було обмежено. Відповідно, у фонді “Зібрання іноземних автографів”

(ф.1347) зберігається кореспонденція, пов'язана з клопотанням Бальзака про дозвіл приїхати в Україну: лист письменника до шефа жандармів О.Ф. Орлова, текст доповіді Орлова Миколі I з приводу прохання французького літератора та письменника Бальзака шефу жандармів за наданий дозвіл, лист до Бальзака французького посла у Росії маркіза де Кастельбажака.³⁸ Відомості цих джерел доповнюються матеріалами фонду “Третє відділення особистої його імператорської величності канцелярії” (ф.109) Державного архіву Російської Федерації. Серед них – рапорт Орлова Миколі I з приводу прохання Бальзака про дозвіл повернутися до Києва й одружитися з поміщицею Ганською, секретна настанова шефа жандармів полковнику Белоусову про виконання повеління імператора щодо встановлення суворого нагляду за письменником (укладом його життя, повсякденними заняттями та зв'язками в суспільстві).³⁹ Очевидно, внаслідок виконання подібних розпоряджень у документах Російського державного архіву літератури та мистецтва відбилася інформація про осіб, яких Бальзак знав у Росії: у фонді “О.М. Смирнова” (ф.485) міститься список його можливих кореспондентів за 1843 – 1850 рр.⁴⁰

При розгляді питання про економічне проникнення французьких торговельно-промислових кіл до Північного Причорномор'я наприкінці XVIII ст. у монографії було використано матеріали фонду “Зносини Росії з Францією” (ф.93) Архіву зовнішньої політики Російської імперії історико-документального управління МЗС РФ (Москва), зокрема, текст російсько-французького торговельного договору 1786 р.⁴¹ та документи про його укладення, які містять інформацію щодо реальних інтересів обох сторін і дискусій, що точилися навколо підготовки угоди.⁴²

У Російській імперії, де наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. перебувала більшість українських земель, громадське та приватне життя підданих було охоплене тотальним контролем адміністративно-каральних органів. Відповідно, у фонді “Третє відділення особистої його імператорської ве-

личності канцелярії” (ф.109) Державного архіву Російської Федерації відкриті матеріали щодо в'їзду до країни французів. Офіційна кореспонденція, слідчі документи фонду “Особлива канцелярія міністерства внутрішніх справ” (ф.1165) містять інформацію щодо настроїв в Україні періоду російсько-французької війни 1812 р.

Враховуючи те, що відтворення цілісної картини міжнародних зв'язків України кінця XVIII – початку XX ст. неможливе без залучення законодавства Російської імперії, документів дипломатичної історії, у монографії використано опубліковану міжнародно-правову документацію та законодавчі акти, надруковані в “*Полном собрании законов Российской империи*” (1830), збірниках документів “*Сборник Московского главного архива министерства иностранных дел*” (1893), “*Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел*” (1960), “*О вооружённом морском нейтралитете. Составлено с Высочайшего соизволения, по документам Московского главного архива министерства иностранных дел*” (1859). Крім того, автором було вивчено документальні матеріали, опубліковані у виданнях, укладених С. Доброклонським⁴³, Ю.В. Ключніковим і А. Сабаніним⁴⁴, Ф. Мартенсом⁴⁵.

Цінним джерелом з історії українсько-французьких науково-освітніх зв'язків є документація діловодства університетів, зокрема, звіти вчених про закордонні відрядження, опубліковані в „*Записках Императорского Харьковского Университета*”, „*Университетских известиях*”, „*Записках Императорского Новороссийского Университета*”.

До складу джерельної бази монографії увійшли також публікації епістоляріїв. Особливо слід наголосити на цінності приватної кореспонденції, яка в розглядуваний період була одним з основних засобів спілкування. Епістолярні матеріали дають можливість ознайомитися з поглядами українських митців і вчених на сучасні їм події громадсько-культурного життя Західної Європи, встановити імена фран-

цузьких науковців, поетів, письменників, художників, музикантів, які справляли вплив на творчість вітчизняних діячів культури. Серед історичних пам'яток, що допомагають реконструювати картину українсько-французьких духовних взаємин, визначити роль кращих надбань французької культури в українському громадсько-культурному житті, важливе місце належить мемуарній літературі.⁴⁶

Важливим джерелом пропонованої монографії є періодика, зокрема, газети, що містять інформацію про гастролі в Україні французьких театральних труп та місце західноєвропейських п'єс у репертуарі місцевих театрів: “Киевские губернские ведомости”, “Одесский вестник”, „Южный край”, „Жизнь и искусство”, „Киевлянин”, „Заря”, „Театральная Одесса”, „Киевский театральный курьер”, „Одесское обозрение театров”, „Одесский листок”.

Від початку ХІХ ст. часописи України публікували здійснені українськими митцями російськомовні переклади з творів французької художньої літератури. На сторінках заснованого 1816 р. в Харкові журналу “Украинский вестник” друкувалися переклади П.П. Гулака-Артемовського з творів Ж.-Б. Руссо, Ж. Расіна, Ж. Деліля, П.-Ж. Кребійона. У рамках запроваджених тут рубрик “Живописная проза”, “Детское чтение” харківські літератори публікували власні переклади уривків з французької художньої прози. На сторінках заснованого при Харківському університеті “Українського журналу” (1824–1825) друкувалися переклади з французьких сентиментальних романів, а головне – твори корифеїв західноєвропейської культури Ж.-А.Б. де Сен-П'єра, Н. Буало, А.-М.-Л. де Ламартіна.

Серед джерел з історії культури важливе значення мають літературні пам'ятки. Відображаючи стан суспільної свідомості, вони дозволяють дослідити естетичні смаки, систему цінностей, громадсько-політичні ідеали епохи. У творах Г.С. Сковороди, Я.П. Козельського, П.П. Гулака-Артемовського, Т.Г. Шевченка, Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, І.П. Котляревського, Марка Вовчка, І.С. Нечуй-Левицького, Лесі

Українки, М.П. Старицького, В.І. Самійленка простежуються впливи французької культури на розвиток української художньої літератури.

З метою з'ясування місця України в громадсько-культурному житті Франції автором монографії було вивчено твори тогочасних французьких істориків, письменників, публіцистів: Ж.-Б. Шерера, Ж.-Ф. Гаррана де Кульона, Ш.-Л. Лезюра, Ж.-Л. Карра, Ш. Решберга, А. Бальбі, О. Бальзака, А.-Л.-Ж. де Сталь та ін.

Таким чином, наявний комплекс джерел з історії українсько-французьких зв'язків кінця XVIII – початку XX ст. та здобутки історіографії відкривають можливість здійснити узагальнююче дослідження взаємовпливів двох народів у сфері науки, освіти, художньої літератури, театру, образотворчого мистецтва.

¹Горленко В.П. Украина в изображениях французов // Южнорусские очерки и портреты. – К., 1898.

²Борщак І. Ідея Соборної України в Європі в минулому. – Париж, 1923.

³Borschak E. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale (Extrait du Monde Slave, 1933, T.3, juillet – août – septembre; T.4, octobre – décembre; 1934, T.1, mars; T.2, avril; T.4, octobre – novembre; 1935, T.1, février – mars).

⁴Борщак І. Шевченко у Франції: Нарис із історії французько-українських взаємин. – Львів, 1933.

⁵Борщак І. Наполеон і Україна. – Львів, 1937.

⁶Борщак І. Марко Вовчок і її зв'язки в Парижі // Україна. – Париж, 1949. – Ч.1. – С.1-10.

⁷Борщак І. Україна і українці в листуванні Бальзака // Україна. – Париж, 1950. – Ч.3. – С.188-191.

⁸Борщак І. Слов'янські студії у Франції (1840 – 1950) // Україна. – Париж, 1951. – Ч.5. – С.312-315.

⁹Борщак І. Великий співець свободи // Україна. – Париж, 1952. – Ч.8. – С.650-657.

¹⁰Joukovsky A. Les publication-sources françaises au sujet des Cosaques ukrainiens, de Bauplan à Merimée // Les Cosaques de l'Ukraine. – Paris, 1995. – P.88-114.

¹¹Жуковський А. Українознавчі студії у Франції // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 2000. – Вип.9. – С.284-300.

¹²Zlenko A., Joukovski A. La France et l'Ukraine. – Paris, 1998. – P.68.

¹³Україна і Франція: нариси багатовікової історії взаємин / А. Жуковський, А. Зленко, В. Манжола та ін. – Львів, 2001.

¹⁴Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918). – Львів, 2004.

¹⁵Pingaud L. Les Français en Russie et les Russes en France. – Paris, 1886; Corbet Ch. A l'ère des nationalismes l'opinion française face à l'inconnue russe (1799 – 1894). – Paris, 1867.

¹⁶Штранге М.М. Русское общество и французская революция 1789 – 1794 гг. – М., 1956.

¹⁷Джеджула К.Е. Россия и Великая французская буржуазная революция конца XVIII в. – К., 1972.

¹⁸Манфред А.З. Великая французская буржуазная революция. – М., 1983.

¹⁹Манфред А.З. Традиции дружбы и сотрудничества. – М., 1967.

²⁰Коваленко Л.А. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. – К., 1973.

²¹Євніна О.М. Дожовтнева та радянська українська література за рубежами СРСР. – К., 1956; Засенко О. Марко Вовчок і зарубіжні літератури. – К., 1959; Журавська І. Леся Українка і зарубіжні літератури. – К., 1963.

²²Мартянова Е.П. Об отражении русско-французских культурных связей во французском языке и литературе XIX в. – Харьков, 1960.

²³Наливайко Д.С. Оноре Бальзак. Життя і творчість. – К., 1985.

²⁴Наливайко Д.С. Спільність і своєрідність. – К., 1988.

²⁵Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті. – К., 1988. – Т.3.

²⁶Матвіїшин В.Г. Українсько-французькі літературні зв'язки XIX – поч. XX ст. – Львів, 1989.

²⁷Асеева Н.Ю. Украинское искусство и европейские художественные центры (конец XIX – начало XX века). – К., 1989.

²⁸Варварцев Н.Н. Украина – Франция: обмен научными и техническими знаниями (60-90-е годы XIX в.) // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. – К., 1990. – С.173-194.

²⁹Варварцев М. Україна в оцінках і свідченнях Заходу: французькі інтерпретації першої половини XIX ст. // Вісник НАНУ. – 1996. – №3-4. – С.91-99.

³⁰Катренко А.М., Катренко Я.А. Наукові зв'язки Київського університету. 1834 – 1917 роки. – К., 1994.

³¹Кураєв О.О. Культурні зв'язки України і Франції у другій половині XIX – на початку XX ст. (1851 – 1917): Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.03. – К., 1992.

³²Письма И.В. Луцицкого. Публикация Л.В. Таран // Французский ежегодник 1987. – М., 1989. – С.192-210.

³³З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті роки XX ст.): Документи і матеріали. – К., 1999.

³⁴Хроніка 2000. – 1995. – Вип.2/3; Діалог: Історія. Політика. Економіка. – 2002. - №2.

³⁵Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. – К., 1998.

³⁶Захарчук О. Україна в планах Наполеона Бонапарта // Київська старовина. – 1995. – №3. – С.73-77; Захарчук О.М. „Силова дипломатія” в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02. – К., 2000; Гончар Б., Захарчук О. Наполеон і Україна // Діалог: історія, політика, економіка. – 2002. – №2. – С.73-78.

³⁷Ададуєв В. „Наполеоніда” на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX ст. – Львів, 2007.

³⁸Російський державний архів літератури та мистецтва (далі – РДАЛМ). – Ф.1347, оп.4, спр.50; оп.3, спр.30-31.

³⁹Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф.109, оп.1848, спр.443.

⁴⁰РДАЛМ. – Ф.485, оп.1, спр.1228.

⁴¹Архів зовнішньої політики Росії (далі – АЗПР). – Ф.93, оп.93/6, спр.449.

⁴²Там само. – Спр.644, 1687.

⁴³Доброклонский С. Указатель трактатов и сношений России с 1462 по 1826. – М., 1838.

⁴⁴Ключников Ю.В., Сабанин А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – М., 1925. – Ч.1.

⁴⁵Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключённых Россией с иностранными державами. – СПб., 1892. – Т.9(10).

⁴⁶Див., напр.: Письма М.В. Остроградского к родным // Михаил Васильевич Остроградский. 1 января 1862 – 1 января 1962. Педагогическое наследие. Документы о жизни и деятельности. – М., 1961. – С.362-365; Пять лет из истории Харьковского университета. Воспоминания проф. Роммеля о своём времени, о Харькове и Харьковском университете (1785 – 1815). – Харьков, 1868. – С.60-65; Записки Петра Дмитриевича Селецкого. Часть первая. 1821 – 1846 гг. // Киевская старина (далі – Киевск. стар.). – 1884. - №2. – С.295; Иван Алчевський: Спогади. Матеріали. Листування. – К., 1980.

Розділ 1

**ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКО-ФРАНЦУЗЬКИХ
КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
(кінець XVIII – початок XX ст.)**

**1.1. До історії українсько-французьких відносин
(XI–XVIII ст.)**

Витоки українсько-французьких взаємин беруть початок від доби Середньовіччя. Поняття “Русь” згадується близько 70 разів у 28 французьких поемах, і зокрема, побудованих на легендах про походи Карла Великого “Пісні про Роланда”, історичну основу якої складають реальні події, пов’язані з битвою франкського війська проти басків у Іспанії (778).¹ Ці твори засвідчують, що в Західній Європі високо цінувались руські плащі (pailles de Roussie), шкіри й хутра (peaux de Roussie, pelices de Roussie), бойові коні (destriers de Roussie), кольчуги (haubert de Roussie), вироби зі срібла (argent de Roussie) та золота (or de Roussie) тощо. На користь панування в середньовічній Франції уявлень про Русь як про віддалену, багату та могутню країну свідчить використання в поемах сталих словосполучень „jusqu’en Roussie” („аж до Русі”) для означення великої відстані, „pour l’or de Roussie” („навіть за золото Русі”) та „pour l’honneur de Roussie” („навіть за честь володіння Руссю”) – у значенні “нізашо”.²

Запровадження Володимиром Святославичем християнства в 988 р. створило сприятливий ґрунт для розвитку політичних відносин Русі з країнами Західної Європи шляхом укладення династичних шлюбів. Зміцненню зв’язків між Давньоруською державою та Францією сприяло одруження короля Генріха I на дочці Ярослава Мудрого Анні. Вибір представником династії Капетингів нареченої з віддаленої країни був спричинений передусім прагненням мати здоро-

вого спадкоємця – продовжувача королівського роду. Церква забороняла шлюби між родичами навіть у шостому коліні, а предки Генріха I мали родинні зв'язки з більшістю сусідніх монархів. Крім того, французький король розраховував заручитися підтримкою майбутнього тестя в боротьбі за єдність своєї країни проти феодалної ліги графа Рауля де Крепі.

Союз із Францією відповідав зовнішній політиці Ярослава Мудрого, спрямованій проти Візантії та Германської імперії.³ На початку 1048 р. до Русі вирушило посольство, до складу якого увійшли шалонський єпископ Роже з роду графів Намюрських, єпископ м. Мо Готьє Савейр (у подальшому він став духовним наставником Анни) та інші знатні особи. Отримавши від Ярослава Мудрого згоду на шлюб, посольство разом з нареченою повернулося до Парижа 1049 р. Вінчання відбулося в травні 1051 р. (за іншими даними – 1049 р.) у кафедральному соборі м. Реймс. Анна народила трьох синів: Філіппа – майбутнього короля Франції (1060 – 1106), Робера, що помер у підлітковому віці, та Гуго – засновника орлеанської гілки королівської династії. Папа Микола II у листі до французької королеви (1059) висловлював їй поради щодо підтримки Генріха I у державних справах та виховання дітей.⁴ По смерті чоловіка 1060 р. Анна стала регентшею сина Філіппа I, коронованого ще за життя батька (1059), та переїхала з Парижа до Сенліса. Збереглися її підписи на французьких документах, зокрема грамоті, наданій у 1063 р. абатству Сен-Крепен ле Гран у Суассоні. 1063 р. Анна вийшла заміж за одного з найнепокірніших васалів Генріха I графа Рауля III де Крепі-Валуа. Шлюб був оголошений недійсним після того, як колишня дружина Рауля звернулася зі скаргою до папи Олександра II. Після смерті графа у 1074 р. Анна повернулася до двору свого сина – короля Філіппа I. Її останній підпис на документах датується 1075 р.

У результаті археологічних досліджень на теренах сучасної України встановлено поширення французького ювелірного імпорту на Русі. Унікальним зразком лотаринзького

золотарства третьої чверті XII ст. є знайдена в Чернігові церковна дароносиця.⁵ У декорі її кришки простежується відродження в романському мистецтві узгоджених із християнським віровченням античних традицій. Зображені на ній сцени двох подвигів Геракла – перемоги над Немейським левом та полонення Керінейської лані – символізують дуалістичну ідею боротьби добродетності з гріхом.

У межах Великого князівства Литовського, до складу якого протягом сер. XIV ст. – 1569 р. входила більшість українських земель, було створено умови для культурної консолідації українства та витіснення східних впливів елементами західної культури. Ідеологія Відродження, що від XVI ст. стала загальноєвропейським явищем, несла в Україну новий світогляд – гуманізм, який характеризувався критичним ставленням до схоластичної філософії, зростанням інтересу до людини, її земного життя, особистих якостей і досягнень. Гуманістичний ідейний напрям дав поштовх дослідженням античної культури, виникненню літератур національними мовами, розвитку природознавства (пізнання природи проголошувалось прерогативою науки). Піднесенню духовної культури Європи сприяло винайдення в XV ст. книгодрукування. В Україну ідеї Відродження проникали за посередництва студентів, які навчалися в університетах Західної Європи. У списках найстарішого науково-освітнього центру Франції Сорбонни українці з'являються вже з другої половини XIV ст. Зберігся документ університету від 1353 р. з підписом “магістр Петро Кордован і його товариш з Рутенії”, у його списках зазначені “Іван з Рутенії” (1369), “Самійло Лінкевич рутенської нації” (1469). У 1463 р. киянин Іван Тінкевич здобув у Сорбонні докторський ступінь.⁶

До плеяди творців гуманістичної культури України XVI ст. належить латиномовний українсько-польський публіцист, філософ, історик С. Оріховський, який здобув блискучу освіту в університетах Польщі, Німеччини, Італії, володів латиною, давньогрецькою та давньоєврейською мовами. У Західній Європі його порівнювали з визначним представником

риторики Стародавньої Греції Демосфеном та давньоримським оратором, філософом, літератором, державним діячем М.Т. Ціцероном. Твори Оріховського високо цінувалися європейськими читачами, про що свідчить відгук польського історика, автора історичної хроніки Польщі від найдавніших часів до 1505 р. М. Кромера: „Не думай, мій Оріховський, що твоє ім'я невідоме за кордоном. В Італії, Іспанії, Франції й Німеччині мені довелося чути схвальні відгуки про твої твори, що становлять гордість і захист нашої вітчизни. Я не зустрічав там вченого, який би не читав їх і не підносив би до небес твоєї дотепності, красномовства та вченості. І я був гордий своєю славою, оскільки вбачаю в тобі свого співвітчизника й друга, і тому промінці твоєї слави падають і на мене”⁷.

Протягом XVI – XVII ст. у Франції з'являються описи України. Історико-географічну характеристику Галичини, Волині та Поділля містила праця Блеза де Віженера „Опис Польського королівства та суміжних країн” (1573), написана з метою ознайомлення новообраного польського короля Генріха Валуа герцога Анжу (брата французького короля Карла IX) з історією, культурою, державним устроєм, природно-кліматичними умовами Польсько-Литовської держави.⁸

Поширенню в Західній Європі інформації про історію, культуру, географію України сприяла праця французького військового інженера та картографа Г.-Л. де Боплана „Опис України”.⁹ Перебуваючи на польській службі протягом 1630 – 1647 рр., він працював на українських землях, керував будівництвом замків у Бродах, Барі, Підгірцях, фортеці Кодак тощо. Перше видання книги Боплана було здійснене в Руані 1651 р. Про масштаби її популярності свідчать перевидання, а також переклади англійською (1704), німецькою (1780), польською (1822), російською (1832). Творчість Боплана сприяла популяризації поняття „Україна” на Заході в другій половині XVII – XVIII ст., його утвердженню у свідомості європейських народів.¹⁰ Вміщені в „Описі України” дані щодо культури й побуту українців, військових традицій козацтва справили вплив на подальший розвиток французької

україніки, і зокрема, працю П. Шевальє „Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар”.¹¹ Боплан створив низку карт України, найвідоміша з яких „Delineatio specialis et accurata Ukrainae cum suis palatinatibus ac distinctibus provinciisque adiacentibus” була вигравійована В. Гондіусом та надрукована 1650 р. в Данцигу.

Спричинені Реформацією зрушення в духовному житті західноєвропейського суспільства зумовили загострення релігійного антагонізму, трансформації у системі міжнародних відносин, що проявились у протистоянні католицького габсбурзького блоку та протестантської антигабсбурзької коаліції у ході Тридцятилітньої війни 1618 – 48 рр. Українське козацтво брало в ній участь на боці обох блоків. “Козаки, що повернулися з тієї війни в Україну, - зазначає О. Баран, - внесли в козацьку спільноту трохи подиху західної цивілізації. Хоч західні впливи завжди були сильними в українському суспільстві, однак у козацькій спільноті до Тридцятилітньої війни вони виразно не виявлялися.”¹² Вступивши на французьку службу у вересні 1646 р., козаки-найманці брали участь в облозі Дюнкерка.

Події національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр. перебували в центрі уваги французького уряду, коли польські високопосадовці зверталися до нього з проханнями про допомогу, зазнаючи поразок від козацького війська. Французький уряд схвалив ініціативу свого посла в Польщі графа Арпажона щодо надання дозволу полковнику Пшиємському набрати 1000 – 1200 чол. рекрутів та утримувати цей загін за рахунок Франції. У пам'ятній записці послам у Польщі графу Арпажону та віконту де Брежі від червня 1648 р. кардинал Мазаріні висловив позицію французького уряду про підтримку Речі Посполитої у боротьбі з повстанцями.¹³ Внутрішньополітична ситуація у спустошеній наслідками Тридцятилітньої війни Франції була вкрай складною: протягом 1648 – 1653 рр. країну охопила Фронда – суспільно-полі-

тичний рух, спрямований проти абсолютистської політики Мазаріні. Після підписання 1648 р. Вестфальського миру Франція продовжувала перебувати в стані війни з Іспанією, а тому не мала змоги надати військову допомогу полякам.

Франція підтримала ідеї Гадяцького трактату 1658 р., що передбачав трансформацію Речі Посполитої у федерацію Польського королівства, Великого князівства Литовського й Великого князівства Руського. Автором цього документу був Юрій Немирич, який під час навчання в Сорбонні видав латинською мовою в Парижі теологічний трактат “Опис і виклад духовного арсеналу християн” та працю “Розвідка про московитську війну”, де здійснив порівняльну характеристику суспільно-політичного ладу Московського царства й Речі Посполитої.¹⁴

З обранням в Україні гетьманом Івана Мазепи його постать перебувала в центрі уваги західноєвропейської преси. У “Gazette de France” за 6 грудня 1687 р. повідомлялося: “Варшава, 7 листопада 1687... З Москви надійшли відомості, що царі затвердили начальним вождем Запорозьких козаків пана Муссапу, після того, як заарештували генерала Самойловича”.¹⁵

Під час війни за “іспанську спадщину” 1701 – 1714 рр. Франція намагалася заручитися підтримкою Росії та Швеції. З цією метою наприкінці 1703 р. до Москви був направлений надзвичайний посол Ж. де Балюз, який мав переконати Петра I в необхідності укладення з Францією торговельного союзу, обрання Людовика XIV посередником у мирних переговорах зі Швецією тощо. На зворотному шляху дипломат відвідав Мазепу в Батурині (1704). У Національній бібліотеці в Парижі зберігається лист Балюза, в якому він виклав свої думки про українського гетьмана, відзначивши високий рівень його освіти, досконале знання латини, німецької, італійської. “Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовами, - зауважував француз, - бо він запевняв мене, що не добре володіє французькою, хоч у молодих літах відвідав Париж і південну

Францію, був на прийнятті в Луврі, коли святкували Піренейський мир (1659 р.). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі й голландські”.¹⁶ Балюз відзначив, що Мазепа здобув глибоку пошану в “козацькій країні” завдяки сильній владі, военній зв’язі та влаштуванню у своїй резиденції розкішних прийомів для старшини. Приємне враження на дипломата справило те, що в залі замку Мазепа серед портретів іноземних правителів картина із зображенням Людовика XIV висіла на видноті. Французький король регулярно отримував інформацію щодо ситуації в Україні від міністра закордонних справ де Торсі, посла в Стокгольмі Ж. де Кампредона, надзвичайного посла до Карла XII Ж.-В. барона де Безенваль, посла у Швеції та Польщі Ж.-Л. де Бонака, а також від своїх агентів – секретаря литовського підскарб’я В. Сапіги Ф. Грофф’є та секретаря коронного гетьмана А. Сенявського Ж. Марона. Завдяки французьким часописам “Gazette de France”, “Paris Gazette”, “Mercure Historique et Politique”, “Lettres Historiques”, “La Chef du Cabinet” у Європі набули розголосу звістки про руйнування Батурина та винищення його жителів російським військом під проводом князя Меншикова.

Й після Полтавської битви (1709), де шведи зазнали поразки, українська тема продовжувала бути предметом інтересу французьких урядовців. Сподвижник Мазепа, гетьман Пилип Орлик, перебуваючи в еміграції, налагоджував зв’язки з французькою дипломатією, зацікавленою у створенні антиросійської коаліції у складі Швеції, Польщі, Туреччини. Підтримка Францією тестя Людовика XV Станіслава Лещинського як кандидата на польський престол здатна була спровокувати конфлікт з Москвою, й Україна за такої ситуації мала відігравати роль з’єднувальної ланки між Польщею й Туреччиною та форпосту проти Росії. Син Пилипа Орлика Григор служив у французькій армії та здобув звання генерала. Не менш успішною була його діяльність на дипломатичній службі Франції. У 1732 р. він вирушив до

Криму з рекомендаційним листом від Людовика XV до хана Каплан-Гірея, з яким досяг домовленості про створення антиросійського союзу українських козаків і татар. Крім того, хан передав через Григора Орлика листи до Людовика XV, Станіслава Лещинського, Пилипа Орлика, французького посла в Константинополі маркіза де Вільнева.¹⁷

Вольтер при написанні “Історії Карла XII”, перше видання якої з’явилося 1731 р. та набуло широкого розголосу в Європі, використовував матеріали, надані йому Пилипом та Григором Орликами. У четвертому розділі книги автор звернувся до воєнних дій між московськими та шведськими військами в Україні 1708 – 1709 рр. „Україна завжди прагнула свободи, - зауважував Вольтер, - але оточена Московією, Османською імперією та Польщею, вона змушена була шукати серед цих трьох держав покровителя, і як наслідок, володаря. Спочатку вона перейшла під протекцію Польщі, яка її уярмила; згодом вона піддалася владі Московії і потрапила в рабську залежність. Попервах українці користувалися привілеєм обрання свого правителя, який називався гетьманом, але незабаром їх позбавили цього права, і їхнього гетьмана було призначено московським двором”.¹⁸ Союз Мазепи з Карлом XII французький просвітник пояснював прагненням українського гетьмана створити „могутнє королівство з України та уламків Російської імперії”.¹⁹

Вольтером було започатковано традицію використання у французькій літературі запозиченого у Я. Пассека сюжету легенди про любовний зв’язок молодого Мазепи з дружиною польського магната, який звелів прив’язати юнака до дикого коня, що примчав його в Україну. Так, у поемі В. Гюго “Мазепа” (1828), написаній під впливом творчості Д.-Н.-Г. Байрона, викладені в легенді пригоди виконують допоміжну роль, а центральним мотивом твору є прагнення героя досягти своєї мети всупереч усім перешкодам. Про рівень інтересу на Заході до постаті українського гетьмана свідчить поява моди на “мазепинську” тему в Парижі, де навіть з’явилися тростини з набалдашниками у вигляді фігури Мазепи,

прив'язаного до дикого коня.²⁰ Збагаченню французької культури сприяло звернення до образу Мазепи художників Л. Буланже, Т. Шассерію та одного із зачинателів романтизму в західноєвропейському малярстві Т. Жеріко.²¹

За правління Людовика XV французька дипломатія, відстежуючи дії Російської імперії на Сході Європи, незмінно тримала в полі зору політику Петербурга щодо України. На це, зокрема, вказує знайдений серед паперів колишнього міністра закордонних справ А.-М. Монморена, після його смерті, рукопис праці Ж.-Ш. Ляво „Історія Петра III, імператора Росії”. Вона являє собою збірку спостережень, зроблених таємним агентом Ляво, який перебував більше десяти років, з 1761 по 1773, при російському дворі. Її автор з особливою ретельністю збирав відомості про причини, засоби та наслідки скинення з престолу та страти Петра III, про життя Катерини II, її фаворитів.²²

У праці Ж.-Ш. Ляво знаходимо згадки про Україну, гетьмана Івана Мазепу, вихователя та дорадника гетьмана Кирила Розумовського Григорія Теплова. Останнього Ляво охарактеризував як справжнє лихо для українців, людину з поведінкою та пишністю сатрапа, якого поглинали амбіції. “Коли Розумовський став гетьманом, - зазначає він, - Теплов узяв кермо правління в Україні до своїх рук на лихо жителів цієї прекрасної провінції; адже в той час, коли віце-король спав, сп'янілий від радості, багатств та шани, новий Сеян не дрімав”.²³

Події перевороту 1762 р. в Росії позначились також на творчості іншого французького автора – К.-К. де Рюльєра, який став їх свідком, перебуваючи на посаді секретаря французького посольства в Петербурзі. У 1765 р. Рюльєр повернувся до Парижа й почав писати книгу “Анекдоти про революцію в Росії 1762 р.”²⁴, що була опублікована тільки після смерті Катерини II – 1797 р. Проте рукопис цього твору став популярним ще до публікації, а російська імператриця навіть робила спроби знищити його. Від Людовика XV автор отримав доручення написати для дофіна – майбутнього Людовика XVI – працю, присвячену історії заколотів, заво-

рушень у Польщі. Починаючи з 1768 р. Рюльєр сумлінно працював над книгою “Історія анархії в Польщі та розчленування цієї республіки”²⁵, але помер 1791 р., так і не завершивши її. Вона була опублікована в 1807 р. з ініціативи Наполеона. У працях Рюльєра простежується вплив ідей епохи Просвітництва, зокрема, творчості Ж.-Ж. Руссо та Г.-Б. Маблі.

Висвітлення української теми в “Історії анархії у Польщі...” обмежено рамками завдань з дослідження історії цієї країни, і козацтво розглядається Рюльєром передусім як чинник, що впливав на внутрішні процеси у Польському королівстві. Провідну роль в історії “нації козаків” автор надав запорожцям, яких охарактеризував як “набрід розбійників”, що здійснювали колись походи по Чорному морю й наводили жах на навколишні країни аж до Константинополя. Важливе місце в творі відведено подіям Коліївщини, при висвітленні яких автор користувався інформацією барських конфедератів. За Рюльєром, цей народний рух був інспірований для розширення сфери свого панування російським урядом, який свідомо збуджував українців до бунту, використовуючи їхні релігійні почуття.²⁶ М. Залізняка автор змалював як заповзятого авантюриста, відомого скоєними ним великими злочинами. Взагалі Коліївщина в зображенні Рюльєра постає як безглузде, страхітливе кровопролиття. Поряд з тим автор “Історії анархії у Польщі...” вважає за доцільне звернути увагу своїх читачів на версію, згідно якої Запорозька Січ являла собою лицарський орден; засуджує політику царизму: неохвально оцінює прагнення Петра I знищити дух свободи, що панував у середовищі козаків, і зазначає, що спосіб, у який цар намагався цивілізувати імперію, лише віддаляв її від цієї ідеї; не забуває згадати про вперті спроби польських магнатів та шляхти нав’язати козакам ярмо кріпацтва.

Із зростанням інтересу до України у Франції кінця XVIII ст. пов’язана поява 1788 р., напередодні Великої французької революції, праці французького та німецького історика Ж.-Б. Шерера “Аннали Малої Росії, або історія запорізьких та українських чи Малої Росії козаків від її початків до

наших днів, у супроводі короткої історії козацьких гетьманів і відповідних документів”.²⁷ Автор з 60-х рр. XVIII ст. перебував на російській службі: був членом юстиц-колегії з фінських, естських та ліфляндських справ. Згодом перейшов на французьку службу, займав посаду аташе в Петербурзі, здійснив низку дипломатичних подорожей до Берліна, Гамбурга, Копенгагена, а також Польщі, Швеції. Починаючи з 1808 р. він викладав у Тюбінгенському університеті історію Французької революції та історію Росії, французьку літературу.

Згадане видання 1788 р. складається з двох томів: у першому міститься саме твір Шерера “Аннали Малої Росії...”, а в другому – “Короткий виклад історії козацьких гетьманів та найвизначніших подій, що відбулись в Україні”, до якого додаються документальні матеріали з історії України: лист султана Мурада до Стефана Баторія, тексти Зборівського (1649) та Білоцерківського (1651) договорів між гетьманом Богданом Хмельницьким та польським королем Яном II Казіміром, текст Андрусівської угоди 1667 р. тощо.

На бачення Шерером історії України вплинули ідеї епохи Просвітництва. Увага його була прикута, головним чином, до героїчної боротьби козацтва за власну свободу, адже козаки “від батька до сина передають почуття гордості за свою незалежність поряд із девізом “перемогти чи вмерти””.²⁸ Про вплив на творчість Шерера просвітницької ідеології свідчать його звернення до античної історії, прагнення віднайти в ній історичні паралелі, повчальні приклади для обґрунтування своїх ідеалів свободи. Він відвів козацтву, яке стримувало руйнівні турецько-татарські навали, важливу роль в історії Європи, згадуючи його ім'я поряд з народами Стародавньої Греції і Риму: “...Козаки не примножили наші знання; Рим нам залишив закони та руїни; Греція поетів і статуї... Які почуття будуть у нас пов'язані з козаками, серед яких нам показували лише зрадників...”²⁹ Порівнюючи козаків із воїнами Античності, Шерер наголосив, що виховані, як спартанці, войовничі, подібно до римлян, “громадяни козацької рес-

публіки”, проте, ніколи не прагнули до загарбання чужих земель, але відважно захищали свої вівтарі й домашні вогнища, віддаючи перевагу бродячому та неспокійному життю перед податливістю рабства.

В “Анналах Малої Росії...” зустрічаємо чимало химерних даних, чуток про Україну та козаків. Однак, навіть певні помилкові твердження, що містяться у цьому та інших французьких творах, є важливим джерелом для вивчення сукупності поширених на Заході уявлень про Україну. Так, на користь симпатії автора до козаків свідчить переймання ним “скіфо-хозарської” версії їхнього походження, що була запропонована Г. Грабянкою й набула популярності в українській та західній історіографії XVIII ст.³⁰ Подібні гіпотези, характерні для козацьких літописів, були спрямовані на те, щоб прославляти козаків, виводячи їхню історію від давніх народів, на протигагу польським хроністам, які наголошували на селянському походженні козацтва.

Шерер подав докладний опис устрою Гетьманщини, Запорозької Січі, звичаїв і побуту запорожців, детальну оповідь про визвольні змагання українців у XVII ст., війну під проводом Богдана Хмельницького.

„Аннали Малої Росії...” вільні від трактування переходу Мазепи на бік Карла XII під час Північної війни як зради. Шерер спробував вникнути до його причин, звернув увагу на загальне невдоволення козаків діями російського царя, який мав на меті ліквідацію їхніх давніх привілеїв. “Цей заколот, - пише він, - міг би мати найзначніші наслідки, але Карл не зумів ним скористатись”.³¹

Незважаючи на те, що наприкінці XVIII ст. в Європі було поширене уявлення про Катерину II як про філософа, просвітника на троні, Шерер засудив політику цариці, спрямовану на зруйнування Запорозької Січі, закріпачення українського селянства.

Образ України у сприйнятті французів за часів революції кінця XVIII ст. яскраво вимальовується у творчості Ж.-Ф. Гаррана де Кульона –члена Установчих Зборів, Кон-

венту, прокурора комуни Парижа, автора законопроекту про звільнення негрів у французьких колоніях. У 1795 р. – після повалення яacobінської диктатури внаслідок термідоріанського перевороту – було опубліковано його книгу “Політичні досліди над старою й новою польською державою, прикладені до її останньої революції”.³² Праця з’явилася в результаті роздумів автора над причинами занепаду Польської держави, серед яких він виокремлював визвольну боротьбу українських козаків у світлі ідеалів французьких просвітників. Українській темі, козацтву спеціально присвячений її шостий розділ, при написанні якого автор орієнтувався на розвідки своїх попередників – О. Гваньїні, Г.-Л. де Боплана, Вольтера, Ж.-Б. Шерера.

Гарран де Кульон дав високу оцінку устрою Запорозької Січі як втіленню природної держави (за теорією суспільного договору Руссо), що базувалася на засадах свободи, рівності й братерства – провідних принципах, проголошених Великою французькою революцією. Україна, за визначенням автора, країна “гарна та велика, як пів-Франції...” з надзвичайно родючими землями, що неодноразово ставали об’єктом зазіхань з боку литовців, поляків, росіян, татар. “Київ, її столиця... - продовжує Гарран де Кульон - ... так часто підпадав під ярмо варварських народів, як напевно жодне інше місто Європи; безліч разів руйноване й спалюване завойовниками, воно завжди відроджувалося з попелу”.³³

Визвольні змагання українців XVII ст. автор вважав наочною ілюстрацією принципу, за яким союз двох народів, у якому відсутня рівність їхніх політичних прав, неминуче призведе до нестримного прагнення поневоленого народу звільнитись від пут, що його зв’язують із панівною державою. Повстання під проводом Богдана Хмельницького він характеризував як цілком легітимне й виправдане з огляду на порушення з боку польської влади корінних прав українців, котрі надали Польщі неоціненну послугу, “сміливо і віддано охороняючи її кордони від росіян, татар і турків, що завдавали страху всій Європі”.³⁴

У “Політичних досліджах...” Гарран де Кульон виступив противником політики російських царів: ліквідації Гетьманщини, запровадження кріпацтва, зруйнування Запорозької Січі, що, на його думку, призвело до занепаду України. Разом з тим автор висловив сподівання, що козаки, у свідомості яких збереглося прагнення до незалежності, в найближчому майбутньому змінять обличчя Росії.

Отже, до кінця XVIII ст. було накопичено багатий досвід українсько-французьких взаємин, а в самій Франції сформувалася широка система поглядів щодо України, трактування її історії та ролі в міжнародних відносинах, передусім на Сході Європи. Так, в XI – XII ст. склалися династичні, торговельно-економічні, культурні зв’язки між Францією та Київською Руссю. За Литовсько-Польської доби в Україні посилювався цивілізаційний вплив Заходу, а українсько-французькі взаємини набули розвитку. Інтерес французької дипломатії був прикутий до створеної внаслідок національно-визвольної війни українського народу 1648-1657 рр. Гетьманської держави. Протягом XVIII ст. зацікавленість у Франції українською тематикою, особливо історією козацтва, підживлювалась ідеологією Просвітництва. З іншого боку, потужним чинником, який зумовлював інтерес до України, були російсько-французькі відносини, що загострилися за часів Великої французької революції.

1.2. Французька присутність в Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. відбулася активізація французької імміграції до України, зумовлена як факторами загальноєвропейського характеру, так і специфічними для Російської імперії. Найбільш популярні представники тодішньої західної економічної науки – меркантилісти, а згодом і фізіократи – виступали з ідеєю про пряму залежність рівня промислового розвитку та національного багатства країни від чисельності її населення. Відповідно, російським дипломатичним представникам за кордоном було доручено сприяти залученню колоністів із західних країн, і зокрема Франції, де внаслідок Семилітньої війни 1756 – 1763 рр. погіршилося соціально-економічне становище населення.

Згідно з маніфестом Катерини II від 1763 р. іноземним переселенцям на території Російської імперії надавалося ряд пільг.³⁵ Скерувувати процес колонізації мала спеціально створена Канцелярія опікунства іноземних поселенців.³⁶ Їх переїзд здійснювався за державний рахунок, додатково вони отримували “кормові” гроші на дорогу й могли безмитно ввозити до Росії товарів на 300 рублів. Переселенці звільнялися від усіх податей і повинностей строком на 30 років, а від військової служби – назавжди.³⁷ Вони мали право внутрішнього самоврядування та користувалися свободою віросповідання, забезпечувалися на півроку безкоштовним житлом, отримували землю й грошову безпроцентну позику. В інтересах розвитку торгівлі й промисловості іноземці, що заснували

фабричне виробництво, якого раніше не було в Росії, отримували право безмитного продажу своїх товарів протягом 10 років, до того ж у колоніях могли проводитися безмитні торги та ярмарки.³⁸ Головні положення маніфесту діяли до періоду правління Олександра І. Іншим важливим документом, що регламентував процес іноземної колонізації, був “План про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель для їх заселення” (1764), який по суті відтворював основні принципи маніфесту 1763 р.³⁹ Згідно з „Планом”, переселенцям, що прийняли російське підданство, виділялося від 30 до 60 десятин землі на двір.

Заходи, що вживалися російським урядом для якнайшвидшої колонізації недостатньо заселених причорноморських і приазовських земель, були продиктовані стратегічними завданнями.* Процес господарчого освоєння територій Південної України гальмувався через панування у Російській імперії кріпосного права, що обмежувало свободу пересування селян. У зв'язку з тим, що важливим додатковим джерелом робочої сили в країні зі зростаючим промисловим розвитком могли стати іноземці, акцент робився на всіляке заохочення західноєвропейської імміграції.

Внаслідок приєднання Криму до Росії місцеві татари почали масово переселятися до Туреччини. Зі стратегічної точки зору відтік вороже налаштованого по відношенню до царського уряду мусульманського населення був вигідний

*Наприкінці XVIII ст. було істотно посилено російський вплив у регіоні Північного Причорномор'я, внаслідок чого стратегічні позиції Росії зміцніли також на Кавказі та Балканах. У результаті російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр., вирішальну роль в якій відіграли добре обізнані з тактикою турецько-татарських військ запорозькі козаки, царський уряд дістав протекторат над Кримським ханством. За Кючук-Кайнарджийським мирним договором 1774 р. Росія отримала фортеці Єнікале, Керч, замок Кінбурн, землі у межиріччі Дніпра та Бугу й здобула доступ до контролю за Чорним й Азовським морями. Після зруйнування 1775 р. Запорозької Січі, яка в очах царського уряду втратила значення форпосту проти Туреччини та Кримського ханства, кон-

імперії, але він негативно відбився на економічній ситуації в краї, втрачалися культивовані татарами традиції землеробства й скотарства, а внаслідок заохочуваного урядом Катерини II переселення до Азовської губернії вірмен та греків занепадало кримське виноградарство й садівництво.⁴⁰

Прагненням привернути нових поселенців пояснюється видання імператором Павлом I маніфесту 1798 р., за яким іноземці, що іммігрували до Криму, отримували права та привілеї російського дворянства, їм безкоштовно надавалися земельні ділянки в обраному ними самими місці проживання на півострові (крім військового порту Севастополя).⁴¹

В міру заселення південних регіонів Російської імперії та надолуження дефіциту робочої сили державна політика щодо колоністів переглядалася. Указом Олександра I новоросійському генерал-губернатору від 1802 р. було полегшено процедуру зарахування іноземців до класу землеробів.⁴² Виданий 1804 р. царський маніфест передбачав ряд суттєвих змін порівняно з документом 1763 р. Відтепер не рекомендувалося приймати непрацевдатних і незаможних переселенців. До колоністів висували наступні вимоги: вони мали бути сімейними, володіти певним капіталом, спеціалізуватися на землеробстві, виноградарстві, шовківництві, тваринництві (особливо вівчарстві) чи сільськогосподарських ремеслах.⁴³ Представники професій, що не користувалися попитом в Росії, до імміграції в країну не допускалися.⁴⁴ У 1810 р. було

трольовані запорожцями території у причорноморських степах були включені до Новоросійської та Азовської губерній. Під приводом порушення з боку Оттоманської Порти Кючук-Кайнарджийського мирного договору в 1783 р. до Росії було приєднано Крим. По завершенні російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр., у ході якої царський уряд не оминув використати залишки запорозького козацтва (Чорноморське військо) як ударну бойову силу, було укладено Ясський договір 1791 р., що передбачав відхід до Росії земель між Південним Бугом та Дністром. Після підписання чергового мирного договору, що значно послаблював вплив Порти в чорноморському регіоні, напруженість у російсько-турецьких відносинах продовжувала зберігатися.

прийняте урядове рішення про припинення матеріальної допомоги іноземним переселенцям. Хоча внаслідок згаданого розпорядження уповільнився колонізаційний рух до Росії, однак він не перервався.

Політична та соціальна нестабільність, спричинена революцією кінця XVIII ст., створила у Франції сприятливий ґрунт для еміграції, що стала важливим джерелом французької присутності на українських землях Російської імперії. Чимало французів тут осіло внаслідок війни Франції та Росії 1812 р. В імперії було затверджено спеціальні правила прийому колишніх військовополонених у російське підданство. Тих, хто володів яким-небудь ремеслом, після присяги зараховували до стану міщан на правах підданих, котрі не мають ні осілості, ні власності, та звільняли строком на 10 р. від усіх міщанських податей і повинностей. Земському й міському начальству приписувалося "...щоби вони всім, хто вступив з полонених у підданство Росії, справляли ласкаве ставлення й захист від усіляких утисків, якщо їх поведінка буде порядною та не приверне до себе справедливих підозр".⁴⁵ У такий спосіб до київського купецтва був зарахований, зокрема, відставний французький капітан А. Ліновський, який з боку київського військового губернатора характеризувався як особа з "доброю поведінкою".⁴⁶ Після реставрації династії Бурбонів у Франції деякі її емігранти почали повертатися на батьківщину, як наприклад, виходець з Шампані поручик П. Марешо, що проживав у Таращанському повіті Київської губернії.⁴⁷ Проте, чимало представників французької знаті (Шуазель-Гуфьє, Клермон-Тоннер, Поліньяк, Шуазель-Дайкур та ін.) залишилися у своїх маєтках, отриманих на українських землях.

У кримському містечку Фундукли було засновано французьке поселення, що являло собою приватний маєток, яким починаючи з 1820 р. володів абат Л. Мілло. Розташована на його території каплиця стала першим католицьким храмом в Криму. У 1837 р., по смерті Мілло, маєток успадкував його племінник Л. Гює.⁴⁸

Серед тих, для кого Україна стала другою батьківщиною, почесне місце належить Д. де ля Флізу. Під час кампанії 1812 р. він був поранений у битві під селищем Красним на Смоленщині та потрапив у полон. Оселившись на Чернігівщині в маєтку генерал-лейтенанта В.В. Гудовича, де ля Фліз мріяв про повернення на батьківщину. Звістка про остаточний розгром наполеонівської армії при Ватерлоо перекреслила плани “зачарованого генієм Наполеона” лікаря імператорської гвардії. Подальша реставрація династії Бурбонів, одруження з небогою Гудовича С.В. Маркевич, придбання маєтку в Київській губернії стали причинами відмови де ля Фліза від повернення до Франції, хоча за спогадами сина вченого, “віддалення від рідної країни гнітило його душу до останньої хвилини його життя”.⁴⁹

Де ля Фліза було обрано членом Московської медико-хірургічної академії, Віленського та Київського медичних товариств. В Україні він активно співробітничав з Російським географічним товариством та Комісією для опису губерній Київського навчального округу. Перебуваючи на посаді старшого лікаря при Палаті державних маєтностей Київської губернії, учений багато подорожував місцевими селами, а тому став одним з провідних кореспондентів Російського географічного товариства, яке поширювало серед дослідників програми етнографічних описів. Основне завдання де ля Фліза полягало у вивченні стану здоров'я селян і впливу на нього природно-кліматичних умов, різних форм народного побуту, традицій. Відвідавши практично всі села Київської губернії, він зібрав унікальний матеріал з етнографії, археології, статистики, географії, біології, медицини та виклав його у дев'яти рукописних альбомах, оздоблених численними авторськими малюнками.⁵⁰ Вивчаючи фактори, що визначали стан і зміни складу населення, учений збирав відомості щодо поширених у регіоні хвороб і народних методів їх лікування, вивчав місцеву флору й фауну. Шляхом аналізу впливу культурно-побутового середовища на здоров'я людини де ля Фліз долучився до етнографічних досліджень харчування, житла,

одягу, основних видів господарської діяльності, родинної обрядовості, фольклору українського народу. Про глибоку зацікавленість французького лікаря культурою України свідчить укладений ним українсько-російський словник, у якому автор зафіксував 1152 терміни, що характеризують матеріальну й духовну культуру українців. Широкі міжнародні зв'язки де ля Фліза засвідчує його “Словник більшості людей, яких я бачив і знав у Європі протягом цілого століття в різних класах і суспільствах з нотатками”.⁵¹

Яскравий слід в історії України залишили французи, що обіймали на її теренах високі адміністративні посади. Один з них – одеський градоначальник (1803-1805) і Новоросійський генерал-губернатор (1805-1814) А.-Е. Рішельє дю Плессі, який походив зі старовинного аристократичного роду, був блискуче освіченим військовим. Емігрувавши з революційної Франції, він брав участь у російсько-турецькій війні (1787-1791), де відзначився при штурмі Ізмаїла (1790), був нагороджений орденом Св. Георгія 4-го класу й золотою шпагою.⁵² Протягом 1792-94 рр. разом із Ланжероном брав участь у війні першої коаліції проти французької революційної армії.

За ініціативою Рішельє – послідовного прибічника принципу свободи міжнародної торгівлі – в Одесі здійснювалися роботи зі спорудження карантину за проектом Ф.-П. де Волана та порту, на завершення будівництва якого відраховували п'яту частину митних зборів, та зменшено на 25% ввізні мита (це нововведення було поширене на всі порти Чорного й Азовського морів).⁵³ З метою підтримки міжнародної торгівлі було дозволено транзит через Одесу до Молдавії, Валахії, Австрії і Пруссії. Відповідно, у місті спорудили склади для безмитного зберігання товарів, було засновано австрійське, неаполітанське, іспанське, а після укладення Тільзйтського миру (1807), і французьке консульства, відкрито біржі, комерційний суд, де першим головою став французький емігрант граф К. де Сент-Прі.⁵⁴ Одеські комерсанти схвалили пропозицію Рішельє відрахо-

увати з кожного пуду пшениці, що продавався за кордон, по дві з половиною копійки на користь розбудови міста (пізніше було введено новий збір у п'ять копійок з чверті хліба). Хоча у зв'язку з російсько-турецькою війною 1806 – 1812 рр. виникла небезпека занепаду торгівлі в Одесі й інших чорноморських портах та втрати вітчизняними комерсантами традиційних ринків збуту, однак, торговельно-економічні відносини з Туреччиною розвивалася завдяки гнучкій політиці герцога. Рішельє був одним з перших, хто усвідомив шкідливість для економічного розвитку причорноморських і приазовських портів ініційованої ним з політичних міркувань заборони експорту хліба до Порти (1810) та рішуче сприяв її скасуванню.

За урядування Рішельє в Одесі було реформовано систему органів міського управління, збільшено чисельність поліції та гарнізону, засновано комерційну гімназію, інститут для дворянських дітей та міську типографію. У 1804 р. в місті відкрили театр, де розігрувалися вистави російською, французькою та польською мовами.

Сам факт перебування на посаді одеського градоначальника французького емігранта приваблював до міста його численних співвітчизників. Упевнившись, що Одеса перебуває під урядовим патронатом, російські та іноземні піддані охоче купували тут нерухомість.⁵⁵ До участі в забудові міста прилучалися західноєвропейські архітектори, у тому числі Скааль і Томон, які розробляли плани приміщень міської біржі й театру.⁵⁶ Рішельє постійно піклувався про озеленення міста, наприклад, 1809 р. у громадському саду, що колись належав де Рібасу, він заклад великі насадження білої акації.

Завдяки зусиллям Рішельє було відроджено катеринославські сади й зелені насадження у Верьовчиній-Балці поблизу Херсона. На Дністрі він заснував болгарську колонію Паркани, що стала осередком шовківництва.⁵⁷ Герцог серйозно опікувався проблемами Криму. За його підтримки було засновано Нікітський ботанічний сад, де культивувалися рослини з Провансу: лавр, оливи, гранати.⁵⁸ Поблизу саду насад-

жувалися тарасконські виноградні лози. У своєму знаменитому маєтку в Гурзуфі Рішельє розбив виноградники, а в Алупці та Судаку вирощувалися виписані з Бургонії фруктові дерева. За свідченнями мемуариста Сікара, після повернення до Франції герцог зберіг у своєму серці спогади про рослини, вирощені ним у пустельних українських степах.⁵⁹

У розглядуваний період французькі іммігранти займалися в Криму не лише господарською, а й дослідницькою діяльністю. 1809 р. в Керчі посаду начальника митниці обійняв П. Дюбрюкс, який зацікавився колекціонуванням антикваріату. Нове захоплення пробудило в ньому інтерес до історії, археологічних розвідок. Свої перші розкопки він здійснив власним коштом, а згодом, спираючись на незначні державні субсидії, зібрав достатню для створення музею колекцію місцевих старожитностей. Набувши відповідного досвіду, археолог-аматор всерйоз зайнявся пошуком стародавніх міст, транскрипцією відкритих ним написів, складанням коментарів до текстів грецьких географів та істориків. До найбільших відкриттів Дюбрюкса належать Пантікапейський акрополь, поховання Кулоба зі зброєю та прикрасами.

Ставши ініціатором розведення садів у степовій місцевості, Рішельє доручив французу графу Ж. де ля Феру де Мезону запровадити до господарського життя ногайців садівництво й лісництво. В одному з центрів зосередження ногайських орд (що в подальшому отримав назву міста Ногайська) 1811 р. було закладено гай, де вже в 1822 р. нараховувалося 40000 фруктових дерев.⁶⁰ Коли у зв'язку з російсько-турецькою війною 1806-12 рр. визрів урядовий план депортації ногайців до внутрішніх губерній Російської імперії, Рішельє виступив гарантом їх лояльності російській владі.⁶¹ На графа де Мезона було покладено урядове завдання прищепити ногайцям осілий спосіб життя. З цією метою він збудував для них мечеті, навколо яких було зведено хатини. Так виникло близько ста поселень, оточених полями й садами, де культивувалися європейські сорти зернових та овочевих культур.

Герцог часто відвідував іноземні колонії у Новоросії, приділяв увагу проблемам поселенців, особисто цікавився навіть найдрібнішими деталями їх життя. З метою підтримки розвитку тонкорунного вівчарства Рішельє прийняв рішення про закупку за державний рахунок декількох тисяч голів мериносів і безкоштовне розподілення їх серед місцевих селян. У 1809 р. швейцарець Пікте де Рошмон, власник знаменитих вівчарень у Лансі, організував поблизу Одеси своє господарство, що отримало назву Нової-Лансі та до кінця другого десятиліття ХІХ ст. нараховувало 11 тис. голів худоби. Наступні вівчарні, які засновувалися в краї, запозичували досвід Пікте де Рошмон. Сестри Потье та Вассаль зібрали у власних маєтках близько 35 тис. мериносів. Батько вищезгаданих французенок, Рувье, власне й започаткував вирощування мериносів у Криму. В 1802 р. він розробив проект плантації у Феодосійському повіті (долина Текіє), на базі якої можна було б навчати місцевих хлопчиків виноградарству й особливостям догляду за олівами. Рув'є планував передати молодим землеробам секрети вирощування цукрової тростини, яких він навчився в Америці. Зрештою 1805 р. було відкрито “приватне виноградне училище”, і хоча спершу його справи не були успішними, проте з часом господарство Рувье вдосконалилося та стало процвітаючим.⁶²

Наступним важливим кроком на шляху до впровадження традицій французького садівництва в Криму стало відкриття “Училища виноробства” (1804). Упорядкування закладу було доручено відомому вченому Палласу. Спеціалістів-виноградарів запросили до училища з Франції. У розпорядження навчального закладу було надано 26 казенних садових ділянок з числа тих, що залишилися від татар та перебували в занедбаному стані. Протягом усього періоду існування училища французький елемент був переважаючим у його викладацькому складі.

Багато французів було й серед приватних виноградарів Криму. Зокрема, голова однієї з ліонських фірм у Копсельській долині пані Жакмар запровадила тут розорювання

землі за методом, поширеним у Південній Франції.⁶³ Кримські поміщики часто виписували до своїх маєтків французьких спеціалістів-землеробів.⁶⁴

Добре усвідомлюючи значення міжнародної торгівлі для процвітання Одеси, Рішельє постійно добивався від уряду проведення різноманітних заходів, спрямованих на підтримку розвитку одеського порту. Висунута ним ініціатива запровадження в місті порто франко (вільного й безмитного ввозу та вивозу товарів) була реалізована 1819 р. – у період правління французького графа Ланжерона.

Наступник Рішельє Л.-О.-А. Ланжерон був вихідцем з аристократичної паризької родини. Вступивши 1779 р. до французької гвардії, він зробив кар'єру військового. У 1790 р. Ланжерон емігрував до Росії, перебуваючи на службі в Катерини II, він брав участь майже в усіх великих військових кампаніях початку ХІХ ст.

З 1815 по 1823 рр. Ланжерон був генерал-губернатором Новоросійського краю, а також командувачем Бузького та Чорноморського козацьких військ. На посаді одеського градоначальника він продовжив політику Рішельє. У період його керівництва міською адміністрацією в Одесі було засновано Рішельєвський лицей (1817), народне училище для дівчат (1817), грецьке комерційне училище (1819). На користь навчального закладу, названого його ім'ям, Рішельє пожертвував всю свою оренду й пенсію, що отримував за службу в Росії.⁶⁵ Зусиллями Ланжерона було закладено в Одесі Імператорський ботанічний сад (1819) та Приморський бульвар (1820). Перетворення безводної степової місцевості на квітучий ботанічний сад відбувалося завдяки старанням французького ботаніка, професора при Одеському будівельному комітеті Десмета, який внаслідок військових дій у 1814 р. втратив власні чудові садки поблизу Парижа й відтоді присвятив себе дослідженню природно-кліматичних умов Одеси та облаштуванню міста. У 1820 р. французькою мовою почала виходити перша в місті газета “*Messenger de la Russie Méridionale*”, де спочатку друкувалися виключно торговельні новини.

Зрештою, у 1826 р. було відкрито пам'ятник Рішельє роботи І.П. Мартоса. За Ланжерона населення міста продовжувало зростати, у тому числі й за рахунок французької імміграції, представлені освітянами, медиками, ремісниками, прислугою. Особливо гострою була потреба у вправних французьких виноградарях, у числі яких 1827 р. до Одеси прибув Ф. Армантіє та залишився працювати у фірмі купця Рубо.⁶⁶

Починаючи з 1804 р. землевласникам Російської імперії було дозволено укладати з іноземними колоністами договори щодо поселення на поміщицьких землях за умови збереження їх особистої свободи. Так, за матеріалами Центрального державного історичного архіву України (м. Києва), у 1832 р. до м. Кам'янця прибула група з 32 французів (7 сімей), які прямували до колоній поблизу Одеси. Не маючи коштів на дорогу, продовольства, фуражу, навіть теплого одягу для дітей, переселенці змушені були жебракувати в місті та просити милостиню. Хоча за законом вони не мали права на урядову допомогу, бо прибули до Російської імперії без запрошення, однак за розпорядженням Подільського цивільного губернатора їм було надано матеріальну підтримку для продовження подорожі до Одеси. Проте самі переселенці висловили бажання залишитися протягом 10 р. на правах колоністів у маєтку поміщика Кам'янецького повіту Г. Садовського. При укладанні відповідного контракту французам була надана юридична допомога: міністр внутрішніх справ вимагав переглянути ті пункти договору, які поміщик міг би трактувати на шкоду інтересам іммігрантів.⁶⁷

Маршрути французької імміграції не обмежувалися виключно південними регіонами України. Згідно з відомостями, які цивільні губернатори регулярно подавали до міністерства закордонних справ Росії, у Київській, Подільській та Волинській губерніях за період з 1838 по 1840 рр. перебувало 79 вихідців із Франції, середній вік яких складав 41 рік, при чому частина з них емігрували разом із сім'ями.

Французькі піддані, що проживали у Київській, Подільській та Волинській губерніях (1838 – 1840), працювали у

сфері початкової та середньої освіти, у медицині, управителями та прислугою в поміщицьких маєтках, займалися ремеслами, землеробством, були власниками кондитерських пекарень, аптек, млинів тощо.⁶⁸ Порівняння статистичних даних за 1838 – 40 та 1853 – 55 рр. по місту Києву дозволяє виявити тенденцію до поступового зменшення питомої ваги французів, зайнятих у сфері освіти, та збільшення серед них числа торгівців, ремісників, прислуги.

У Волинській губернії до 1841 р. чисельність працюючого французького населення скоротилася порівняно з 1838 р. з 21 до 17 чоловік.⁶⁹ За 15 р. (з 1838 по 1853) кількість емігрантів з Франції, що перебували у Подільській та Волинській губерніях, зменшилася з 55 до 3 осіб.⁷⁰

Таким чином, воєнні та революційні події другої половини XVIII ст. призвели до ускладнення внутрішньої політичної, економічної, демографічної ситуації у Франції та зумовили масову еміграцію з країни. У свою чергу, з огляду на стратегічні та економічні міркування, російський уряд заохочував західноєвропейську колонізацію Південної України, що стала одним з вузлових пунктів французької імміграції до Російської імперії. Французи активно сприяли господарському освоєнню Північного Причорномор'я, урбанізації та розвитку міжнародної торгівлі у Південній Україні. На тлі господарського занепаду Криму, спричиненого відтоком місцевого населення після приєднання півострова до Росії, французькі колоністи привнесли до регіону традиції тваринництва, виноградарства та садівництва своєї батьківщини. Зрештою вчені, учителі, художники, архітектори, актори, музиканти, що емігрували з Франції, відіграли на українських теренах роль носіїв західноєвропейської культури та сприяли включенню численних її елементів до вітчизняного громадського й побутового життя. Імміграція кінця XVIII – початку XIX ст. створила базу постійної французької присутності в Україні.

1.3. Політичні та економічні чинники українсько-французьких культурних взаємин (кінець XVIII – початок XX ст.)

Загострення суперництва між Англією та Францією наприкінці XVIII ст. різко посилило інтерес останньої до регіону Північного Причорномор'я та приєднання його до левантійської сфери свого впливу. Здобуття південноукраїнського ринку, за відсутності в регіоні серйозної конкуренції з боку англійців, відкривало для французької буржуазії нове багате джерело сільськогосподарської продукції та важливий ринок збуту промислових товарів. Завдяки зміцненню своїх позицій у системі чорноморської торгівлі Франція, контролюючи експорт східноєвропейського продовольства до західних країн, отримала би потужний важіль економічного впливу на Європу й головним чином – країни басейну Середземного моря.

Прагнення французів утвердитися в Північному Причорномор'ї не в останню чергу зумовлювалося планами отримати плацдарм для поширення свого впливу на Туреччину. Особливо вигідною видавалася далекосяжна можливість встановлення контролю за транзитною торгівлею між країнами Сходу та Європою, ключем до якого знову-таки могло стати здобуття Францією провідної ролі у торгівлі на Чорному морі.

Починаючи з середини 70-х рр. XVIII ст. російським урядом здійснювалися заходи, спрямовані на створення у Північному Причорномор'ї умов для активного включення регіону до системи міжнародної торгівлі. У Південній Україні швидкими темпами розвивалися чорноморсько-

азовські порти, засновані в Херсоні, Маріуполі, Севастополі, Феодосії. З метою підтримки експортних операцій 1797 р. в Херсоні було розгорнуто будівництво торговельного флоту. Починаючи з середини 90-х рр. XVIII ст. Одеса, випереджаючи Херсон, перетворилася на головний чорноморський порт. Задля залучення до економічного життя регіону іноземних комерсантів 1784 р. Катерина II видала маніфест про запровадження свободи торгівлі в Херсоні, Севастополі, Феодосії: “з міркування про вигідність наказуємо відкрити їх для всіх народів, що перебувають у дружбі з імперією нашою, на користь торгівлі їх з вірними нашими підданими”.⁷¹

Внаслідок розширення торговельних відносин з європейськими країнами через Середземне море, у Північному Причорномор’ї було засновано ряд іноземних фірм, з яких основна частина спеціалізувалися на експорті з Російської імперії хліба. Із звернення полтавських купців до Г. Потьомкіна (кінець XVIII ст.) випливає, що на той час вже існували торговельні зв’язки між Лівобережною Україною та Францією.⁷² Перший у Херсоні французький торговельний дім, через який здійснювалися товарно-грошові відносини з Марселем, заснував Антуан де Сен-Жозеф, який спеціалізувався на торгівлі з країнами Леванту. З кінця 70-х рр. XVIII ст. він розгорнув у регіоні бурхливу діяльність та 1785 р. відправив з Марселя до Херсона чотири кораблі з французькими товарами⁷³, а вже наступного року планував спрямувати до Франції близько дванадцяти суден з сільськогосподарською продукцією, що за його словами, користувалася великим попитом.⁷⁴ Справи дому були настільки успішними, що на кінець 80-х рр. XVIII ст. він не лише монополізував торговельні операції між Херсоном і Марселем, але й виступав посередником в імпорті хлібу до Італії, Іспанії.⁷⁵ Здобутки Антуана на ниві практичної комерції були підготовлені його діяльністю як економіста-теоретика та дипломата. У 1781 р. він звернувся до царського уряду з клопотанням про надання іноземним суднам, що здійснювали торгівлю через Чорне

море, права піднімати російський прапор (турки пропускали лише турецькі, а з 1774 р. – і російські судна). Указ, який передбачав можливість надання іноземцям такого дозволу, було видано 1783 р.⁷⁶ Враховуючи зацікавленість Франції у завоюванні міцних позицій на польському ринку та витісненні звідти Пруссії, Антуан висунув ідею розвитку польсько-французької торгівлі через чорноморські порти. З цією метою він здійснив поїздку до Польщі, де під час прийому у короля мав можливість викласти свій проект. Польська сторона висловила особливу зацікавленість у транзиті власної продукції через Чорне море, й Антуану вдалося налагодити ділові зв'язки з місцевими торговельно-промисловими колами.

Задля ознайомлення французьких урядовців з перспективами розвитку чорноморсько-середземноморської торгівлі Антуан у 1784 р. представив військовому міністру та міністру торгівлі складену за особистими спостереженнями доповідь, в якій він обґрунтовував доцільність більш активної політики Франції у регіоні Північного Причорномор'я.⁷⁷

Про те, що французькі урядові кола надавали великого значення діяльності Антуана в Південній Україні, свідчить відзначення його дворянським титулом і постійна фінансова підтримка з боку держави. Дипломатичний представник Франції у Петербурзі граф Л.Ф. де Сегюр зауважував: "...зусилля французького комерсанта пана Антуана, спрямовані на розширення чорноморської торгівлі і навігації Росії, були настільки ж корисні цій імперії, як і приємні королю (Франції. – О.І.)".⁷⁸ Будучи практиком і теоретиком економічних взаємин між Францією та Російською імперією, Антуан виступив як радник при укладанні тексту торговельного договору 1786 р.⁷⁹

Згідно зі статистичними даними, у 1785 р. загальний обсяг французького експорту до Російської імперії становив 5 485 675 ліврів, причому на вина припадало 1 156 009, на горілки – 609 000, на фрукти – 126 000, на сіль – 117 000, на предмети розкоші – 225 675, на сукна – 94 000, на полотна –

56 000.⁸⁰ Отже, на середину 80-х рр. XVIII ст. сформувалося реальне економічне підґрунтя для укладення російсько-французького торговельного договору.

У цей час Франція була зацікавлена в економічному, політичному та військовому союзі з Росією на протигагу Англії та Пруссії. Взнявши курс на зближення з Францією за умов напружених російсько-турецьких відносин, Росія прагнула тим самим позбавити Туреччину важливого союзника. Заручившись підтримкою правлячих кіл Російської імперії, Сегюр досяг реалізації покладеного на нього французьким урядом завдання – укладення строком на 12 років договору про дружбу, торгівлю й навігацію (1786 р.), за яким французький король приєднувався до системи збройного морського нейтралітету.⁸¹ В торговельно-економічних відносинах між двома державами було встановлено принцип найбільшого сприяння.⁸² У документі наголошувалося, що російські піддані у Франції, як і французькі у Росії, мають користуватися свободою торгівлі, відповідно до законів обох монархій. Передбачалося заснування консульств в усіх портах, великих містах обох держав, а купцям було дозволено вільно засновувати факторії в одному з шести крупних торговельних центрів кожної з договірних сторін. Відкритими для французьких комерсантів оголошувалися міста Херсон, Феодосія, Севастополь. З метою підтримки міжнародної безпосередницької торгівлі вводилося 25% зниження мита на французькі товари, ввезені до портів Чорного й Азовського морів на російських чи французьких судах. Відповідно, зменшувалися податки на російські товари, що імпортувалися до Франції чорноморсько-середземноморським шляхом, а комерсанти з Російської імперії були звільнені від зборів з фрахту. Передбачалося взаємне зниження мит на російське залізо, сало, віск, а також на французькі товари – бургонські, шампанські та інші вина, марсельське мило. Серед зафіксованих у документі численних взаємних привілеїв – забезпечення свободи віросповідання французьким підданам в Росії та російським у Франції. Загалом реалізація статей доку-

мента мала створити сприятливий ґрунт для чіткого регламентування, розвитку на більш широкій основі комерційних взаємин між Російською імперією та Францією.

Договір по суті був спрямований проти економічної гегемонії Англії, яка посідала провідне місце у світовій посередницькій торгівлі, а отже, налагодження активних торговельних відносин між Росією та Францією суперечило її інтересам. Очевидно, що англійський уряд був зацікавлений у розпалюванні російсько-турецької війни (1787 – 1791), яка істотно загальмувала чорноморську торгівлю.

Наступною серйозною перепоною на шляху розвитку економічних зв'язків між портами Чорного та Середземного морів стало загострення російсько-французьких відносин з огляду на революційні події 1789 – 1799 рр. у Франції. Манифестом від 1793 р. Катерина II заборонила ввезення французьких товарів до Росії: "...внаслідок Указу нашого про переривання з Францією торговельного й будь-якого сполучення, доки в державі цій порядок і влада законна в особі короля відновиться, визнали ми за потрібне припинити ввезення до імперії нашої французьких товарів як на російських і на іноземних судах, так і суходолом, тим паче, що більшість з них слугують лише надмірній і спустошливій розкоші, інші ж можуть бути замінені продуктами сільського господарства та ручними виробами власне російськими".⁸³ Текст документа чітко свідчить про те, що революція у Франції, страта короля слугували російському уряду лише приводом для різкого обмеження торговельних відносин з колишнім партнером. Його об'єктивні причини полягали у відчутному погіршенні зовнішньоторговельного балансу Росії та неспроможності російського мануфактурного виробництва витримати конкуренцію з боку більш розвиненої західної промисловості. У зв'язку з цим урядом Катерини II було здійснено ряд додаткових протекціоністських заходів: заборонено торгувати французькими товарами⁸⁴, посилено боротьбу з контрабандою⁸⁵, при чому митниці отримали настанову пильно стежити за імпортом з Туреччини, аби під

виглядом азійських виробів до Росії не ввозилися товари з Франції та інших європейських країн.⁸⁶

У відповідь правлячі кола революційної Франції вдалися до проектів нейтралізації претензій Росії на втручання у внутрішні справи західноєвропейських держав. У цих планах фігурувала й Україна. Члени французького комітету закордонних справ, поінформовані про невдоволення українського козацтва російською політикою національного гноблення, планували використати його як один з дестабілізуючих факторів, здатних призвести до послаблення Російської імперії.⁸⁷

Антифранцузькі тенденції зовнішньоторговельної політики Катерини II набули подальшого розвитку за правління її наступника Павла I. Згідно з тарифом 1797 р., список товарів, заборонених до ввозу указом імператриці від 1793 р. і тарифом 1796 р.⁸⁸, було не тільки збережено, а й доповнено. Французькі вина відтепер дозволялося імпортувати, але за умови сплати нового підвищеного мита. Ввозити іноземні товари було дозволено лише до петербурзького, ризького та одеського портів, причому мита на них істотно збільшувалися. Скасовувалися пільги, передбачені для товарів, транспортованих російськими суднами.

У період правління Павла I, в умовах розгортання боротьби великих європейських країн за сфери впливу на Близькому Сході, загострилася напруженість у відносинах між самодержавною Росією та революційною Францією, а отже, “український чинник” продовжував бути складовою французької зовнішньої політики. У французьких урядових колах розроблялися плани зруйнування російських причорноморських портів військово-морськими силами Туреччини та Франції. Водночас французи сподівалися підняти антиросійське повстання українських козаків і татар.⁸⁹

Зміцнення французьких позицій у басейні Середземного моря в результаті переможних воєн революційної армії під проводом Наполеона Бонапарта суперечило російським інтересам у регіоні. Відповідно, під гаслом захисту легіти-

містських принципів, Росія у складі другої антифранцузької коаліції, до якої 1798 р. увійшли Англія, Австрія та Туреччина, розпочала війну проти Франції. Зі згоди Туреччини російська ескадра під командуванням Ф.Ф. Ушакова вийшла через Босфор і Дарданелли до Середземного моря та на початку 1799 р. відібрала у французів Іонічні острови. Проте невдовзі антифранцузька коаліція розпалася внаслідок того, що російська армія під командуванням О.В. Суворова в результаті ряду блискучих перемог витіснила французьке військо з Італії і тим самим викликала занепокоєння союзників Росії, що остерігалися її посилення.⁹⁰ Крім того, сама російська сторона не була зацікавлена в повному розгромі Франції, адже це могло би призвести до суттєвого зміцнення позицій Англії на Близькому Сході. Зрештою Павло I розірвав відносини з колишніми партнерами по коаліції, пішов на укладення мирного договору з Францією (1801) та відновлення торговельних зв'язків з нею.

Прийшовши до влади в результаті змови аристократії проти Павла I, Олександр I не міг не рахуватися з прагненням дворянства до утвердження в російській зовнішній політиці принципів вільної торгівлі, що дозволило би йому беззаборонно збувати за кордон свою сільськогосподарську продукцію та вільно купувати іноземні товари.⁹¹ Слідом за підписанням франко-російського мирного договору (1801)⁹², у 1802 р. було відновлено дію торговельного трактату 1786 р.⁹³ У зв'язку з тим, що митний тариф 1797 р. суперечив його основним положенням, Олександр I доручив спеціальному комітету на чолі з міністром комерції М.П. Рум'янцевим розробити проект нового тарифу, більш відповідного принципам свободи торгівлі. Починаючи з 1804 р. відносини між Францією та Росією різко погіршилися, що негативно вплинуло на розвиток міжнародної торгівлі та зрештою призвело до закриття роботи тарифного комітету.⁹⁴ В 1805 р. вибухнула війна Росії та Австрії у складі третьої коаліції проти Франції, але ще більшого удару по французько-російській торгівлі завдала війна 1806-1807 рр.

Взаємини між Олександром I та Наполеоном I остаточно погіршилися внаслідок відходу Росії від системи континентальної блокади Англії. Проект оздоровлення російської економіки М.М. Сперанського, виданий у грудні 1810 р. під назвою “Положення про нейтральну торгівлю на 1811 рік”, передбачав заборону чи обмеження імпорту тих товарів, що традиційно становили основу французького експорту до Росії.⁹⁵ Поява Положення викликала обурення французького імператора, який прагнув розвитку чорноморсько-середземноморської торгівлі й економічного проникнення національної буржуазії до Північного Причорномор'я, а також стала одним з чинників, що прискорили приготування Наполеона I до війни, внаслідок якої Росія мала бути відкинена від узбережжя Чорного моря.

„Українське питання” набуло для французьких правлячих кіл особливої актуальності в період підготовки й здійснення походу 1812 р. Територія України розглядалася Францією як вигідний плацдарм для наступу вглиб Росії, причому важливе значення надавалося завоюванню Північного Причорномор'я й Криму. Для Наполеона Україна становила інтерес і з точки зору зосередження тут великих запасів продовольства, фуражу, зброї, боєприпасів. Враховуючи повідомлення своїх агентів, французький імператор сподівався знайти серед українців опору для боротьби з царським урядом. Серед кріпосного селянства було розгорнуто агітаційну роботу. Розрахунки Наполеона знайти підтримку на території України видавалися російським властям достатньо реалістичними, про що свідчать репресивні заходи проти осіб, яких звинувачували в співробітництві з французами. Так, поміщик Волинської губернії Држевицький за підозрою у шпигунстві був відправлений у заслання до Тамбова.⁹⁶ Навіть у липні 1815 р. – після усунення французького імператора від влади – поміщики Київської губернії Шолайський, Хоїнський, Томашівський, Мощинський та Стахурський, які поширювали чутки про Наполеона, опинилися під пильним наглядом поліцейсько-адміністративних органів.⁹⁷

До заснування 1826 р. корпусу жандармів у Петербурзі діяв “Особливий комітет для справ, що містять зраду чи порушення загального спокою” у складі міністра юстиції, двох сенаторів, військового міністра та міністра внутрішніх справ. Комітет контролював слідство у справі косянтиноградського дворянина Я. Мочуговського, про якого губернатор доносив: “Радіє він, бажаючи, щоб Наполеон знищив Росію, і якби він його тут побачив, то на крилах до нього полетів би”.⁹⁸ Відставний солдат переяславського повіту Ф. Гуцан у відповідь на розпорядження губернатора про зарахування його до штатних команд заявив: “Якщо йому тепер йти на службу, то він не виступить проти ворога, але проти москаля, і почне різати до останнього”.⁹⁹ Переяславський дворянин Лукашевич пив за здоров’я Бонапарта. Дід М. Чайковського (Мехмеда-Садик-паші) по материнській лінії, волинський шляхтич М. Гленобоцький, навіть після того, як французькі війська залишили територію Росії, збирався на допомогу Наполеону з очолюваним отаманом Пшеничним табором із 300 озброєних кінних козаків. Серед так званих “резидентів” чи особистих ад’ютантів Гленобоцького був статський радник лікар-курляндець пан Шилькнехт, який збирав для нього газетні повідомлення про воєнні перемоги Бонапарта.¹⁰⁰

Проте за винятком частини української еліти, що прагнула відновлення автономії України за допомогою Наполеона, місцеве дворянство в цілому перебувало під впливом піднесення російського проімперського патріотизму.¹⁰¹

Завдяки розрахункам наполеонівської правлячої верхівки використати національні протиріччя в Російській імперії для тиску на царський уряд у самій Франції значно зріс інтерес до України, її історії, що стимулювало розвиток нових українознавчих студій у першій половині XIX ст.

Однією із найґрунтовніших серед них стала “Історія козаків” Ш.-Л. Лезюра. Вперше вона була опублікована 1813 р. Більш відомим є видання 1814 р., виправлене у зв’язку зі зміною режиму, під назвою “Історія козаків із оглядом народів, які населяли землі козаків до вторгнення татар”¹⁰², у пере-

дмові до якого Лезюр зазначив, що книга ця була йому замовлена у 1813 р. останнім урядом. Автор спирався на твори Геродота, Фуکیدіда, Овідія, Страбона, Плінія, Плутарха, Таціта, Амміана Марцелліна, Ксенофонта, Костянтина Багрянородного, Длугоша, Кромера, Гваньїні, Боплана, Шевальє, Адлерфельда, Шерера, Мальт-Брюна, Рюльєра та інших.

Лезюр уявляв козаків як надзвичайно войовничий, сміливий, волелюбний, напівдикий народ, далекий від досягнень цивілізації, зазначаючи в передмові до своєї книги: “На мою думку, було б цікаво показати старенькій Європі, відданій своїй цивілізації, напівварварський народ, захоплюючий своєю дикою простотою...”¹⁰³ Згадана характеристика, являючись частиною особистих роздумів автора, засвідчує його симпатії до козацтва. Справа в тому, що в першій половині ХІХ ст. система духовних цінностей французького суспільства зазнала відчутного впливу руссоїзму, для якого характерна ідея про переважання природного стану над цивілізацією, вихваляння нереалізованих можливостей природної людини, яка в майбутньому може стати творцем досконалої, довершеної культури.

Французьким письменникам, публіцистам, науковцям зазначеного періоду був притаманний особливий інтерес до національно-визвольних змагань українського народу, зумовлений впливом ідей Просвітництва, Великої французької революції. Так, чільне місце в “Історії козаків” Лезюра відведено національно-визвольній війні українців під проводом Богдана Хмельницького, якого він вважав найвидатнішим українським гетьманом, обізнаним у мистецтві війни й політиці, та характеризував добу його гетьманування найбільш блискучою епохою в історії козаків. “Ніколи козаки не мали вождя, подібного до нього”¹⁰⁴, - пише Лезюр про Хмельницького, додаючи, що гетьман завдав смертельного удару Польщі, однак, у той час, коли вона вже вичерпала свої сили в боротьбі з козаками, намагаючись зберегти свою владу над ними, Хмельницький втратив усі плоди тривалої, впертої і славетної боротьби, упустив нагоду звільнити свою націю.¹⁰⁵

Характеризуючи гетьманування Івана Мазепи, Лезюр зауважив, що його перехід на бік шведів був спричинений діями російського уряду, спрямованими на скасування автономії України, зокрема, намаганням Петра I обмежити козаків загальними законами імперії та статусом своїх підданих. “Чоловік, який завдяки своєму генію міг би стати героєм, через неосвіченість своєї нації та примху фортуни був приречений залишитись у ранзі великих авантюристів”¹⁰⁶, - так трактував він постать Мазепи, співчуваючи йому й жалкуючи з приводу того, що проекти Карла XII та українського гетьмана не були реалізовані. Автор наголосив, що плани Петра I полягали в тому, щоб стати абсолютним володарем України. Змальовуючи розправу з українським населенням після Полтавської битви, публіцист ганьбить царя, який “мав жадобу до крові всієї їхньої (козацької) раси”.¹⁰⁷ У праці Лезюра також подається різко негативна оцінка політики Катерини II, особливо зруйнування нею по завершенні російсько-турецької війни 1768 – 1775 рр. Запорозької Січі. Несподіваний напад російських військ під командуванням генерала Текелі на Січ автор охарактеризував як катастрофу.¹⁰⁸

1807 р. в Парижі побачила світ книга “Картина старої і сучасної Польщі” Мальт-Брюна¹⁰⁹, яка за планом самого автора мала стати доповненням до праці Рюльєра „Історія анархії у Польщі...”. Студіюючи польське питання, Мальт-Брюн не міг оминати увагою Україну. Як фаховий географ, він зупинився на характеристиці її природних ресурсів: клімату, ґрунтів, запасів корисних копалин, гідросфери, рослинно-тваринного світу. Мальт-Брюн визначив специфіку, провідні напрями господарського життя України, а також його потреби в імпорті французьких товарів, транзитні можливості чорноморських портів. Проаналізувавши природничі та суто економічні чинники, автор спрогнозував, що в майбутньому Україна зможе стати для Франції “надзвичайно важливим” торговельним партнером.

На основі джерел польського походження Мальт-Брюн створив у межах своєї праці короткий нарис історії України,

наголосивши, що українці є нащадками Київської Русі.¹¹⁰ Остаточну втрату поляками Києва, відповідно до умов “Вічного миру” (1868), він вважав однією з причин, що зрештою “зумовили поневолення Польщі”. Дослідник здійснив екскурс в історію спадкоємця давніх традицій Києва – Галицько-Волинського князівства.

Твір Мальт-Брюна знайомив французів і з деякими етнографічними відомостями про українців: особливостями їхнього житла, одягу, домашнього господарства, національного характеру в порівнянні з росіянами та литовцями. Географ відзначав дбайливе ставлення українського народу до природи й багатство рослинного світу України, де “квіти наповнюють повітря різноманітними ароматами”.¹¹¹

У 1812 – 1813 рр. у Парижі з’явилася двотомна робота Ш. Решберга “Народи Росії або опис звичаїв, побуту й костюмів різних націй Російської імперії, у супроводі кольорових малюнків”.¹¹² У ній відзначалося, що навіть після знищення козацької військової організації і закріпачення українського селянства “жителі Малоросії” зберегли власні звичаї, громадський побут, мову. Дослідник звернув увагу на специфіку господарського життя, одягу, менталітету й антропологічних рис українців, наголосив на суттєвих відмінностях між традиційними для українців і росіян системами землеволодіння та землекористування. “Малороси, - писав він, - ... не знають рабства. Вони живуть на землях знаті як фермери...”¹¹³

Порушуючи питання про походження українського козацтва, Решберг зауважив, що виникнення цього феномену – наслідок синтезу руського й тюркського елементів, та наголосив на приналежності козаків „одночасно до двох націй” – татар і слов’ян.

Козацтво стало об’єктом праці Ж.-Л. Карра “Козаки або історичні подробиці про звичаї, побут, одяг, зброю та спосіб ведення війни цього народу” (1814)¹¹⁴. У вступі автор зазначив: “З-поміж усіх народів, що населяють поверхню земної кулі, жоден не зазнав більш руйнівних поворотів фортуни й

чисельніших нещасть, ніж ті, хто увійшов до історії під ім'ям козаків”¹¹⁵. Карр констатував, що, перейшовши після кровопролитних воєн з Польщею під владу російських царів, козаки остаточно втратили свободу, якої завжди прагнули, та з „незалежної нації перетворилися на одне з племен, що населяють Росію”. Описуючи зброю й тактику ведення бою козаків, він окремо зупинився на характеристиці технології будівництва їхніх бойових човнів – чайок. Особливий інтерес Карра викликали релігійні вірування й поховальна обрядовість козацтва.

Того ж 1814 р. А. Бальбі у розвідках “Етнографічний атлас світу, або класифікація давніх і сучасних народів відповідно до їх мов”¹¹⁶ та “Вступ до етнографічного атласу світу”¹¹⁷ здійснив спробу охарактеризувати мови, що побутували на території Російської імперії, послуговуючись інформацією „одного молодого літератора..., який об'їхав майже всю європейську та західну частину азійської Росії”.¹¹⁸ Автор виявив специфічні риси „наріччя Малої Росії” порівняно з російською мовою (відмінності в області фонетики, граматики, лексики), відзначив наявність у ньому великої кількості слів германського й латинського походження, запозичених за посередництва поляків. У “Етнографічному атласі...” він зауважив, що „малоросійська мова або російська Малої Росії” відрізняється від „великоросійської” не лише у вимові, але і в граматиці та лексиці, вона поширена в Катеринославській, Херсонській, Таврійській, Полтавській, Чернігівській, Київській губерніях, а також у частині Харківської, Курської та Воронезької.¹¹⁹ Бальбі згадав у своїй праці про знаменну для становлення нової української літератури подію – видання 1798 р. „Енеїди” І. Котляревського.

Важливе значення для аналізу поширених у Франції кінця XVIII – початку XIX ст. уявлень про Україну мають подорожні нотатки французької письменниці А.-Л.-Ж. де Сталь, великий вплив на творчість якої мали ідеї епохи Просвітництва. Письменниця змушена була емігрувати з Франції внаслідок встановлення там якобінської диктатури та

бонапартистського режиму. Спогади про свою мандрівку на схід – до Австрійської та Російської імперій – вона оповіла в книзі “Десять років вигнання”, опублікованій 1821 р. – вже після смерті автора. Окрему главу своїх мемуарів де Сталь присвятила Києву. Захват баронеси викликала краса Дніпра. Наводячи давню назву річки, Борисфен, вона переповіла легенду про заснування Києва перевізником-човняром, зачарованим прозорістю дніпровських хвиль. У короткому екскурсі в історію Київської Русі письменниця згадала про її хрещення за князювання Володимира Великого. Вражена розкішню релігійних обрядів православної церкви, пишністю інтер’єру храмів та одягу священників, красою церковних співів, французька мандрівниця визнала, що “церемонії грецького культу принаймні не поступаються красою католицьким”.¹²⁰ Де Сталь відзначила, що за своєю архітектурою православні храми скоріше нагадують мусульманські мечеті, ніж кульгові споруди Німеччини, Франції, Англії, побудовані в готичному стилі. Вигляд позолочених куполів київських церков вона описала з притаманною їй високохудожньою майстерністю: “Серед цих хатин височіють палаци й особливо церкви із зеленими та позолоченими куполами, що надзвичайно вражають погляди. Коли ввечері сонце опромінює ці сяючі зводи, здається, що бачиш святкову ілюмінацію, а не міцну будівлю”.¹²¹

У книзі містяться згадки про козаків. Захоплена ідеями Руссо, де Сталь зауважила, що для козацтва характерний незалежний спосіб життя, на зразок дикунів, однак у військовий час у їхньому середовищі панує сувора субординація.

Запорізька Січ викликала жвавий інтерес іншого французького мандрівника – графа О. де Лагарда, який відвідав Україну в 1811 р. Свої враження він виклав у листах до Ж. Гріфіта, що були опубліковані 1824 р.¹²² Описуючи „флібустьєрів України”, він зазначив, що військо запорожців примножувалося, головним чином, завдяки польським, російським, угорським, татарським, грецьким, французьким, англійським, німецьким авантюристам і злочинцям, які праг-

нули уникнути покарання у своїх країнах. На думку де Лагарда, Запорозька Січ являла собою антисоціальне явище. “Корисні лише як допоміжні війська, - писав мандрівник, - вони завжди шукали союзу з якоюсь могутньою нацією, для якої ставали опорою. Вправно використовуючи нагоду приєднатися до сильнішого, щоб виснажити найслабшого, вони вбачали ворогів усюди, де була здобич”.¹²³ Поряд з такими категоричними характеристиками автор не без захоплення оповів про пануючу в середовищі запорожців атмосферу братерства, відданості клятві, стриманості, пильності та гостинності – якості, що „навіть була для них обов’язком, який вони скрупульозно виконували по відношенню до кожного іноземця, який шукав у них захисту”.

Де Лагард навів відомості про українські міста: Київ, Ніжин, Тульчин, Глухів, Батурин, Одесу, якими він мандрував, указував на існування різних гіпотез щодо виникнення Києва та згадав одну з них – скіфо-сарматську, за якою місто було засновано в 430 р. Описуючи колишню резиденцію Мазепи Батурин, мандрівник нагадав про прагнення українського гетьмана “звільнити свою націю від ярма московитів” за допомогою шведів.

Очевидно, найбільше враження на подорожуючого Україною француза справив парк, закладений наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в маєтку Ф. Потоцького на честь його дружини Софії, який де Лагард назвав новою Аркадією: “Яке поєднання квітів, газонів! Яке багатство водограїв, що струмують і дзюркочуть! Повітря тут духмяніє безліччю різноманітних пахоців; спів пташок, шум водоспадів навіюють ніжні мрії...”¹²⁴ “Софіївка” надихнула де Лагарда на створення таких рядків:

Aimé à l’aurore de la vie, le
brillant rêve de l’amour balance ses illusions
magiques sur notre doux et joyeux printemps;
la coupe du plaisir est portée à nos lèvres,
on croit aux délices de la terre, et l’on se
confie à son sort; mais fut-il même prospère,

l'âge désenchante la carrière, des lors tout se flétrit! Mortels, nous voilà tous; mêmes erreurs, même réveil, égal voyage, égal fin!¹²⁵

(Зачарована життєвим світанком,
сяюча мрія про кохання пробуджує неземні
сподівання на ніжну й жадану весну;
блаженство блискавкою пронизує наші губи,
ми віримо в земні насолоди й довіряємось
долі; та чи завжди вона буде квітучою;
вік принесе розчарування, і життя
зів'яне! Всі ми смертні; однакові помилки,
однакове пробудження, однакова подорож,
однаковий кінець!)

Опублікована 1826 р. праця французького консула в Тіфлісі Гамби “Подорож до Південної Росії...”¹²⁶ продовжила традиції французьких дослідників, які починаючи з середини XVIII ст. активно вивчали перспективи розвитку торговельних зв'язків між французькими та причорноморськими портами. Основне завдання свого звіту він вбачав у викладенні зібраної ним інформації, корисної для французької торгівлі та мануфактурного виробництва, що потребувало нових ринків збуту. Автор окреслив рівень розвитку тваринництва в господарському житті козаків і можливості експорту з Таманського півострова до Франції коней, великої рогатої худоби.¹²⁷

У 1834 р. в Одесі було видано книгу французького мандрівника К. Монтандона “Путівник для подорожуючих Кримом”¹²⁸, присвячену князю М.С. Воронцову – новоросійському губернатору й наміснику Бессарабської області (1823 – 1844). За словами самого автора, думка про укладення путівника прийшла до нього під впливом тих труднощів, яких він зазнав протягом свого першого візиту до Криму через брак необхідної інформації. У “Путівнику...” він описав різні маршрути, якими можна було дістатись з Одеси до Криму, здійснив екскурс в історію півострова, охарактеризував його географічне положення, природні багатства, торго-

вельно-економічний потенціал. Монтандон звернув увагу на особливості життя та побуту кримських татар: описав їх антропологічні риси, звичаї, житло, народний одяг, їжу, традиційні свята, особливості календарної обрядовості тощо.

Інформацію про Крим оприлюднив також герцог де Рагюз у своїй “Подорожі Угорщиною, Трансільванією, Південною Росією, Кримом та узбережжям Азовського моря...”¹²⁹ Він зафіксував відомості про Ялту, Алупку, Судак, Феодосію, Керч та Бахчисарай – місто, населення якого “повністю складається з татар”. Описуючи Одесу, де Рагюз відзначив заслуги свого співвітчизника одеського градоначальника герцога де Рішельє, приписавши йому заснування міста. Поза увагою мандрівника не міг залишитися Софіївський парк в Умані: “...Якби там був побудований високий замок, то щось подібне за красою й вишуканістю смаку годі було б і шукати в усій Європі”¹³⁰

У творі де Рагюза містяться згадки про Чорноморське та Азовське козацькі війська. Під час мандрівки Таманським півостровом автор був гостинно прийнятий у козацькій родині й виклав у подорожніх нотатках свої враження від інтелектуальних та фізичних здібностей побачених ним козаків.

До української тематики звертався у своїх географічних та статистичних дослідженнях кавалер ордену Почесного легіону Ж. Шніцлер¹³¹ – член Петербурзької академії наук, Російського географічного товариства, Курляндського товариства літератури та мистецтв, Національного інституту Вашингтона. У праці „Росія, Польща та Фінляндія. Статистична, географічна й історична картина кожної окремо взятої частини Російської монархії” він, зокрема, відзначив відмінності між великоросами („Grands-Russes”) та малоросами („Petits-Russes”) у побуті, звичаях, рисах національних характерів. За визначенням Шніцлера, „мова малоросів” – гнучка, звучна, мелодійна – панує на просторі від Кубані до Карпат.¹³²

Винятковий інтерес становить його розвідка „Потаємна історія Росії за правління імператорів Олександра та Миколи, і зокрема, під час кризи 1825 р.”¹³³ Протягом чотирьох

років Шніцлер жив у Російській імперії та став очевидцем подій, пов'язаних з декабристським рухом. На його думку, саме на Півдні, де “колись існувала військова козацька республіка”, були сконцентровані справжні реальні сили повстання, причини поразки якого автор вбачав у його недостатній підготовці, відсутності в організаторів чіткого плану дій після повалення існуючого режиму та в несприйнятливості до ліберальних ідей народу, зокрема, солдатів, для яких справжні цілі декабристів були незрозумілими.

Інша праця Шніцлера „Росія стародавня й сучасна. Історія, опис, звичаї”¹³⁴ містила згадки про Київську Русь, Галицько-Волинське князівство, запорозьке козацтво, генезис якого автор пов'язував із племенем „черкесів”.

„Козацькій” літературі присвячений окремий розділ підручника Д.-Л. Альвареса “Літературні нариси. Методичний огляд давньої та сучасної історії європейських і східних літератур...”, що за період з 1830 по 1859 рр. витримав сім видань. Праця Альвареса, попри наявність в ній серйозних фактичних помилок, привертала увагу французької громадськості до української культури. “...За нашим упередженням про козаків, - писав він, - сполучення цих двох слів, “література” й “козаки”, є чудернацьке. Одначе, ті, хто студіюють етнографію, знають, що мешканці південної Росії не заступовують ні на нашу погорду, ні на нашу байдужість”.¹³⁵

Інтерес французької інтелектуальної еліти викликала діяльність на ниві дослідження українського фольклору М. Максимовича. Завдяки часопису “Revue britannique” (1845) у Західній Європі популяризувалися знання про усну народну творчість українців. На сторінках журналу зазначалося, що об'єктивному вивченню у Франції історії козаків перешкоджали погане знання західноєвропейськими дослідниками слов'янських мов, наявність великої кількості помилок в оповідах мандрівників про Україну та “національна заздрість, яку козаки завжди викликали по відношенню до себе у сусідів”.¹³⁶ Наголошувалося на неможливості передачі всієї краси, гармонії та сили оригінальних творів українського

фольклору через переклади: „Треба розуміти мову України для того, щоб оцінити багатство її граматичних конструкцій, тонких і невичерпних відтінків значень слів, сприйнятливих навіть до незначних змін закінчень, щоби збагнути звукову гармонію цих козацьких пісень, які сприймаються як суміш стародавньої грецької та сучасної італійської мов”.¹³⁷

До проблем української мови звертався С. Робер у праці “Два панславізми. Сучасне становище слов’янських народів віч-на-віч з Росією” (1847).¹³⁸ Дослідник у загальних рисах охарактеризував „русинське” („ruthénien”) чи „малоруське наріччя”, що „панує в степах від Кубані до Карпат і від Одеси, Криму до Галичини...”.¹³⁹ На думку автора, „русинське наріччя” могло би стати літературною мовою першорядного значення, але під тиском то московської, то польської воно з кожним днем втрачає свій ґрунт. З ідеями Робера були обізнані учасники Кирило-Мефодіївського товариства. Серед них поширювалися зроблені В.М. Білозерським витяги з праць французького історика, присвячених панславізму.

Інтерес до України зріс у Франції напередодні Кримської війни (1853 – 1856), що виникла внаслідок загострення політичного та економічного суперництва між Туреччиною, Англією, Францією й Росією на Балканах та Близькому Сході. Велику увагу українській історії та культурі приділяв французький письменник П. Меріме. Спираючись на студії М.І. Костомарова, він написав нарис “Українські козаки та їх останні отамани” (1854)¹⁴⁰, присвячений історії запорожців. Поява праці, де викривалася національна політика Російської імперії, від якої потерпали українці, цілком відповідала зовнішньополітичній лінії Наполеона III періоду Кримської війни. Нарис було надруковано в урядовій газеті “Le Moniteur” та опубліковано окремими виданням. Наступна розвідка Меріме “Стародавні козаки” побачила світ у 1862 р. – під час чергової кризи в російсько-французьких відносинах з приводу польського питання. У книзі “Богдан Хмельницький” (1863), присвяченій національно-визвольній війні 1648 – 1657 рр., він змалював героїчну постать українського гетьмана.

Генезис інтересу до історії козацтва у творчості Меріме пов'язаний з впливом художньої літератури, зокрема, повісті “Тарас Бульба”. У 1851 р. на сторінках паризького журналу “Revue des deux mondes” було опубліковано здійснений ним літературознавчий аналіз творчості М. Гоголя.¹⁴¹ Французький літератор відзначив глибоку спостережливість письменника, його здатність помічати та гіперболізувати смішне, викликати у читача сміх крізь сльози. На його думку, Гоголь у своїх творах надав великого значення деталям, завдяки яким, з одного боку, йому найкраще вдавалися сцени повсякденного життя героїв, а з іншого, загальна композиція виявлялася заплутаною. Зрештою, Меріме відніс Гоголя разом із Рабле до “школи безсистемних оповідачів”.¹⁴² Гоголівську критику кріпосницьких порядків самодержавної Росії він інтерпретував як наслідок формування його світосприйняття під впливом мети творчої діяльності: „У нас склалося б жахливе враження про Росію, святу Росію, як говорять її діти, якби ми судили про неї лише на підставі картин, змальованих М. Гоголем”.¹⁴³ Меріме визначив спільну для творчості Бальзака та Гоголя рису – відшукувати героїв своїх творів у провінції.

Огляд повісті критик почав з короткого екскурсу до української історії: “У XVI й XVII століттях запорожці відігравали визначну роль в анналах Росії та Польщі; розташувались на берегах Дону (Дніпра. – О.І.), вони являли собою республіку військових або скоріше флібустьєрів і були підданими то польських королів, то московських великих князів, подекуди навіть – Оттоманської Порти”.¹⁴⁴ У свідомості Меріме запорожці асоціювались з французькими флібустьєрами XVII ст. – піратами, що перебували поза нормами суспільства й вели проти нього війну. За визнанням самого літератора, він зачитувався популярними в епоху Романтизму життєписами Моргана, Олонне, Момбара-винушувача. Стиль “Тараса Бульби” видався Меріме таким, що справляє тяжке враження, а художня цінність і головна ідея твору, очевидно, залишилися поза увагою критика.

На французьких рецесіях України останньої третини ХІХ ст. позначилися трансформації у міжнародних відносинах, що відбувалися в цей період. До кардинальних змін у розстановці сил в Європі призвели результати австро-пруської війни 1866 р., зокрема, створення Північно-німецького союзу під проводом Пруссії, та франко-пруської війни (1870 – 1871), у ході якої пала Друга імперія у Франції, було завершено об'єднання Німеччини, яка прагнула європейського лідерства. Посилення позицій Росії на Балканах внаслідок російсько-турецької війни (1877 – 1878) суперечило інтересам Великобританії та Австро-Угорщини. Внаслідок перегляду Сан-Стефанського мирного договору на Берлінському конгресі 1878 р. загострилися протиріччя між Австро-Угорщиною, Німеччиною та Росією, що призвело до нівелювання значення Союзу трьох імператорів. Укладення 1879 р. договору про союз між Німеччиною та Австро-Угорщиною, до якого 1882 р. приєдналась Італія, створило передумови для російсько-французького зближення, яке проявилось під час болгарської кризи 1885 – 1887 рр., коли Австро-Угорщина, Великобританія та Німеччина підтримували кандидатуру Фердинанда Кобургського на князівський престол у Болгарії. У 1891 р. між Росією та Францією було укладено Консультативний пакт, у 1892 – військову конвенцію, яка передбачала взаємодопомогу в разі нападу з боку держав Троїстого союзу.¹⁴⁵ Міністр закордонних справ Росії М.К. фон Гірс у листі до посла Франції у Росії Г. де Монтебелло від 15(27) грудня 1893 р. зазначив, що текст конвенції у тому вигляді, як його було схвалено Олександром ІІІ, може розглядатися як остаточно прийнятий у його теперішній формі. Лист-відповідь французького посла від 23 грудня (4 січня) 1894 р. юридично закріпив офіційний союз Росії та Франції.¹⁴⁶

Військово-політичні мотиви російсько-французького зближення поєднувалися з фінансово-економічними. Французькі інвестиції посідали важливе місце в російській промисловості, торгівлі, транспортній сфері, банківській

системі. Важливу роль серед французьких капіталовкладень у Росії відігравали державні позики: до 1902 р. Франція розмістила в російській економіці 7 млрд. франків, з яких 6 млрд. – вкладення в цінні державні папери.¹⁴⁷ Зовнішньополітичні орієнтири Франції справляли вплив на її суспільно-політичне та культурне життя. Внаслідок русофільської політики французького уряду в засобах масової інформації, публіцистиці, історичних розвідках замовчувались національні проблеми Російської імперії. Однак, ознайомленню французької громадськості зі станом „українського питання” сприяли праці емігрантів Р. Сембратовича „Царизм та Україна” (1907), Я. Федорчука „Національне пробудження українців” (1912)¹⁴⁸ та діяльність створеного 1912 р. Бюро Союзу національностей. У Парижі поширенням знань про Україну займався антрополог, етнограф та археолог Ф. Вовк, який проживав там протягом 1887 – 1905 рр., навчався в Антропологічній школі, Школі вищих наук, співпрацював з французькими вченими. У 1901 – 1905 рр. він викладав у Вищій російській школі суспільних наук при Сорбонні, до якої за його сприяння у квітні 1903 р. був запрошений для читання курсу лекцій з історії України М. Грушевський.¹⁴⁹

Загалом, активізація наприкінці XVIII ст. інтересу Франції до здобуття контролю над Північним Причорномор'ям не обмежувалася суто економічними розрахунками, адже закріплення в регіоні давало французьким правлячим колам можливість зміцнити геополітичні позиції своєї держави, посилити її вплив у Європі та на Близькому Сході. Протидія Росії економічному утвердженню Франції у Північному Причорномор'ї, загострення російсько-французького політичного протистояння в боротьбі за європейські та близькосхідні сфери впливу актуалізували інтерес французької правлячої еліти до „українського питання”. Як наслідок, українська тематика стала невід'ємною складовою французького наукового, публіцистичного, мистецького життя. У період політичного та економічного зближення Росії і

Франції останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. поширення інформації щодо антропологічних та етнографічних особливостей українців як окремого слов'янського народу, популяризація духовних здобутків України здійснювалися переважно зусиллями громадсько-культурних діячів.

¹Дробинский А.И. Русь и Восточная Европа во французском средневековом эпосе // Исторические записки. – 1948. - №26. – С.104.

²Там само. – С.116.

³Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – К., 2002. – С.40.

⁴Висоцький С.О. Про що розповіли давні стіни. – К., 1978. – С.96.

⁵Даркевич В.П. Древняя Русь X – XIII вв. // Произведения искусства в новых находках советских археологов. – М., 1977. – С.194.

⁶Наливайко Д. „Я русин, гордый цим...” Українці в західноєвропейських університетах ХV–ХVІІ ст. // Наука і суспільство. – 1970. - №3. – С.38.

⁷Наливайко Д.С. Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження // Українська література ХVІ–ХVІІІ ст. та інші слов'янські літератури. – К., 1984. – С.170.

⁸Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Ред. В. Антонович. – К., 1890. – Вып.1. – С.59-88.

⁹Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К., 1990.

¹⁰Дашкевич Я. Гійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень // Боплан і Україна: Збірник наукових праць. – Львів, 1998. – С.7.

¹¹Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі: Пер. з фр. – К., 1993.

¹²Баран О. Козаки в Тридцятилітній війні // На службі Клію: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара. – Київ – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Львів, 2000. – С.174.

¹³Виговський І.І. Донесення посла Франції з Польщі за 1648 – 1649 рр. як джерело по історії визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Збірник наукових праць. – К., 1986. – С.109.

¹⁴Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С.370.

¹⁵Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 – 1709. – Мюнхен, 1988. – С.101.

¹⁶Мацьків Т. 1687 – 1709: неупереджені свідчення західноєвропейських сучасників // Пам'ятки України. – 1991. - №6. – С.35.

¹⁷Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на поч. XVIII ст. – К., 1994. – С.140.

¹⁸Voltaire. Histoire de Charles XII. – Paris, 1889. – P.158.

¹⁹Там само. – С.159.

²⁰Боршак І. Віктор Гюго // Україна. – Париж. – 1952. – Ч.8. – С.658.

²¹Соборна Україна. – Париж, 1947. - №8-12. – С.103.

²²Laveaux J.-Ch. Histoire de Pierre III, empereur de Russie. – Paris, 1799. – Т.1. – Р.III.

²³Там само. – С.230-231.

²⁴Rulhière Cl.-C. Histoire de l'anarchie de Pologne, et du démembrement de cette république. – Paris, 1807. – Т.1. – P. VIII.

²⁵Rulhière Cl.-C. Histoire de l'anarchie de Pologne, et du démembrement de cette république. – Paris, 1807. – Т.1-4.

²⁶Там само. – Т.3. – С.81-85.

²⁷Sherer J.-B. Annales de la Petite-Russie, ou histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine ou de la Petite-Russie, depuis leur origine jusqu'à nos jours. – Paris, 1788. – Т.1-2.

²⁸Там само. – Т.1. – С.V.

²⁹Там само. – С.VI-VII.

³⁰Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки: Пер. із староукр. – К., 1992. – С.15-23.

³¹Sherer J.B. Annales de la Petite-Russie, ou histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine ou de la Petite-Russie, depuis leur origine jusqu'à nos jours. – Paris, 1788. – Т.1. – P.207.

³²Garran J.-PH. Recherches politiques sur l'état ancien et moderne de la Pologne, appliquées à sa dernière révolution. – Paris, 1795.

³³Там само. – С.138.

³⁴Там само. – С.140.

³⁵Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т.16. – С.313-316.

- ³⁶Там само. – С.312.
- ³⁷Там само. – С.314-315.
- ³⁸Там само. – С.315.
- ³⁹Загоровский Е.А. Иностранная колонизация в Новороссии в XVIII веке. – Одесса, 1913. – С.4.
- ⁴⁰Иконников В.С. Граф Н.С. Мордвинов. – СПб., 1873. – С.51, 54.
- ⁴¹Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX століття. – К., 2004. – С.59.
- ⁴²Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т.27. – С.136-137.
- ⁴³Там само. – Т.28. – С.137-139.
- ⁴⁴Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края // Киевск. стар. – 1889. – №8. – С.120.
- ⁴⁵РДАЛМ. – Ф.561, оп.3, спр.230. – Арк.1-2.
- ⁴⁶Центральный державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.533, оп.1, спр.1489-“А”. – Арк.29.
- ⁴⁷ДАРФ. – Ф.1165, оп.2, спр.198. – Арк.1-1(зв.).
- ⁴⁸Шишмарёв В.Ф. Романские поселения на юге России. – Ленинград, 1975. – С.129.
- ⁴⁹Де ля Флиз. Поход великой армии в Россию в 1812 году // Киевск. стар. – 1891. – №9. – С.452.
- ⁵⁰Д.П. Де ля Флиз. Альбоми. – К., 1996. – Т.1; К., 1999. –Т.2.
- ⁵¹Наулко В. Альбоми Д.П. де ля Фліза як джерело етнографічного дослідження України // Діалог: історія, політика, економіка. – 2002. – №2. – С.132.
- ⁵²Скальковский А. Первое тридцатилетие города Одессы. 1793 – 1823. – Одесса, 1837. – С.116.
- ⁵³Одесса. 1794 – 1894. – Одесса, 1895. – С.XXX.
- ⁵⁴Труды Одесского статистического комитета. – Одесса, 1870. – С.59.
- ⁵⁵Морозова П. Исторический взгляд на Одессу // Одесский Альманах на 1831 год. – Одесса, 1831. – С.1-43.
- ⁵⁶Pingaud L. Les Français en Russie et les Russes en France. – Paris, 1886. – P.338.
- ⁵⁷Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Ч.1. – С.112.

⁵⁸Pingaud L. Les Français en Russie et les Russes en France. – Paris, 1886. – P.334.

⁵⁹Герцог Арманд-Эммануил Ришелье. Документы и бумаги о его жизни и деятельности // Сборник императорского русского исторического общества. – Т.54. – СПб., 1887. – С.26.

⁶⁰Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Ч.1. – С.112-133.

⁶¹Pingaud L. Les Français en Russie et les Russes en France. – Paris, 1886. – P.335.

⁶²Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – С.124-125.

⁶³Шишмарёв В.Ф. Романские поселения на юге России. – Ленинград, 1975. – С.126.

⁶⁴Багалея Д.И. Колонизация Новороссийского края // Киевск. стар. – 1889. – №8. – С.136.

⁶⁵Траверсе О. Французи в Україні: герцог Ришельє, граф Ланжерон, маркіз де Траверсе // Діалог: Історія, політика, економіка. – 2002. – №2. – С.87.

⁶⁶ДАРФ. – Ф109, оп.226, спр.7. – Арк.60.

⁶⁷ЦДІАК України. – Ф.442, оп.1, спр.1302. – Арк.1-13.

⁶⁸Там само. – Спр.2710. – Арк.2-33.

⁶⁹Там само. – Спр.3905. – Арк.2-3.

⁷⁰Там само. – Оп.803, спр.288. – Арк.17-419(зв.).

⁷¹Там само. – Ф.1537, оп.2, спр.193. – Арк.1; Ф.193, оп.1, спр.471. – Арк.5.

⁷²Луцицкий И. К истории торговли в Малороссии XVIII в. // Киевск. стар. – 1894. – №4-6. – С.156.

⁷³Юрченко П. Историко-статистический очерк торговли города Херсона // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. – 1883. – Т.13. – С.176.

⁷⁴Письма барона Антуаня графу Сегюру, о пользе учреждения морской торговли Марсели с Херсоном // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. – 1883. – Т.13. – С.157.

⁷⁵Там само. – С.159.

⁷⁶Дружинина Е.И. Северное Причерноморье 1775 – 1800 гг. – М., 1959. – С.88-89.

⁷⁷Юрченко П. Историко-статистический очерк торговли города Херсона // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. – 1883. – Т.13. – С.165-166.

⁷⁸АЗПІ. – Ф.93, оп.96/6, спр.644. – Арк.16.

⁷⁹Письма барона Антуаня графу Сегюру, о пользе учреждения морской торговли Марсели с Херсоном // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. – 1883. – Т.13. – С.156-162.

⁸⁰Тарле Е.В. Была ли екатерининская Россия экономически отсталую страну? // Сочинения: В 12 т. – М., 1958. – Т.4. – С.452-453.

⁸¹Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключённых Россией с иностранными державами. – СПб., 1892. – Т.9(10). – С.307-310; О вооруженном морском нейтралитете. – СПб., 1859. – С.64-66.

⁸²АЗПІ. – Ф.93, оп.93/6, спр.449. – Арк.5-27(зв); Спр.1687. – Арк.1-453; ЦДІАК України. – Ф.1943, оп.1, спр.315. – Арк. 2-22(зв.).

⁸³ЦДІАК України. – Ф.193, оп.2, спр.2. – Арк.68-68(зв.).

⁸⁴Там само. – Оп.1, спр.1937. – Арк.2-3.

⁸⁵Там само. – Ф.1935, оп.1, спр.6. – Арк.2-3(зв.); Ф.118, оп.1, спр.200. – Арк.2.

⁸⁶Там само. – Ф.1537, оп.2, спр.908. – Арк.1.

⁸⁷Див.: Борщак І. Наполеон і Україна. – Львів, 1937.

⁸⁸Лодыженский К. История русского таможенного тарифа. – СПб., 1886. – С.152-156.

⁸⁹Див.: Борщак І. Наполеон і Україна. – Львів, 1937.

⁹⁰Архив князя Воронцова. – М., 1880. – Кн.24. – С.327-328.

⁹¹Лодыженский К. История русского таможенного тарифа. – СПб., 1886. – С.159.

⁹²Доброклонский С. Указатель трактатов и сношений России с 1462 по 1826. – М., 1838. – С.91; Ключников Ю.В., Сабанин А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – М., 1925. – Ч.1. – С.63; Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. – М., 1960. – С.95-96.

⁹³Франко-русские экономические связи. – Москва-Париж, 1970. – С.219.

⁹⁴Злотников М.Ф. Континентальная блокада и Россия. – Москва-Ленинград, 1966. – С.128.

⁹⁵Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т.31. – С.486.

⁹⁶ДАРФ. – Ф.1165, оп.2, спр.16. – Арк.1.

⁹⁷Там само. – Ф.1165, оп.1, спр.29. – Арк.1-2.

⁹⁸Павловский И.Ф. Полтава в XIX столетии. (Очерки по архивным данным, с рисунками) // Киевск. стар. – 1905. – №11-12. – С.317.

⁹⁹Там само.

¹⁰⁰Записки Михаила Чайковского (Садык-паши) // Киевск. стар. – 1891. – №1. – С.47.

¹⁰¹Павловский И.Ф. Участие И.П. Котляревского в формировании малороссийских козачьих полков в 1812 г. // Киевск. стар. – 1905. – №6. – С.314; Павловский И.Ф. Малороссийское козачье ополчение в 1812 г. по архивным данным // Там само. – 1906. – №10. – С.143.

¹⁰²Lesur Ch.-L. Histoire des Kosaques, précédée d'une introduction ou coup d'oeuil sur les peuples qui ont habité le pays des Kosaques, avant l'invasion des Tartares. – Paris, 1814. – Т.1-2.

¹⁰³Там само. – Т.1. – С.III.

¹⁰⁴Там само. – Т.2. – С.8.

¹⁰⁵Там само. – С.1.

¹⁰⁶Там само. – С.68.

¹⁰⁷Там само. – С.126.

¹⁰⁸Там само. – С.241.

¹⁰⁹Malte-Brun. Tableau de la Pologne ancienne et moderne. – Paris, 1807.

¹¹⁰Там само. – С.241.

¹¹¹Там само. – С.235.

¹¹²Rechberg Ch. Les peuples de la Russie, ou description des moeurs, usage et costumes des diverses nations de l'empire de Russie, accompagnée de figures colorées. – Paris, 1812. – Т.1; Paris, 1813. – Т.2.

¹¹³Там само. – С.36.

¹¹⁴Karr J.L. Des cosaques ou détails historiques sur les moeurs, coutumes, vêtements, armes et sur la manière dont ce peuple fait la guerre. – Paris, 1814.

¹¹⁵Там само. – С.4.

¹¹⁶Balbi A. Atlas ethnographique du globe, ou classification des peuples anciens et modernes d'après leurs langues. – Paris, 1814.

¹¹⁷Balbi A. Introduction à l'atlas ethnographique du globe. – Paris, 1814. – T.1.

¹¹⁸Там само. – С.192.

¹¹⁹Balbi A. Atlas ethnographique du globe, ou classification des peuples anciens et modernes d'après leurs langues. – Paris, 1814. – P.XIV.

¹²⁰M-me de Staël. Oeuvres complètes. – Paris, 1821. – T.15. – P.257.

¹²¹Там само. – С.254.

¹²²Lagarde A. Voyage de Moscou à Vienne. – Paris, 1824.

¹²³Там само. – С.136.

¹²⁴Там само. – С.120.

¹²⁵Там само. – С.127.

¹²⁶Chevalier Gamba. Voyage dans la Russie méridionale. – Paris, 1826. – T.1.

¹²⁷Там само. – С.50.

¹²⁸Montandon G.-H. Guide de voyageur en Crimée. – Odessa, 1834.

¹²⁹Duc de Raguse. Voyage en Hongrie, en Transylvanie, dans la Russie Méridionale, en Crimée et sur les bords de la mer d'Azoff. – Bruxelles, 1837. – T.1.

¹³⁰Там само. – С.197.

¹³¹Schnitzler J.-H. Statistique et itinéraire de la Russie. – Paris-Saint-Petersbourg, 1829.

¹³²Schnitzler J.-H. La Russie, la Pologne et la Finlande. Tableau statistique, géographique et historique de toutes les Parties de la Monarchie Russe prises isolément. – Saint-Pétersbourg-Paris, 1835. – P.444.

¹³³Schnitzler J.-H. Histoire intime de la Russie sous les empereurs Alexandre et Nicolas et particulièrement pendant la crise de 1825. – 2 ed. – Paris, 1848. – T.1-2.

¹³⁴Schnitzler J.-H. La Russie ancienne et moderne. – Paris, 1855.

¹³⁵Французский голос про новітню українську літературу // Україна. – Париж. – 1951. – Ч.5. – С.368-369.

¹³⁶Revue britannique. – 1845. – №5. – P.382.

¹³⁷Там само. – С.382.

¹³⁸Robert C. Les deux panslavismes. – Paris et Leipzig, 1847.

¹³⁹Там само. – С.14.

¹⁴⁰Горленко В.П. Южнорусские очерки и портреты. – К., 1898. – С.125.

¹⁴¹Merimée P. Nicolas Gogol // Revue des deux mondes. – 1851. – Т.12. – №1-6. – P.627-650.

¹⁴²Там само. – С.628.

¹⁴³Там само. – С.629.

¹⁴⁴Там само. – С.630.

¹⁴⁵Сборник договоров России с другими государствами 1856 – 1917. – М., 1952. – С.281.

¹⁴⁶Там само. – С.282-283.

¹⁴⁷Розенталь Э.М. Дипломатическая история русско-французского союза в начале XX века. – М., 1960. – С.24.

¹⁴⁸Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918). – Львів, 2004. – С.16.

¹⁴⁹Франко О.О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К., 2000. – С.95.

Розділ 2
**УКРАЇНСЬКО-ФРАНЦУЗЬКЕ
НАУКОВО-ОСВІТНЄ СПІВРОБІТНИЦТВО**

2.1. Діяльність французьких освітян в Україні

У зв'язку з відкриттям у першій половині XIX ст. низки нових вищих навчальних закладів – Харківського університету (1804), Рішельєвського ліцею (1817), Ніжинської гімназії вищих наук (1820), Київського університету (1834) – з особливою гостротою постала потреба в кваліфікованих науково-педагогічних кадрах, а також проблема відсутності необхідних підручників та впорядкованих допоміжних навчальних закладів (музеїв, бібліотек, лабораторій).

Професорсько-викладацький склад заснованого на початку XIX ст. Харківського університету в перше десятиліття його існування характеризувався чисельним переважанням учених іноземного походження над вітчизняними науковцями. За даними О. Рославського-Петровського, з 1804 по 1809 рр. іноземці, яких нараховувалось 21 особа, склали $\frac{3}{4}$ від загальної кількості викладачів.¹ Яскравим свідченням впливовості західноєвропейських фахівців у закладі є спогади Л. Нічпаєвського: “Харківський університет на початку свого існування становив німецько-французьку колонію. Дуже довго при університеті не було православної церкви...”² Серед причин цього явища слід назвати нестачу вітчизняних кадрів у розглядуваний період часу, сприяння запрошенню іноземних учених до Харківського університету з боку місцевої адміністрації в особі попечителя Харківського навчального округу С.О. Потоцького та зрештою переважання іноземців у Вченій раді, що завідувала формуванням штатів. Другою після німецької за чисельністю була в університеті французька

група. Важливим мотивом, що спонукав іноземців приїздити до Харкова з метою викладацької діяльності, був фінансовий чинник, до того ж прибутки деяких викладачів поповнювались платнею за приватні лекції та наукові ступені.³ Іноземних науковців також приваблювали до Харківського університету сприятливі умови для кар'єрного росту.

Французькі вчені стояли біля самих витоків Харківського університету. З метою прискорення підготовки його відкриття, у квітні 1804 р. попечителем С.О. Потоцьким було засновано Комітет, до якого крім вітчизняних професорів увійшли двоє французів – Ф.О. Делявінь та Я.Я. Белен-де-Баллю, які багато зробили для організації допоміжних навчальних закладів університету, від функціонування яких залежала успішність наукової та навчальної діяльності його студентів і викладачів.

У 1804 р. В.Н. Каразін купив для університету колекцію естампів і 3219 книжок, упорядкування яких було доручено бібліотекарю Белен-де-Баллю.⁴ Він здійснив опис рукописів бібліотеки, більшість з яких датувалися XVI – XVII ст., серед них – твори Іоанна Дамаскіна, Александра Маврокордато, Горезія. З моменту відкриття мінц-кабінету (1806) обов'язок систематизування його експонатів було покладено на Белен-де-Баллю як професора класичної філології, він же створив їхній перший каталог. Навесні 1804 р. під керівництвом професора Делявіня було закладено університетський ботанічний сад. Про почесне становище французьких учених у Харківському університеті свідчить той факт, що на урочистому його відкритті 1805 р., поряд із попечителем Харківського навчального округу С.О. Потоцьким і ректором І.С. Рижським, слово було надане проф. Я.Я. Белен-де-Баллю, який французькою виголосив промову “Про те, як необхідно за допомогою вивчення наук готуватися до поведінки зі зброєю та поєднувати філософію з військовим мистецтвом”. Він вирізнявся блискучими ораторськими здібностями та, згідно спогадів Х.-П. Роммеля, мав “надзвичайний декламаторський талент”.⁵

Не менш значущою була викладацька діяльність Белен-де-Баллю – високопрофесійного еллініста, як свідчить його шеститомний переклад творів Лукіана з літературними й історичними примітками та критичними зауваженнями, виданий 1788 р. в Парижі, та інші роботи. Він був членом Паризької академії красною письменства й радником монетного департаменту, в період якобінської диктатури протягом восьми місяців перебував в ув'язненні, а 1803 р. за запитом виконувача обов'язків попечителя Харківського навчального округу вступив на службу до Харківського університету й був призначений професором грецької та французької літератур. У 1805 р. крім посади бібліотекаря Вчена рада університету доручила Белен-де-Баллю обов'язки інспектора казеннокоштных студентів, що полягали передусім у впорядкуванні студентського побуту. У зв'язку з тим, що він не мав докторського ступеня, рада, враховуючи наукові заслуги професора, прийняла рішення про надання йому ступеня доктора філософії *honoris causa*. У 1808 і 1809 рр. він обирався деканом літературного факультету.

Белен-де-Баллю викладав студентам Харківського університету граматику грецької мови за власним методом, розтлумачував їм твори Геродота, Гомера, Лукіана, читав курс грецької археології. З 1807 р. він виконував обов'язки викладача латинської мови та літератури Стародавнього Риму. На заняттях, які проводив професор, студенти складали твори латинською мовою, ознайомилися з текстами Цезаря, Цицерона, Вергілія, Горація, Тита Лівія й Таціта. Через нестачу фахівців Белен-де-Баллю викладав в університеті нові мови – французьку та італійську. Він читав лекції з історії французької літератури, театрального мистецтва, навчав студентів правил драматичної поезії, декламації, красномовства, а також складанню прозових творів французькою мовою.

Іншим важливим напрямом діяльності Белен-де-Баллю була підготовка й видання підручників, яких не вистачало як у самому університеті, так і в середніх навчальних закладах

Слобожанського краю. Це були переважно посібники з латинської та французької мов, літератури Стародавнього Риму.

Після переведення Белен-де-Баллю до Санкт-Петербурзького Педагогічного інституту (1811), професорська колегія відзначила наукові та педагогічні заслуги вченого, обравши його почесним членом Харківського університету.

У 1803 р. на запрошення С.О. Потоцького до Харкова прибув майбутній помічник Белен-де-Баллю у справі викладання латинської філології – доктор філософії Паризького університету М.М. Пакі-де-Совіньї. Він був призначений ад'юнктом філософії та французької літератури, але фактично викладав латину на початкових курсах і французьку мову; у 1812 р. отримав звання екстраординарного професора, а 1813 р. – ступінь доктора філософії. Протягом 1805 – 1809 рр. був виконувачем обов'язків секретаря літературного факультету, а в 1812-1819 рр. перебував на посаді його секретаря. Пакі-де-Совіньї неодноразово звертався до Вченої ради університету, попечителя Харківського навчального округу, міністра освіти з проханням про надання йому звання ординарного професора, але численні петиції викладача задоволені не були. З не меншою завзятістю він клопотав про публікацію своїх праць за рахунок університету. Однак, вони отримали низьку оцінку професорської колегії, а після розгляду 1811 р. посібника Пакі-де-Совіньї з граматики французької мови Вчена рада постановила не видавати його не лише за університетські кошти, але й за рахунок автора.

Протягом занять з латинської мови та літератури професор основну увагу приділяв вивченню студентами граматики, написанню ними творів латинською мовою, читанню уривків із текстів Ціцерона й Горація. Навчаючи слухачів розмовній латині, Пакі-де-Совіньї сприяв кращому розумінню ними лекцій з інших предметів, що викладалися цією мовою. На заняттях з французької літератури він пояснював правила складання віршів і прозових творів, використовуючи при цьому приклади з французької літератури, аналізував

твір Вольтера “Генріада”. М.І. Костомаров згадував, що Пакі-де-Совіні добре знав давню французьку літературу, на відміну від нової, під час лекцій не викладав жодної науки, а лише ліберальничав у аудиторії.⁶ Утім, студенти, які добре володіли французькою мовою, цінували саме вільнодумні розповіді викладача. Внаслідок революційних подій у Франції кінця XVIII ст. він зрікся духовного сану й емігрував. Захоплюючись ідеями французьких просвітників Гольбаха, Гельвеція, Дідро, Руссо, Вольтера, д’Аламбера та ін., професор потайки від адміністрації університету викладав їх під час лекцій студентам.

У 1835 р., напередодні звільнення Пакі-де-Совіні з пенсії в 2000 рублів на рік, попечитель Харківського навчального округу в листі до міністра народної освіти охарактеризував французького викладача як лектора, який “виконував свої обов’язки з наполегливістю й користю для слухачів”.⁷

Вагомий внесок у справу розвитку історичної думки в Харківському університеті зробив А.А. Дегуров (справжнє прізвище Дюгур), який до приїзду в Російську імперію викладав художню літературу в королівському колегіумі Де-ля-Флеш та історію в Паризькій центральній школі. У спогадах Х.-П. Роммеля знаходимо відомості про те, що під час Французької революції кінця XVIII ст. Дюгур був книгопродавцем і видавцем у Парижі, але видрукувавши промову на захист Людовика XVI, змушений був покинути Францію та переїхати до Англії.⁸ У 1806 р. він разом із кн. Барятинським прибув до Курської губернії, маючи намір відкрити пансіон для шляхетних дівчат. Не зумівши здійснити цей задум, він звернувся до С.О. Потоцького з клопотанням про надання йому посади викладача в новоствореному Харківському університеті. Того ж 1806 р. Вчена рада закладу обрала Дюгура професором всесвітньої історії, географії та статистики. Початок його діяльності в Харкові був затьмарений доносом з обвинуваченнями в нездатності виконувати обов’язки професора та підозрілих зв’язках із Францією. Причетними до його складання виявилися вчені німецького

та французького походження. Намагаючись довести свою політичну благонадійність, Дюгур 1811 р. подав до правління університету прохання на ім'я імператора про надання його прізвищу “російського словозакінчення й правопису”.⁹ Кар'єра Дегурова в Харківському університеті розвивалася стрімко: 1807 р. він отримав звання екстраординарного професора, 1809 – ординарного, у 1810 та 1812 рр. був деканом відділення літературних наук. Він викладав статистику, середньовічну та нову історію, спеціальні курси з історичної критики й огляду успіхів людського розуму на ниві наук, мистецтв, політичних, цивільних і релігійних установ, французьку літературу.

Харківський період життя Дегурова позначився уповільненням його наукової діяльності, яка фактично обмежувалася складанням актових промов. Мета виголошеної ним у серпні 1808 р. доповіді полягала в спростуванні поширеного в той час погляду на історію як на несерйозний жанр літератури. Автор наголосив, що історики не повинні замикатися на змалюванні виключно історії воєн, переворотів, революцій. Він висловив важливу для свого часу думку про те, що потрібно більше уваги приділяти вивченню внутрішнього життя суспільства – його культурної, економічної, побутової сфер, а це дозволить повніше відтворити картину минулих політичних подій. Помилки минувшини, за словами Дегурова, мають слугувати повчальним уроком для прийдешніх поколінь, а історія в цілому – виконувати виховну роль у суспільстві.

В актовій промові “Про відродження наук та перевагу, якої вони надали Європі над іншими частинами світу” (1812) учений у рамках узагальнюючого огляду розвитку європейської культури дійшов висновку про те, що Європа здобула лідируюче становище у світі завдяки прогресу науки, який створював сприятливий ґрунт для воєнних перемог.¹⁰

Дегуров мав репутацію досвідченого дипломата й ревізора училищ та за ініціативою С.О. Потоцького у 1812 р. був відраджений до Одеси для прискорення заснування там комерційної гімназії. Ознайомившись зі станом справ, він

з'ясував, що головною причиною затягування відкриття закладу було неприхильне ставлення до публічної освіти з боку одеського градоначальника герцога де Рішельє, який опікувався Дворянським інститутом – приватним навчальним закладом, створеним під керівництвом французького емігранта де Волсей. Прагнучи уникнути конфліктів з Рішельє, Дегуров порекомендував Ученій раді університету відкласти відкриття комерційної гімназії. За два роки, під впливом французького єзуїта абата Ніколь, Рішельє усвідомив необхідність зробити систему освіти в Одесі більш відкритою для широких кіл суспільства й запросив Дегурова вдруге прийхати до міста задля відкриття публічного училища.¹¹

Протягом відряджень з метою ревізії середніх навчальних закладів, підпорядкованих університету, Дегуров, крім виконання своїх прямих обов'язків, займався дослідженням місцевих старожитностей. У результаті цих подорожей з'явилася робота “Про цивілізацію ногайських татар на півдні європейської Росії” (1816), що являла собою огляд внутрішнього життя, побуту ногайців, а також заходів російського уряду, спрямованих на те, щоби “цивілізувати” їх, зробити осілими. Відвідуючи в 1810 р. з ревізією школи Курської та Орловської губерній, учений знайшов цінні рукописи князя А.М. Курбського, що містили інформацію про Івана Грозного, і зробив з них копію.

Дегуров взяв участь у справі звільнення з Харківського університету відомого вченого-філософа проф. Й.-Б. Шада, на думку якого, виступи проти нього французького професора були спричинені рішучим осудом дій Наполеона I, що містився в його працях.¹² У 1816 р. Дегуров переїхав до Петербурга, де продовжив свою наукову та педагогічну діяльність.

Першим професором ботаніки Харківського університету був француз – доктор медицини Ф.О. Делявінь, який здобув освіту в Геттінгенському та Ерлангенському університетах.¹³ Він читав у Харкові курс зоології за Й.-Ф. Блюменбахом, а ботаніку викладав за працями К.-Л. Вільденова та К. Ліннея – творця класифікації рослин і тварин, що стала підсум-

ком копіткої роботи природознавців першої половини XVIII ст. Делявіня неодноразово обирали деканом фізико-математичного факультету, він завідував зоологічним кабінетом і як директор ботанічного саду багато займався його благоустроєм. У 1806 р. професор виступив з добре обґрунтованим проектом заснування допоміжного ботанічного саду в Криму, що так і не був реалізований за браком фінансових ресурсів. Складений Делявінем гербарій з 6000 рослин поповнив після його смерті колекцію ботанічного кабінету, заснованого при університеті 1825 р.

У 1806 р. Харківський губернатор звернувся до правління університету з проханням підтримати справу вдосконалення бджільництва в Слобідській Україні, повідомивши, розведення яких рослин є найбільш корисним для бджіл. На цю ініціативу відгукнувся Делявінь, склавши промову “Про рослини, яких потребують бджоли, та ландшафт, що робить їх кориснішими” (1808).¹⁴ Ще на початку XIX ст. він висловив стурбованість з приводу нестримного винищення лісів у краї, виголосивши 1817 р. актову промову “Про щорічне виснаження лісів і нагальну необхідність їхнього відновлення”.¹⁵

У першій половині XIX ст. чільне місце в справі викладання французької мови в Харківському університеті належало вихідцям з франкомовних країн. Крім професорів Белен-де-Баллю та Пакі-де-Совіньї, яким часто доводилося поєднувати основні обов’язки з викладанням своєї рідної мови, посади лекторів французької при університеті обіймали А.А. Борель, А.К. Плансон, М.І. Генні, І.Г. Мало.¹⁶

З метою сприяння гармонійному розвитку студентів С.О. Потоцький у 1804 р. запросив до університету на посаду вчителя фехтування А.О. Сивокт, який до революції служив поручиком у французькій королівській армії. 1808 р. вчителем фехтування та верхової їзди при університеті також був призначений француз – унтер-офіцер кінної артилерії І.С. Ледюк.¹⁷

Внаслідок спалаху ксенофобії, спричиненого загостренням російсько-французького міждержавного протистояння,

у Харківському університеті наприкінці першого десятиліття XIX ст. позначилася тенденція до послаблення впливу французьких учених. У 1815 р. міністерством народної освіти було прийняте розпорядження, за яким на вакантні посади викладачів мали бути “рекомендовані тільки росіяни, але в жодному разі не іноземці”.¹⁸

На 30-ті роки XIX ст. припав новий виток напруженості у двосторонніх відносинах між Росією та охопленою революційними подіями Францією. Зокрема, згідно “Записки про необхідність обмеження доступу до Росії французької періодичної преси та в’їзду французьких і англійських підданих у зв’язку з антиросійськими настроями у Франції” (1832) з фонду Третього відділення Державного архіву Російської Федерації (м. Москва), знаряддям Франції у її задумі порушити порядок, прищепити ідею непокори “законній владі” у всій Європі були “різні шарлатани, котрі з надр її приїздять сюди до нас під виглядом учителів, гувернерів і навіть Професорів...”.¹⁹ Відповідно, у відкритому 1834 р. в Києві Університеті Св. Володимира освітянська роль французів обмежувалась переважно участю у викладанні іноземних мов, танців.

Починаючи з 1834 р. в нижчих класах юридичного та першого відділення філософського факультетів Київського університету лектор А.К. Плансон проводив заняття з французької мови по три години на тиждень.²⁰ Особливу увагу він приділяв вивченню граматики й синтаксису за методиками Лемара, Ноеля, Лапласа, Жиро-дю-Вівьє та власними розробками, схваленими 1825 р. Віленським університетом.²¹ Викладач задавав студентам перекладати російською уривки з підручників Ноеля, Лапласа та французькою – похвальне слово Катерині II Карамзіна (з хрестоматії Пенінського).²² Головну мету вправ з перекладання літературних текстів він вбачав у самостійному виявленні студентами відмінностей між французькою та російською мовами, особливо щодо словоутворення.

Незмінним елементом методики Плансона були вправи з підготовки оригінальних творів-роздумів історичного та філософського змісту. Про належний рівень викладання фран-

цузької мови в університеті переконливо свідчать теми творів, що пропонувалися студентам нижчих класів.²³ Їх аналіз показує, що заняття з французької мови не обмежувалися суто навчальною функцією, але мали також і виховний характер. Викладач прагнув прищепити молоді основи християнської моралі, спрямовуючи їх на засвоєння загальнолюдських принципів гуманізму, сприяв формуванню у свідомості студентів дбайливого ставлення до простого народу, поваги до важкої праці, громадської відповідальності.

Для слухачів вищих класів трьох курсів юридичного та першого відділення філософського факультетів Плансон тричі на тиждень читав лекції з французької літератури. Вироблена ним методика викладання лекційного матеріалу мала такі складові: 1) дослідження еволюції французької прози на основі порівняльної характеристики її визначальних рис відповідно до кожного етапу розвитку; 2) аналіз історичних передумов виникнення провідних літературних течій у Франції; 3) критика найвизначніших творів кожної з цих течій.²⁴ На початку лекцій та по завершенні теми відбувалося повторення пройденого матеріалу.²⁵

Для самостійної роботи Плансон задавав студентам критичний аналіз шедеврів французької художньої літератури, історії, філософії – твори Мольєра “Тартюф”, Корнеля “Сід”, Вольтера “Магомет”, Вінї “Парія”. Важливою складовою його занять були вправи з підготовки оригінальних творів історичного та філософського змісту.²⁶

Володіючи бездоганною вимовою, Плансон любляв пишномовні фрази. На початку кожної лекції він виголошував: “Messieurs! Henri IV a dit: par droit et par raison, chaque professeur dans sa classe est comme maître dans sa maison! Silence donc!” (“Панове! Генрих IV казав: за законом та здоровим глуздом, кожен професор в аудиторії, як хазяїн у домі. Отже, тихіше!”).²⁷

Наступником Плансона на посаді лектора французької мови та літератури в 1838 р. став бакалавр Женевської академії А. А. Борель.²⁸ Керуючись методичними розробками Ноеля

та Шапсаля²⁹, викладач пояснював слухачам філософського факультету специфіку французької граматики та синтаксису за допомогою вправ з перекладання творів Делавіня “Школа стариків”³⁰, Расіна “Аталі”³¹, Мольєра “Мізантроп” і “Скупий”³². Перекладаючи зі студентами уривки з хрестоматії Пенінського та історичних праць М.М. Карамзіна³³, лектор спеціально звертав їхню увагу на правила побудови мовлення, складання стійких французьких словосполучень.

Викладання Борелем французької літератури у вищому класі першого відділення філософського факультету здійснювалося з використанням методик Вільмена, Нізарра, Сен-Бева, Башереля.³⁴ На лекціях, присвячених історії французької літератури XVII ст., він викладав її визначальні риси та характер впливу на культурний розвиток сусідніх народів, при чому особлива увага була приділена творчості Расіна, Лафонтена, Фенелона, Паскаля. Лектор докладно аналізував значення для розвитку європейської драматургії творчості представників французького класицизму Корнеля та Мольєра, викладав ідеї з теорії літератури XVII ст. Буало, характеризував здобутки в галузі риторики Боссюета й Бурдалу та зміст 36-томної праці Бюффона “Природнича історія”.³⁵

У курсі з історії французької літератури XVIII ст. Борель наголошував на її відмінних рисах порівняно з попередніми століттями. Лектор ознайомлював своїх слухачів з творами ідеологів Просвітництва Вольтера, Руссо, Монтеск’є.³⁶ Серед письменників XIX ст. він відзначав духовний спадок Гюго, Ламартіна, де Віні³⁷; поряд із творчістю представників художньої літератури, аналізував на лекціях роботи французьких істориків Гізо, Тьєррі, Мішле.³⁸

Борель вдало поєднував свої університетські обов’язки з роботою в Київському кадетському корпусі. Наприклад, 1853 р. за службу при корпусі він був нагороджений премією в розмірі піврічного окладу (250 р. 77 к.).³⁹

Вагомий внесок у справу студіювання західноєвропейських мов в Університеті Св. Володимира зробив Л.Е. Пекюс, який по закінченні Сорбонни здобув ступінь бакалавра сло-

весних наук. У 1858 р. він переїхав до Криму, де був учителем французької мови у вірменському Халібовському училищі (Феодосія) та приватним вихователем (Херсонська губернія). Після складання 1864 р. в Рішельєвському лицейському іспиту на звання вчителя гімназії працював у Александрівській Керченській гімназії, Сімферопольських чоловічій та жіночій гімназіях.

У 1877 р. Пекюс був затверджений на посаді лектора французької мови Київського університету, за час роботи в якому він здобув кілька нагород: ордени Святої Анни другого ступеня (1881) та Святого Володимира четвертого ступеня (1888). Протягом 1883 – 1888 рр. попечитель Київського навчального округу оголосив французькому викладачеві шість подяк за сумлінне виконання службових обов'язків.⁴⁰

Пекюс викладав студентам граматику французької мови, аналізував працю Монтеस्क'є “Роздуми про причини величчя й падіння римлян”, твори Мольєра “Кумедні манірниці”, “Скупий”, “Міщанин-шляхтич”.⁴¹

Крім того, він працював у Київській другій гімназії, на Вищих жіночих курсах, у Київській військовій гімназії, Київському інституті шляхетних дівчат.

У 1891 р. на посаді лектора французької мови Київського університету був затверджений А.О. Наліс, який мав досвід роботи вчителем французької мови в Одеській другій прогімназії, був нагороджений орденами Святого Станіслава (1882) та Святої Анни (1888) третього ступеня.⁴² Він викладав студентам короткий курс французької граматики, історію французької літератури, особливу увагу звертав на вивчення “Історії Карла XII” Вольтера, творів представників класицистичної драматургії Корнеля, Расіна та ін.⁴³ Починаючи з 1891 р. Наліс поєднував викладання в університеті з роботою на посаді вчителя французької мови в Київському реальному училищі.

Випускник історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету Ф.-О.-В. Г. де ла Барт у 1901 р. був призначений лектором французької мови при Універ-

ситеті Св. Володимира. Починаючи з грудня 1905 р. він читав лекції по кафедрі західноєвропейських літератур. У 1908 р. за “відмінно старанну службу” де ла Барта нагородили орденом Святого Станіслава третього ступеня.⁴⁴ Він викладав курс граматики французької мови та історію літературного жанру роману у Франції, спираючись на праці Муагрона “Історичний роман в епоху романтизму”, Золя “Експериментальний роман” та ін.⁴⁵

Починаючи з 1907 р. ліценціат Паризького університету А.-Р.О. Шовен читав французьку мову в Чернігівській гімназії, а 1910 р. обійняв посаду лектора французької при Київському університеті.⁴⁶ Основа його методики полягала в читанні, перекладанні та аналізі студентами творів французьких прозаїків ХІХ – початку ХХ ст. (Мопассана, Франса та ін.).⁴⁷

Викладання в університеті танцювального мистецтва також пов'язане з іменами французьких фахівців. Посаду вчителя танців (з 1834 р.) обіймав французький підданий Г.О. Дебре⁴⁸, який навчав і казеннокоштных, і своєюкоштных студентів.⁴⁹ Характеризуючи результати роботи викладача, інспектор студентів у звіті за 1841 р. зазначав: “Успіхів досягли вельми прийнятних у танцях, поширених у товариствах, де багато-хто вже вільно танцює...”⁵⁰ З метою підвищення якості навчання Дебре був наданий помічник та підвищена платня на 228 рублів 56 копійок сріблом. Очевидною є тенденція до щорічного збільшення кількості його учнів: у 1842 р. їх було 137 чоловік, у 1843 – 190⁵¹, у 1845 – 281.⁵²

Випускник Королівської Академії (Париж) А. Рішард давав студентам уроки танців починаючи з 1845 р.⁵³ Про успіх діяльності французького педагога в Київському університеті свідчить стрімкий ріст числа його учнів: у 1846 р. їх нараховувалося 245 осіб, а в 1848 р. – 448.⁵⁴ Одночасно Рішард викладав у Першій Київській гімназії та Інституті шляхетних дівчат.⁵⁵

Французькі педагоги зробили значний внесок у справу становлення та розвитку середніх навчальних закладів підвищеного типу України. З іменем заснованого 1817 р. в Одесі

Рішельєвського ліцею⁵⁶ пов'язана діяльність видатних адміністраторів французького походження – перших директорів закладу абата Ніколь (1817 – 1820) та Ремі Жилле (1817 – 1821).⁵⁷ Протягом першої половини ХІХ ст. французька мова та література викладалася в ліцеї зусиллями Р. Жилле, І. Лоран, М. Нодо, А. Шапеллон.⁵⁸ Учні римо-католицького віросповідання мали змогу навчатися Закону Божого у професора французької граматики й географії Буавень (1817 – 1820) та монаха-бенедиктинця Рафмінъ (1821 – 1827).⁵⁹

Західноєвропейські фахівці відігравали важливу роль у здійсненні навчально-виховної роботи Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька (з 1832 – Фізико-математичний ліцей, з 1840 по 1875 – Юридичний ліцей). Молодший професор французької словесності І.Я. Ландражин⁶⁰, крім своїх прямих обов'язків, протягом 1822 – 1825 рр. виконував роботу бібліотекаря⁶¹ та в 1823 р. був удостоєний грошової винагороди в 1 тисячу рублів.⁶² Починаючи з 1825 р. на цій посаді перебував А.А. Аман⁶³, який протягом 20-х рр. ХІХ ст. був учителем французької мови, наглядачем за вихованцями й викладачем арифметики для учнів третіх класів (1822) на громадських засадах. Сумлінна праця Амана була відзначена в 1822 і 1823 рр. преміями в розмірі 500 рублів кожна.⁶⁴ У 1831 р. помічником бібліотекаря без платні був призначений Я.К. Воаргарт⁶⁵, який протягом 20 -х років працював на посадах наглядача за вихованцями та вчителя французької мови, каліграфії.⁶⁶ У 1829 р. наглядачем за вихованцями був затверджений К.І. Делятр – колишній учитель французької мови Житомирського (1820 – 1822), Луцького (1823 – 1826), Мендзиборського (1826 – 1827) та Мозирського (1827 – 1829) повітових училищ, а також пансіону шляхетних дівчат-сиріт пані Поляновської, де протягом 1823 р. він працював на громадських засадах.⁶⁷ Перебування французів на посадах наглядачів сприяло кращому засвоєнню учнями західноєвропейських мов, адже у вільний від навчання час пансіонери мали розмовляти французькою чи німецькою, залежно від того, якою мовою володів черговий наглядач.⁶⁸

На особливу увагу заслуговує діяльність викладача французької мови та літератури (з 1833 р.) бакалавра Я. Лельєвра, який навчався в Алансоні й Парижі. В основу його методики були покладені такі навчальні прийоми, як читання⁶⁹, переклад і критичний розбір французьких прозових та віршованих творів⁷⁰, перекладання оригінальних текстів російських авторів⁷¹, написання творів-роздумів⁷².

При підготовці лекцій з історії французької літератури Лельєвр керувався власними методичними напрацюваннями та посібниками Баранта⁷³, Генріона, Нізарра, Андрієна⁷⁴. У 1843/44 навч. р. викладач включив до навчального плану аналіз знаменитої праці Монтеск'є "Про дух законів" (1748).⁷⁵ Паралельно з виконанням викладацьких обов'язків він написав на основі матеріалів Біблії та видав у 1836 р. підручник філософсько-моралістичного змісту.⁷⁶

Через звільнення лектора Лельєвра, у 1846/47 навч. р. виникла вимушена перерва у проведенні занять з французької.⁷⁷ Протягом 50-х рр. справа викладання французької мови та літератури була покладена на кімнатного наглядача пансіону ліцею Ю. Ганнота, який обмежував навчання усними перекладами французьких текстів та письмовими – російських літературних пам'яток.⁷⁸

Французи нерідко ініціювали заснування на теренах України нових навчальних закладів. 1859 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор надав дозвіл французу Ф. Лоде відкрити в Києві школу гімнастики та фехтування.⁷⁹ У 1863 р. французький підданий К.-Ф.-А. Бейвель подав на ім'я директора училищ Подільської губернії клопотання щодо відкриття в м. Кам'янці-Подільському приватного чоловічого пансіону для дітей усіх станів, розрахованого на 40 осіб, з платнею за навчання в розмірі 300 рублів сріблом на рік. Згідно плану організації закладу, в ньому мали викладатися Закон Божий православного та римо-католицького віросповідання, російська й французька мови, арифметика, географія, історія, природознавство, малювання.⁸⁰ Попечитель Київського навчального округу відмовив Бейвелю в його клопотанні

у зв'язку з тим, що право на відкриття приватних пансіонів на території Російської імперії мали виключно її піддані.

Аналіз діловодчої документації канцелярії попечителя Київського навчального округу, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), дозволяє скласти уявлення про рівень вимог, що висувалися перед французами, які прагнули здобути по лінії міністерства народної освіти звання домашнього вчителя чи викладача середніх навчальних закладів. Вони, зокрема, мали скласти іспити з французької та російської мов, закону Божого, історії, географії, арифметики, написати французькою твір та провести пробний урок.⁸¹

Французькі освітяни стояли у витоків університетської системи в Україні ХІХ ст., брали активну участь у розвитку на її теренах початкової та середньої освіти. Вони відіграли ключову роль в організаційних справах, що передували відкриттю Харківського університету; ґрунтуючись на новітніх досягненнях західноєвропейської науки, покладали початок викладанню в ньому класичних і нових мов, історії, біології; брали участь у формуванні й роботі його допоміжних навчальних закладів (бібліотеки, мінц-кабінету, ботанічного саду, зоологічного кабінету); працювали над підготовкою навчальних посібників для вищої і середньої школи; популяризували наукові знання серед широкої громадськості. Загострення російсько-французьких міждержавних відносин першої половини ХІХ ст. спричиняли звуження спектру участі західноєвропейських педагогів у культурно-освітньому житті України. Роль фахівців з Франції у навчальному процесі Рішельєвського ліцею, Ніжинської гімназії вищих наук, Київського Університету Св. Володимира полягала передусім у викладанні французької мови та літератури.

2.2. Взаємини Харківського університету з культурно-освітніми та науково-дослідними центрами Франції

На тлі характерної для першого десятиліття ХІХ ст. тенденції до послаблення впливу іноземних професорів в університетському житті Російської імперії провідною формою міжнародних зв'язків науково-освітніх центрів України стали закордонні відрядження вітчизняних учених з метою вдосконалення знань та обміну досвідом. Перебуваючи в Західній Європі, молоді фахівці мали змогу вдосконалити свої знання, встановити особисті зв'язки з іноземними колегами для спільного обговорення та розв'язання актуальних наукових проблем. Належний рівень освіти й знання іноземних мов були запорукою успіху в налагодженні з французькими вченими співробітництва, що полягало в обміні ідеями, наукових дискусіях, проведенні спільної дослідницької роботи.

Важливим елементом процесу формування професорської колегії Харківського університету стало навчання молодих спеціалістів у Франції. Учень французьких науковців Боіє, Вокелена, Дюбуа, Жисьє, Собатьє, Тенара був ад'юнктом по кафедрі медичної матерії, фармації, фармакогнозії та історії медицини М.П.Болгаревський (1812 – 1816), який ініціював обладнання при університеті хімічної та фармакологічної лабораторій.

Першим у Російській імперії ученим, який отримав ступінь доктора наук у Франції, став випускник Харківського університету П.О. Затеplinський. За ініціативою ректора Т.Ф. Осиповського в 1820 р. він був запрошений до університету як викладач астрономії, а 1821 р. – відправлений за

кордон з метою поглиблення знань з природничих наук. Згідно з початковим планом відрядження передбачалося відвідання Затеplinським наукових центрів Німеччини. Проти цього рішуче виступив міністр народної освіти, який з підозрою ставився до пануючого там “ліберального духу” й на поліг на обмеженні маршруту подорожі відвіданням Франції та Англії. У Парижі Затеplinський слухав лекції у Королівському університеті⁸², займався науково-дослідною роботою в обсерваторії під керівництвом Буvara, завдяки своїм здібностям і наполегливій праці заслужив прихильність провідних французьких учених-природознавців П.-С. Лапласа, С.-Д. Пуассона та ін. По закінченні курсу навчання Затеplinський отримав рекомендацію до Вченої ради університету від знаменитого астронома, члена Паризької АН, професора Ж.-Б. Біо. Успішно склавши іспити й захистивши дисертацію з аналітичної та небесної механіки, у 1823 р. він здобув звання бакалавра, ліценціата та доктора філософії.⁸³ У серпні того ж року вчений попрямував до Англії. Повернувшись 1824 р. на батьківщину, Затеplinський розпочав викладання астрономії у Харківському університеті. Через симптоми душевної хвороби, яка проявилася ще під час його перебування за кордоном, він не зміг повністю реалізувати свій науковий потенціал. У 1834 р. за станом здоров'я Затеplinський змушений був піти у відставку.

Саме у Франції – тогочасному центрі математичної науки – викристалізувався талант, сформувався науковий світогляд випускника Харківського університету М.В. Остроградського. Удосконаливши за роки навчання в Парижі свою математичну освіту, він у численних дослідженнях доповнив і поглибив ідеї французьких учених, а повернувшись до Росії, поширював їх серед своїх колег. На жаль, до нас дійшло небагато інформації про французький період життя вченого, адже щоденників він не вів і взагалі вважав, що “писати – це дурниця”. Певні відомості щодо перебування математика у Франції знаходимо в листах до батьків, де викладені його перші особисті спостереження за паризьким повсякденним

життям. У листі Остроградського з Парижа, датованого 13(25) вересня 1822 р., йдеться переважно про його враження від французького побуту: “Після подорожі, яка тривала приблизно півтора місяці, я приїхав до Парижа цілком здоровий, того ж дня оглянув усе місто. Воно, звичайно, гарне, але красоти його прибільшують у сто разів. Говорять про лялькові театри, про концерти, що розігруються на вулицях, про безперервний шум розкішних екіпажів. Нічого цього немає, екіпажі вельми погані, порівняно навіть з каретою Івана Олексійовича”.⁸⁴

Перебуваючи у Франції, Остроградський відвідував лекції у Сорбонні та Коллеж де Франс, засідання Паризької АН, його талант швидко помітили й оцінили провідні французькі математики. Основоположник небесної механіки П.-С. Лаплас, який під час своїх лекцій зазвичай пропонував студентам складні задачі для самостійного розв’язання, був здивований здібностями Остроградського. У його сім’ї Михайло Васильович був прийнятий як близький родич, а сам Лаплас називав Остроградського сином і подарував йому перед смертю одну зі своїх не опублікованих на той час праць, а Пуансо повідомив свою теорію обертального руху до того, як вона була надрукована. Крім того, Остроградський мав дружні стосунки з С.-Д. Пуассоном, Ж.-Б. Фур’є, Ж.-Ш. Штурмом, а з О.-Л. Коші листувався протягом усього життя.

У Парижі вчений познайомився зі своїм визначним співвітчизником талановитим математиком В.Я. Буняковським, який народився в містечку Барі Могилівського повіту Подільської губернії. У 1820 р. він виїхав з Росії з метою отримання математичної освіти за кордоном. Буняковський жив і навчався в Німеччині, Швейцарії, Франції. Протягом двох років він поглиблював свою освіту в Парижі під керівництвом Ампера, Коші, Лапласа, Пуассона, Фур’є, відвідував лекції у Сорбонні й Коллеж де Франс. 1824 р. Буняковський здобув ступені бакалавра та ліценціата, а в 1825 р. захистив у Парижі докторську дисертацію, присвячену проблемам аналітичної механіки й математичної фізики. З 1826 р. розпо-

чався петербурзький період наукової діяльності вченого, пов'язаної переважно з АН. Дружба, що зав'язалася між Остроградським і Буняковським у Франції, збереглась і після їхнього повернення до Росії.

Остроградському досить швидко вдалося завоювати авторитет у науковому середовищі Франції. Уже в 1825 р. його ім'я з'явилося на сторінках французької наукової літератури – у журналі Паризької АН, де був надрукований один із мемуарів засновника сучасної теорії аналітичних функцій Коші. Перераховуючи вчених, які займалися питанням перетворення й обчислення визначених інтегралів, Коші зауважив: “Нарешті один з Росії молодий чоловік, Остроградський, наділений великою проникливістю й вельми обізнаний в обчисленні нескінченно малих, дав новий доказ згаданих мною вище формул”.⁸⁵ Звістка про перші вагомі досягнення Михайла Васильовича у Франції дійшла до Харківського університету. Прочитавши мемуар Коші, щиро радів за свого учня А.Ф. Павловський. Андрій Васильович Остроградський, який на той час був студентом Харківського університету й слухав лекції Павловського, згадував, як професор тремтячою від хвилювання рукою, ледве стримуючи сльози, дістав із кишені згорток – працю Коші – і сказав: “Дивись, Андрію, дивись, що робить Мішель”.⁸⁶

Після декількох років занять у Франції під керівництвом світил європейської науки Остроградський досяг високого рівня наукової підготовки й перетворився зі студента-початківця на повноправного члена французького наукового товариства. Про визнання Михайла Васильовича в наукових колах Парижа свідчить схвалення французькими вченими, які працювали в області гідродинаміки, його першої серйозної наукової роботи “Мемуар про поширення хвиль у циліндричному басейні”, в якій містилась подальша розробка наукових результатів, незадовго до того отриманих Коші та Пуассоном. Дослідження це було представлено Остроградським у листопаді 1826 р. Паризькій АН, а в 1832 р. його опублікували в “Працях” Академії. Не отримавши у 1826 р.

вчасно гроші від батька й заборгувавши власнику готелю, Остроградський потрапив до боргової в'язниці Кліші.⁸⁷ Там Михайло Васильович написав свій славетний мемуар і передав його Коші. Праця була представлена Паризькій АН, яка в 1816 р. оголосила конкурс на розв'язання цього питання, і надрукована в “Записках учених, сторонніх Академії”. Із в'язниці Остроградського викупив Коші, незважаючи на те, що він і сам був незаможною людиною. Підтвердження згаданої версії знаходимо в спогадах сина Михайла Васильовича: “Отримуючи неакуратно й у невеликій кількості субсидії від батьків, незадоволених поїзкою в бусурманські землі, бідному студенту М.В. Остроградському доводилось іноді погано в Парижі, і навіть ненадовго він був посаджений у “Кліші” за борги”.⁸⁸ Сам учений, звертаючись до свого учня по Миколаївському інженерному училищу, майбутнього письменника А.В. Евальда, зауважував: “Ти ж чув мою історію, як я сидів у в'язниці, до якої увійшов нікому не відомим бідолахою, і як вийшов з неї з європейським ім'ям”.⁸⁹

За рекомендацією Коші у 1826 р. Остроградський отримав роботу в одному з найпрестижніших тогочасних французьких навчальних закладів – колежі Генріха IV, де він певний час керував кафедрою. Цей успіх є переконливим свідченням стрімкого піднесення його авторитету в науковому світі тогочасної Франції, адже за наявності жорсткої конкуренції перевагу в подібних випадках традиційно віддавали французам. Коли Остроградський у 1827 р. залишав колеж Генріха IV, щоб повернутись до Росії, провізор цього закладу дав схвальну характеристику його діяльності на посаді викладача математики, зауваживши, що він повністю виправдав покладені на нього надії. Під час перебування у Франції учений успішно поєднував педагогічну діяльність із науковою, про що свідчать знайдені 1963 р. в Архіві АН Інституту Франції істориком математики А.П. Юшкевичем праці Остроградського, представлені ним Академії у 1824-1827 рр. і присвячені проблемам математичної фізики, інтегрального числення, теорії лишків.⁹⁰

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського зберігаються повідомлення Американської Академії мистецтв та наук (1834)⁹¹, Туринської АН (1845)⁹², Римської Папської АН (1853)⁹³, Паризької АН (1856)⁹⁴ про обрання видатного математика їхнім членом-кореспондентом, а також листи від Римської Папської та Паризької АН із подякою за надану їм працю Остроградського “Про теорію удару...”⁹⁵.

Протягом 20-х рр. XIX ст. прозектор по кафедрі анатомії Харківського університету В.М. Черняєв поглиблював свої знання з ботаніки та зоології у Франції, де він займався вивченням вищих рослин і грибів, ознайомлювався з приватними та державними ботанічними колекціями, здійснював самостійні екскурсії з метою збору рідкісних рослин. Черняєв був організатором обміну насінням між Паризьким королівським ботанічним садом і Харківським університетом, а екземпляри рослин, знайдені вченим у Франції, поповнили колекцію університетського ботанічного кабінету.

Визначальний вплив на формування наукового світогляду доктора медицини, ординарного професора кафедри фармакології Є.С. Гордеєнка справило трирічне закордонне відрядження (1839 – 1842), протягом якого він вивчав новітні досягнення французьких учених у галузі фармакології. У Парижі Гордеєнко поглиблював свої знання з хімії та медицини, працюючи в лабораторії Пелуза та слухаючи лекції світил європейської науки – професорів Ж.-Б. Дюма, Ж.-Л. Гей-Люссака, М.-Ж. Орфілі, А. Пайєна, А. Труссо. Єгор Степанович відвідував засідання АН, підготував ряд серйозних наукових праць та 1841 р. був обраний почесним членом-кореспондентом Паризького фармацевтичного товариства.⁹⁶ Упродовж відрядження науковець оглядав підприємства хімічної промисловості Нормандії, навчався фарбувальному мистецтву в Г. Шевреля, збирав приладдя для хімічної і фармацевтичної лабораторій Харківського університету.

З Францією пов'язаний період наукового становлення К.О. Демонсі – ординарного професора кафедри приватної

патології і терапії (1846), декана медичного факультету (1863). Протягом 40-х рр. XIX ст. вчений здійснював наукові дослідження в медичних закладах Парижа. У Франції була видана праця Демонсі “Про гіпертрофію серця”, за яку його обрали членом-кореспондентом Паризького анатомічного товариства (1843).

На початку 40-х рр. XIX ст. ординарний професор кафедри законів поліцейських та кримінальних Г.С. Гордеєнко здійснив поїздку до Франції, Німеччини, Італії та ознайомився з рівнем викладання правознавства в провідних західноєвропейських науково-освітніх центрах з метою подальшого використання їх досвіду в Харківському університеті.⁹⁷

Учень М.В. Остроградського по Головному Педагогічному інституту Є.І. фон Бейер протягом 40-х рр. XIX ст. слухав лекції майже з усіх галузей математики, що читали Ж.-Ф.-М. Біне, У. Левер’є, Ж.-Ш. Штурм та ін. у Сорбонні й Коллеж де Франс. Після завершення закордонної поїздки (1845) його призначили ад’юнктом по кафедрі чистої математики.

У 1856 р. випускник Харківського університету, доктор медицини А.С. Пітра був відряджений за кордон. Прослухавши в Парижі курс лекцій з медицини, він повернувся 1858 р. до Харкова та широко використовував набуті знання у своїй викладацькій роботі на медичному факультеті.

Розвитку українсько-французьких наукових зв’язків сприяла діяльність вихованця історико-філологічного факультету Харківського університету М.Н. Петрова. Його кандидатська робота була присвячена історії Франкської держави за правління династії Меровінгів. Після захисту дослідження “Про характер державної діяльності Людовика XI”⁹⁸ (1850) Петров здобув звання магістра, а в 1851 р. – ад’юнкта. Результатом його наукового відрядження до Західної Європи (1858 – 1869) стала поява докторської дисертації “Новітня національна історіографія в Німеччині, Англії, Франції” (1861). Праця являє собою порівняльний аналіз німецької, англійської та французької історіографій у їхньому

розвитку. На думку Петрова, підвалини наукового вивчення національної історії у Франції були закладені діяльністю бенедиктинців у XVII ст., їх традиції продовжила Академія надписів. “Якщо вірити французам, - зауважує автор, - не одному Гізо, а взагалі всім французьким історикам, батьківщина їхня – найповніший і найдосконаліший представник європейського генія. За своїм природним положенням, характером нації та історичною долею вона покликана примирити всі особливості західних національностей і злити їх в один гармонійний акорд”.⁹⁹ Петров поділяв цю думку, зауважуючи, що Франція здатна відігравати посередницьку роль в Європі завдяки космополітичності свого суспільно-політичного й культурного життя, що зазнало безліч іноземних впливів. Цим автор пояснював всезагальну популярність французької мови, освіти, літератури, історіографії. Він відзначив уміння французів у яскравій художній формі викладати історичний матеріал, популяризуючи в такий спосіб науку, роблячи її суспільно корисною, повчальною.¹⁰⁰ Автор відмітив негативний вплив, який справляло на французьку історичну науку національне марнославство, що виливалось у сліпе поклоніння перед “французькою славою” й не мало нічого спільного зі здоровим патріотизмом. Звідси, на його думку, переконаність французів у тому, що історія Франції є історією Європи, а всі науки та мистецтва своїм існуванням зобов’язані переважно їхній батьківщині. Однак, у сучасну Петрову добу серед французьких істориків почала звучати ідея про необхідність перегляду національної історії. Іншою перепорою для розвитку історіографії у Франції, на думку вченого, була революція кінця XVIII ст., внаслідок якої французи почали легковажно ставитися до минулого своєї країни, призвичаїлися використовувати історію для обґрунтування певних політичних доктрин. Петров виділив такі основні течії у сучасній йому історіографії: Гізо та Мішле, для яких об’єктом дослідження були провіденційні закони історичного розвитку; “живописна школа” на чолі з Форіелем, Тьєррі та Барамтом, представники якої вбачали основну

функцію історії у її повчальності; аналітичний метод Токвіля, що ратував за зближення історії з точними науками. Подаючи узагальнюючу характеристику французької історіографії, автор зауважив, що експериментуючи з різними методами, вона подібно до самої Франції стоїть на роздоріжжі й “нібито шукає ще істинний шлях”.¹⁰¹

Протягом другої половини ХІХ ст. зв'язки з французькими науково-освітніми центрами відіграли важливу роль у справі становлення вчених-природознавців Харківського університету. Зокрема, Ю.І. Морозов, склавши іспит на здобуття ступеня магістра, у 1860 р. вирушив до Західної Європи з метою придбання обладнання для практичних занять з фізики та навчальних посібників, а 1867 р. він відвідав Всесвітню виставку в Парижі.

Ординарний професор сільського господарства В.А. Кочетов 1861 р. здійснив поїздку до Західної Європи для ознайомлення зі станом агрономічної науки.¹⁰²

Д.І. Каченовський, ординарний професор по кафедрі загальнонародного права, у 1864 р. вирушив у закордонне відраджання, під час якого придбав наочне приладдя для університету. Вчений неодноразово подорожував європейськими країнами, підтримував зв'язки з французькими науковцями, зокрема – автором 17-томної історії Франції (1833 – 67) Ж. Мішле.¹⁰³ Наукові праці Каченовського публікувалися в англійських та французьких періодичних виданнях. Як свідчить приватна кореспонденція професора, західноєвропейські країни були для нього тим місцем, де він черпав творче натхнення. Учений гостро реагував на тривожні відомості про зіткнення в травні 1871 р. між паризькими комунарами й урядовими військами: “Дуже засмутили мене останні вісті з Парижа. Божевільні комуністи палять його”.¹⁰⁴ У листі до куми Олександри Петрівни від 1872 р. Каченовський писав: “У Харкові я морально знемагаю...хвороба, особливо в 1871 році, ще більше мене усамітнила... Думав, думав, куди краще їхати на виноград, і вирішив, що замість Криму, де опіка й дорожнеча жахливі, значно приємніше ба-

чити Південну Німеччину та Францію. А Лондон і Париж мене завжди цікавлять й освіжають”.¹⁰⁵

Завершення підготовки магістерської дисертації стало результатом дворічного закордонного відрядження Д.І. Деларю (1862 – 64), протягом якого він прослухав теоретичні курси французьких математиків у Парижі.

Доцент по кафедрі фізики А.П. Шимков 1866 р. брав участь у теоретичних і практичних заняттях німецьких та французьких університетів.

Протягом закордонного відрядження 1872 – 1874 рр. помічник прозектора при кафедрі нормальної анатомії М.О. Попов вивчав колекції французьких, німецьких, англійських, швейцарських, бельгійських музеїв.

Готуючись до здобуття професорського звання з геології та мінералогії, О.В. Гуров з 1873 по 1875 рр. студював геологічні дисципліни в Коллеж де Франс, Жарден де плянт, Еколь де мін.¹⁰⁶

Відрядження 1874 – 75 рр. до німецьких, австрійських і французьких університетів сприяло ознайомленню доцента фінансового права О.М. Мартиновича з новітніми викладацькими методиками.

Протягом 1877 р. доцент по кафедрі чистої математики К.О. Андреев вивчав у Парижі та Берліні методику викладання математичних наук і їх історію, здійснював самостійні дослідження. Він прослухав лекційні курси професорів Ш. Ерміта й П.-О. Бонне в Сорбонні, Ж. Бертрана й М.-Е.-К. Жордана – в Коллеж де Франс.¹⁰⁷ Завдяки багатству фондів французьких бібліотек, їх відкритості для іноземних читачів, Андрееву вдалося “легко та швидко переміститися до тієї епохи, коли ще тільки створювалися ідеї і методи, які стали базою для нової геометрії”.¹⁰⁸ Результатом науково-пошукової роботи вченого в Парижі стала його праця “Про геометричні відповідності стосовно питання побудови кривих”.

Доцент римського права Л.М. Загурський у 1877 – 78 рр. поглиблював свої знання з цивільного права у Відні, Геттінгені, Мюнхені й Парижі.

Протягом 1880 – 1882 рр. магістр державного права М.О. Куплеваський вдосконалював освіту у Франції та Німеччині.

Із Францією було пов'язане наукове становлення математика М.О. Тихомандрицького, який підготував у Парижі докторську дисертацію (1884).

Захистивши 1882 р. дисертацію на здобуття докторського ступеня, В.К. Високович у 1884 р. отримав закордонне відрядження, протягом якого він ознайомився з рівнем викладання медичних наук у Франції.

Прозектор по кафедрі судової медицини М.О. Оболонський у 1887 – 1888 рр. вивчав клінічну медицину й антропологію в Празі та Парижі.¹⁰⁹ Протягом дворічного перебування за кордоном (1887 – 1889) приват-доцент по кафедрі хімії І.П. Осипов студіював у Парижі, зокрема Коллеж де Франс, фізичну та органічну хімію.

По захисті магістерської дисертації М.Д. Пильчиков 1888 р. вирушив у дворічне закордонне відрядження, під час якого він працював у Парижі в лабораторії фізичних досліджень при кафедрі експериментальної фізики Сорбонни, у Практичній школі вищих знань, фізичній лабораторії Коллеж де Франс, магнітній обсерваторії Парк Сен Мор й Інтернаціональному бюро мір та ваги у Севрі. Інструкцію для занять ученого в Західній Європі підготував А.П. Шимков¹¹⁰, а звіти про здійснену ним за час відрядження роботу розглядалися вченим комітетом міністерства народної освіти.¹¹¹ Пильчиков ознайомив французьку наукову громадськість з результатами своїх геомагнетичних досліджень, опублікувавши статтю в “Журналі теоретичної та прикладної фізики”. У 1889 р. він взяв участь у роботі паризьких метрологічного, метеорологічного та електротехнічного конгресів.¹¹² Наукові зв'язки, встановлені Пильчиковим під час перебування в Західній Європі, сприяли його подальшій дослідницькій роботі. Зокрема, вимірювальні прилади для своїх практичних занять учений замовляв переважно у французьких виробників: Інтернаціонального бюро мір і ваги (Севр), фірм “E. Lutz”,

“Richard Frères”, “Rudolf Koenig”, “V. Wiesnegg”, інженерів-конструкторів Пеллена та Шарпантьє.¹¹³ На засіданні Французького товариства фізиків (1889) Пильчиков зробив доповідь на тему “Рефрактометр з лінзою для визначення показника ступеня рефракції рідини”¹¹⁴, а 1893 р. – обраний членом його Вченої ради.¹¹⁵ Винайдений науковцем лінзовий рефрактометр викликав значний інтерес у представників французьких природничих наук і широко використовувався в їх дослідженнях. Пильчиков не тільки співробітничав з численними французькими науковими установами (Сорбонною, Географічним товариством, Міжнародним товариством електриків тощо)¹¹⁶, але й залучав західноєвропейських фахівців до участі в науковому житті Харкова. Кореспонденція вченого свідчить про його співпрацю з п. Берже¹¹⁷ та п. Ледюком¹¹⁸, які були обрані членами Харківського наукового товариства, а також з п. Корню, який надавав допомогу в організації поляриметричних досліджень при Харківській обсерваторії.¹¹⁹

Для ординарного професора по кафедрі фізіології людини В.Я. Данилевського значення поїздок до Франції (1889, 1897) полягало не лише в обміні ідеями й новітніми методичними розробками, але передусім – у виконанні власних наукових досліджень із залученням розвинутої матеріально-технічної бази західних лабораторій.

Приват-доцент по кафедрі гігієни М.Ф. Попов 1889 р. працював у Інституті Пастера.

Готуючись до захисту магістерської дисертації з хімії, Ф.В. Тимофеев з 1890 по 1891 рр. вивчав у Коллеж де Франс хімічні й фізико-хімічні явища.

Під час відрядження 1892 – 93 рр. приват-доцент по кафедрі офтальмології П.М. Барабашев відвідував паризькі клініки. Здобувши звання ординарного професора, він у червні та липні 1911 р. працював у Відні, Парижі, Берліні з метою порівняння методики викладання офтальмології у навчальних закладах Російської імперії та Західної Європи. Науковець вивчав дослідницькі методи, способи лікування,

особливості проведення хірургічних операцій у французьких клініках; замовив у лікарні доктора Ландольта модифіковані хірургічні інструменти, ознайомився з новими медикаментами в лікувальному закладі доктора Дарьє.¹²⁰ Барабашев дійшов висновку, що у французьких університетах рівень викладання офтальмології був вищим, ніж у німецьких, а в Парижі – створені найсприятливіші умови для студювання медицини.

Поїздка до Парижа (1893 – 95) сприяла вдосконаленню знань з географічних наук та антропології стипендіата для приготування до професорського звання О.М. Покровського.

Протягом 1894 – 1895 рр. приват-доцент чистої математики В.П. Алексєєвський слухав у Німеччині та Франції лекційні курси з теорії диференціальних рівнянь, інтегрального числення тощо.

Приват-доцент по кафедрі нормальної фізіології О.М. Черевков під час дворічного закордонного відрядження (1894 – 1895) працював у лабораторіях Сорбонни, студював мікробіологію в Інституті Пастера.

В.С. Гулевич – приват-доцент по кафедрі медичної хімії – у 1898 р. був відряджений до університетів Західної Європи для вивчення новітніх викладацьких методик. Багато часу він присвятив заняттям з фізики у паризького професора Г. Ліппманна.¹²¹

Вдосоналюючи освіту в Лейпцигу, ординарний професор ботаніки В.А. Ротерт 1900 р., під час Пасхальних свят, ознайомився з рослинністю Середземномор'я, відвідав французьку та італійську Рів'єру, ботанічний інститут і сад у Генуї.¹²²

Протягом 1903 – 1905 рр. у паризьких лабораторіях працював приват-доцент хімії Г.В. Коршун.

Готуючи магістерську дисертацію, присвячену тогочасному становищу кооперативних установ у сільському господарстві Франції та Німеччини, приват-доцент по кафедрі політичної економії і статистики О.М. Анциферов у 1904 р. вивчав принципи організації і діяльності французького “Сеп-

tre fédératif du crédit populaire” (“Союзного центру народного кредиту”), що мав два основні осередки: “Union des caisses rurales et ouvrières française” (“Союз французьких сільських та робітничих кас”) та “Centre fédératif” (“Союзний центр”). В останньому харківський учений переважно і працював, налагодивши зв’язки з віце-президентом Райнері, за сприяння якого йому вдалося вивчити історію виникнення та засади роботи Союзу. Анциферов був присутній на щорічному “Congrès du crédit populaire” (“Конгресі народного кредиту”), організованому “Союзним центром” у Нансі, де він познайомився з його президентом Ростандом, віце-президентом гр. де Рокіні, представником Соціального музею Дюфурмантеллем та іншими видатними діячами кооперативного руху Франції.¹²³

Листування ординарного професора по кафедрі ботаніки Л.В. Рейнгарда (1904) свідчить про зацікавленість природознавців Сорбонни в обміні результатами наукових досліджень з вітчизняними вченими. Зв’язки професора з Францією сприяли надходженню до Харківського університету періодичного наукового видання “Revue Générale de Botanique”.¹²⁴

За клопотанням фізико-математичного факультету, приват-доцент астрономії М.М. Євдокімов улітку 1904 р. був командирований до Західної Європи з метою ознайомлення з новими досягненнями в галузі астрофотографії та астрофотометрії. У Парижі він відвідав обсерваторії Бюро географічної довготи й Французького астрономічного товариства, Міжнародне бюро мір та ваги, майстерню астрономічних інструментів Gautier (Готьє).¹²⁵

Приват-доцент по кафедрі гігієни С.В. Коршун завдяки сприянню Харківського медичного товариства отримав відрядження до Західної Європи (1906 – 1908), де ознайомлювався з методикою викладання та засадами розвитку науково-дослідної роботи. Вчений працював у Пастерівському інституті, вивчав санітарно-технічний стан системи водопостачання шкіл, лікарень, санаторіїв, підприємств харчової промисловості Парижа.¹²⁶

На Четвертому міжнародному математичному конгресі, що відбувся 1908 р. в Римі, ординарний професор механіки М.М. Салтиков отримав змогу зібрати матеріал для досліджень, налагодити особисті зв'язки, обмінятися ідеями, гіпотезами зі своїми західноєвропейськими, у тому числі французькими, колегами. Діяльність конгресу була розподілена за чотири секції: арифметики, алгебри, аналізу; геометрії; механіки, математичної фізики, геодезії і прикладної математики; філософії, історії та методики викладання математичних наук. Салтиков особливо відзначив доповіді французьких учених Г. Дарбу (Darboux), А. Пуанкаре (Poincaré), Е. Пікара (Picard), присвячені актуальним проблемам геометрії, математичної фізики тощо.¹²⁷

Ординарний професор філософії П.Е. Лейкфельд ознайомився з новітніми розробками французької науки на Третньому міжнародному філософському з'їзді в Гейдельберзі (1908), де, за його словами, “кількісно французи явно переважали над іншими групами іноземців”.¹²⁸ Робота з'їзду відбувалась у семи секціях: історії філософії; філософії у її загальних принципах, метафізики й натурфілософії; психології; логіки й теорії пізнання; етики й соціології; естетики; філософії релігії. У першій секції Лейкфельду вдалося прослухати реферат Delbos (Дельбо) “La notion de substance et la notion de Dieu dans la philosophie de Spinoza” (“Визначення сутності та поняття Бога у філософії Спінози”).

У Записках Імператорського Харківського Університету за 1912 р. було опубліковано звіт про роботу ординарного професора ботаніки В.М. Арнольдї в паризькому Museum d'Histoire Naturelle (Музеї природничої історії), розташованому в знаменитому ботанічному саду Жарден де плянт.¹²⁹

Влітку 1913 р. виконував обов'язків екстраординарного професора по кафедрі кримінального права О.Д. Кисельов вивчав організацію карного розшуку у Франції. У Парижі йому не вдалося знайти необхідну літературу та публікації нормативних актів. За сприяння російського посольства вчений отримав можливість ознайомитися з роботою фран-

цузької кримінальної поліції у *Contrôle générale des Services de Recherches Judiciaires* (Генеральному контролю служб судових розслідувань).¹³⁰

Під час літніх канікул 1914 р. А.С. Федоровський (з січня 1915 р. він був призначений асистентом при геологічному кабінеті) оглядав західноєвропейські музеї. Учений вивчив колекцію дорогоцінного каміння й метеоритів та зоологічні зібрання Музею природничої історії у Парижі, завдяки чому йому вдалося успішно завершити дослідження знайдених на Кубані решток мастодонта. У Сен-Жерменському музеї Федоровський ознайомився з палеолітичними колекціями та, за сприяння адміністрації, - із закритим зібранням E.Piette.¹³¹

Протягом ХІХ – початку ХХ ст. взаємини з Францією були важливим елементом формування науково-викладацьких кадрів, вдосконалення змісту та методики навчального процесу, розвитку науково-дослідної роботи в Харківському університеті. Провідною формою міжнародного наукового співробітництва стали відрядження, протягом яких налагоджувались зв'язки із зарубіжними вченими з метою обміну ідеями, лабораторним обладнанням та наочним приладдям, реалізації спільних дослідницьких проектів, співробітництва за посередництва наукових періодичних видань. Завдяки поїздкам до Франції вітчизняні вчені здобували можливість поглиблювати свої теоретичні знання, слухаючи лекції світил європейської науки, вдосконалювати практичні навички й здійснювати власні дослідницькі задуми, використовуючи розвинену матеріально-технічну базу західних лабораторій. Нерідко результати роботи харківських науковців вносили корективи до розвитку досліджень їх французьких колег. Про визнання праць вітчизняних учених свідчить обрання їх членами впливових наукових установ Франції.

2.3. Французький напрям міжнародного наукового співробітництва Університету Св. Володимира

Виняткове значення для професійного становлення молодих учених Київського університету мали відрядження до Франції, протягом яких вони отримували можливість прослухати курси лекцій, вивчити новітні методики викладання наукових дисциплін, зібрати матеріали для самостійних досліджень. Поповнення професорсько-викладацького складу закладу відбувалося за рахунок запрошення фахівців, які пройшли теоретичну й практичну підготовку в Західній Європі. Так, удосконаливши свою освіту з хімії, фізики та природничої історії в Парижі (1818 – 1824), І.К. Абламович від 1834 р. обійняв при університеті посаду ординарного професора по кафедрі фізики.¹³²

Вивчивши протягом 40-х рр. ХІХ ст. клінічну терапію, патологічну анатомію та семіотику в кращих клініках Німеччини, Франції, Англії, Ф.С. Цицурін 1844 р. був призначений до університету ординарним професором по кафедрі терапевтичної клініки з семіотикою.¹³³

К.М. Феофілактів здобув посаду ад'юнкта по кафедрі мінералогії та геології (1845) після повернення із Західної Європи, де він поглиблював свою освіту під керівництвом французьких природознавців Ж.-Б. Елі де Бомона, П.-А. Дюфренуа, Л.-К. Прево, П.-Л.-А. Кордьє.¹³⁴

Французьку наукову школу пройшов доктор медицини та хірургії Е.Е. Мірам – ординарний професор по кафедрі фізіології здорової людини. Учений був присутній на всіх засіданнях Паризької АН, слухав лекції з зоології та порів-

няльної анатомії (Jardin des Plantes); з фізіології (Collège de France); з патології і патологічної анатомії (Hôtel Dieu); з фізіології нервової системи (Ecole de médecine).¹³⁵ Практичні навички він удосконалював у паризьких шпиталях (переважно в дитячих лікарнях). Під керівництвом французьких учених із Коллеж де Франс та Сорбонни Мірам проводив самостійну дослідницьку роботу (вивчав місцеві зоологічні колекції, препарати з порівняльної анатомії).

Через різку нестачу в університеті науково-педагогічних кадрів у 1842 р. міністр народної освіти висунув ініціативу відрядження молодих учених до Західної Європи за рахунок університету з метою підготовки їх до викладацької роботи.¹³⁶ За міністерським розпорядженням, університетська Вчена рада мала обрати кандидатів із числа кращих випускників та визначити програму й маршрут їхнього перебування за кордоном. На засіданні юридичного факультету 1843 р. було прийнято рішення про необхідність підготовки фахівців з дисциплін “загальнонародне правознавство” та “російські державні закони”. Найбільш достойним претендентом визнали викладача предметів “законознавство” й “установи Російської імперії” Ліцею князя Безбородька А. Циммермана. Проте йому відмовили в закордонній поїздці через єврейське походження.¹³⁷ Зрештою факультет висунув кандидатури П.Л. Тутковського, І.М. Вігури, М.І. Пілянкевича.

Майбутньому спеціалісту з російського законодавства рекомендували прослухати в Західній Європі такі предмети: всезагальне державне право та європейські державні закони; філософія права; всезагальна історія; статистика. Кандидат на кафедру загальнонародного правознавства мав вивчати народне право, європейські державні закони, філософію права, всезагальну історію, статистику. Члени ради наголошували на недоцільності обмеження наукової діяльності майбутніх викладачів відвідуванням лекцій у закордонних науково-освітніх центрах, основною формою їх роботи мало стати самостійне опрацювання джерел. За рішенням факультету, провідним напрямом маршруту відрядження було

визначено Берлінський університет, де київські фахівці мали вдосконалювати свою освіту протягом двох років. Для занять в Англії та Франції науковцям надали по шість місяців. Протягом перебування в Західній Європі вони мусили регулярно надсилати на ім'я ректора звіти про здійснену за півріччя роботу.¹³⁸ Перевірки його змісту на відповідність наданій факультетом інструкції сковували творчу ініціативу вчених.¹³⁹ За час відрядження, що тривало з 1843 по 1846 рр., Вігура, Тутковський, Пілянкевич відвідали Німеччину, Францію, Англію, ознайомилися з методикою викладання юридичних наук у французьких університетах, слухали лекції з загальнонародного правознавства й державного права, встановили особисті зв'язки з місцевими вченими.¹⁴⁰ Повернувшись до Російської імперії, Тутковський був призначений ад'юнктом по кафедрі загальнонародного правознавства¹⁴¹, Пілянкевич – по кафедрі енциклопедії законознавства, Вігура – по кафедрі російських державних законів.¹⁴²

Вплив на розвиток зв'язків юридичного факультету з науковими осередками Західної Європи мала принципова позиція його декана М.Д. Іванішева, який послідовно відстоював інтереси вчених-початківців. Враховуючи заяви адміністрації про обмеженість матеріальної бази університету, Микола Дмитрович закликав при виборі кандидатур для закордонних відряджень віддавати перевагу ад'юнктам перед ординарними професорами: “Головна мета відправлення за кордон полягає в подальшому вдосконаленні й навчанні. Хто більше потребує навчання й вдосконалення, той і має бути переважно над іншими відправлений за кордон”.¹⁴³

Відповідно до вказівки міністерства народної освіти (1842), від другого відділення філософського факультету до Західної Європи був відряджений А.С. Рогович¹⁴⁴, який протягом 1843 – 46 рр. встигнув відвідати Німеччину, Англію, Швецію, Італію, Швейцарію, Францію й поглибити свої знання з мінералогії та геогнозії. По завершенні стажування міністр народної освіти призначив Роговича ад'юнктом по кафедрі ботаніки.¹⁴⁵

У 40-х рр. XIX ст. І.В. Вернадський здійснив відрядження до Німеччини, Англії, Франції, Бельгії, Голландії з метою підготовки до здобуття кафедри політичної економії на філософському факультеті. Починаючи з 1844 р. науковець відвідував у Парижі лекції Бланкі, Мішеля, Шевальє, оглядав різні промислові та благодійні заклади. Вдосконаливши рівень своєї кваліфікації у Західній Європі, Вернадський здобув кафедру політичної економії та статистики.¹⁴⁶

Із гострою потребою університету в організації лабораторій для проведення науково-дослідної роботи та навчальних експериментів було пов'язане закордонне відрядження ординарного професора хімії І.М. Фонберга. Вивчивши досвід західноєвропейських колег, учений у 1845 р. представив університетській Ученій раді оригінальний план облаштування хімічної лабораторії.¹⁴⁷ Заради замовлення інструментів і матеріалів для неї професор протягом 1850 – 53 рр. співробітничав з паризьким механіком Делелем¹⁴⁸, фабрикантами Робіке, Бойво, Пельт'є¹⁴⁹, Вереном і Фолітеном¹⁵⁰.

З метою запозичення західноєвропейського досвіду організації зоологічних музеїв, придбання нових експонатів, Учена рада університету прийняла рішення про командировання в 1845 р. за кордон екстраординарного професора зоології К.Ф. Кесслера. За ініціативою попечителя Київського навчального округу, університетське правління мало виділити на поїздку 600 рублів сріблом.¹⁵¹ Учений відвідав Відень, Мюнхен, Цюріх, Страсбург, Лейден, Амстердам, Франкфурт, Готу, Геттінген, Брауншвейг, Гамбург, Лейпциг і Париж, де налагодив зв'язки з відомими природознавцями. Вивчивши французькі зоологічні сади, музеї, кабінети, Кесслер висловив свої критичні зауваження щодо їх роботи. На його думку, слід було більше уваги приділяти розведенню в зоосадах риб, рідкісних тварин, які залишалися малодослідженими в науці.¹⁵²

У 1846 р. ординарний професор по кафедрі анатомії О.П. Вальгер здійснив наукове відрядження до Німеччини, Франції та Англії для ознайомлення з новітніми досягнен-

нями західних учених у галузі анатомії та органічної хімії. У Франції він вивчав “анатоміко-фізіологічні колекції”, запозичував передовий досвід їх формування, систематизації та зберігання.¹⁵³

Університет Св. Володимира підтримував зв'язки з провідними західноєвропейськими науковими центрами завдяки ініціативі та ентузіазму київських учених, які налагоджували наукову кореспонденцію із зарубіжними колегами. Зокрема, ординарний професор ботаніки, ректор університету (1847 – 1859) Р.Е. Траутфеттер протягом 1846 – 1853 рр. співпрацював з Паризьким ботанічним садом з метою придбання нового насіння та засушених рослин для гербарію.¹⁵⁴

Активне співробітництво з французькими колегами розвинув ад'юнкт зоології А.Л. Андржейовський (член Французького зоологічного товариства).¹⁵⁵ Зібрані науковцем колекції комах та річкових мушлей викликали зацікавлення французьких природознавців Дезайє й Ферюссара, які висловили бажання співпрацювати з київськими ученими.¹⁵⁶ У 1834 р., зі згоди Вченої ради та правління університету, Андржейовський надіслав секретареві Французького геологічного товариства Боуе 120 видів раковин.¹⁵⁷ Того ж року ад'юнкт отримав із Парижа від члена Французького геологічного товариства Вернейль 190 видів мушлей¹⁵⁸, з яких 120 були новими для зоологічної колекції університету, а також 2 рідкісних мінерали, що поповнили колекцію мінералогічного кабінету¹⁵⁹. Після свого переведення до Ліцею вищих наук князя Безбородька Андржейовський продовжив співпрацю з французькими вченими. Протягом 1839 – 40 рр. він підтримував наукову кореспонденцію з французьким природознавцем Борі Сен-Венсеном щодо тварин царства Psuchodiales, а також з членом Французького геологічного товариства Боссе з приводу глинистих шарів київських придніпровських височіней відносно таких шарів у Франції.¹⁶⁰ У 1841 р. Андржейовський надіслав французьким колегам насіння й рослини, зібрані ним в околицях Ніжина.¹⁶¹

Завдяки науковій кореспонденції з паном Брегетом (Париж) ординарний професор по кафедрі фізики та фізичної географії Е.А. Кнорр 1847 р. отримав цінну інформацію щодо електричних телеграфів та опис щойно винайденної електромагнітної машини¹⁶², а в 1850 р. організував придбання університетом нових матеріалів для фізичного кабінету¹⁶³. В 1853 р. він повідомив своїм німецьким та французьким колегам результати власних досліджень, що мали важливе значення як для теоретичної науки, так і для практичного застосування електромагнітів.¹⁶⁴ Західних учених особливо зацікавив винайдений професором мікрометричний мікроскоп і кишеньковий мікроскоп для екскурсій, наукових подорожей. У 1856 р. Кнорр надіслав відомому західноєвропейському оптику Гартнаку пробні малюнки та опис власних винаходів.¹⁶⁵

У 1854 – 56 рр. ординарний професор фармакології і загальної терапії В.В. Беккер листувався з лікарями Карлсбада, Відня, Дрездена, Парижа з метою порівняння хімічного складу та лікувальних властивостей продукції Київського закладу мінеральних вод з відповідними закордонними напоями.¹⁶⁶

Потребою облаштування університетського кабінету машин і моделей відповідно до останніх вимог європейської науки була зумовлена наукова кореспонденція з паризьким механіком Секретаном ад'юнкта І.І. Рахманінова.¹⁶⁷ У 1858 р. він як екстраординарний професор по кафедрі прикладної математики був командирований до Німеччини, Франції та Англії. Зумівши налагодити особисті зв'язки з паризькими науковцями та заручившись їх рекомендаціями, Рахманінов отримав доступ до закритих для сторонніх осіб навчальних закладів Ecole centrale des arts et manufactures (Центральної школи мистецтв та мануфактур), Ecole des ponts et chaussées (Школи шляхів солучення). Крім того, він відвідував лекції в Ecole des mines (Гірничій школі), Collège de France (Коллеж де Франс), Sorbonne (Сорбонні), а також засідання Паризької АН, Філоматичного товариства, Товариства цивільних інже-

нерів.¹⁶⁸ На початку 1859 р. вчений прибув до Льєжа, де оглянув обладнання знаменитих казенних заводів з виробництва вогнепальної зброї.

За дорученням Ученої ради університету Рахманінов у 1862 р. вирушив до Англії та Франції для придбання моделей обладнання до кабінету практичної механіки на суму 3357 рублів сріблом.¹⁶⁹

1859 р., по здобутті в Київському університеті ступеня магістра цивільного права, В.Г. Демченко отримав дворічне закордонне відрядження з метою вивчення цивільного права, судочинства та принципів їх викладання в Німеччині й Франції, ознайомлення з особливостями роботи місцевих державних установ, особливо судових. У Парижі в Ecole de droit (Школі права) він прослухав курси з цивільного права, судочинства, історії французького права, відвідував заняття в Collège de France (Коллеж де Франс), публічні лекції в Musée des arts et des métiers (Музеї мистецтв та ремесел), судові засідання.¹⁷⁰

Протягом закордонного відрядження (1859 – 1860) ад'юнкт по кафедрі хімії Д.М. Абашев проводив дослідження у французьких лабораторіях pana Ренію, pana Балара (Коллеж де Франс), pana Вюрца (Медична школа). За рекомендацією останнього він був обраний дійсним членом Паризького хімічного товариства.¹⁷¹

Мета поїздки до Західної Європи виконувача обов'язків ад'юнкта по кафедрі законів про державні повинності та фінанси Г.Д. Сидоренка (1859 – 1861) полягала в слуханні курсів політичних наук та самостійній роботі в бібліотеках. Він вивчав систему французького державного права, порівняльне історичне законодавство в Коллеж де Франс, працював у Імператорській публічній бібліотеці, відвідував засідання товариств політичної економії у Парижі.¹⁷²

Екстраординарний професор державного лікарезнавства Ф.Ф. Ергардт 1860 р. був командирований до Франції, Бельгії, Німеччини для вдосконалення своїх знань з судової медицини.¹⁷³

1860 р. ординарний професор по кафедрі зоології К.Ф. Кесслер у черговий раз вирушив у наукове відрядження, протягом якого він придбав у Відні, Парижі, Гамбурзі обладнання для зоологічного та зоотомічного кабінетів університету; домовився про обмін дублікатами з музеями Відня, Праги, Мюнхена, Вісбадена, Бонна, Берліна, Варшави; взяв участь у зібранні німецьких природознавців і лікарів у Кенігсберзі.¹⁷⁴

Для підготовки до здобуття професорського звання, зокрема вивчення політичних наук, 1860 р. був командирований за кордон ад'юнкт державного права О.В. Романович-Славатинський.¹⁷⁵ Перебуваючи в Парижі, він відвідував лекції з історії порівняльних законодавств, філософії права, політичної економії (у Коллеж де Франс); з канонічного права, філософії (у Сорбонні); з міжнародного, адміністративного права (у Школі права); з промислового законодавства, промислової адміністрації і статистики (у Паризькому ремісничому училищі).¹⁷⁶ Романович-Славатинський надавав великого значення вивченню стану державних установ, новітніх явищ суспільно-політичного життя Західної Європи. З цією метою він відвідував засідання паризьких законодавчих палат, бірж, спостерігав за роботою органів місцевого управління у Франції.

Ад'юнкт по кафедрі енциклопедії законодавства, магістр загальнонародного права М.К. Ренненкампф 1860 р. вирушив до Австрії, Пруссії й інших німецьких держав, Франції, Італії, Бельгії та Англії строком на два роки для студіювання теорії права й історії законодавств.¹⁷⁷

Мета закордонної поїздки ординарного професора патології і патологічної анатомії Ю.І. Маціона, який 1861 р. вирушив до Австрії, Франції та Англії, полягала у вивченні західноєвропейських музейних колекцій, новітніх методів викладання медичних наук, у встановленні зв'язків з авторитетними вченими для обговорення дискусійних питань патологічної анатомії і придбання лабораторних інструментів.¹⁷⁸ У Парижі науковець оглянув шпиталі та фабрику з виробництва мікроскопів.

Ад'юнкт по кафедрі приватної терапії Л.К. Горецький у 1861 р. був відряджений до Німеччини, Австрії і Франції для ознайомлення з принципами роботи клінічних закладів Європи та методикою викладання приватної терапії. У Парижі він був присутній на засіданнях Académie Impériale de Médecine (Імператорської медичної академії), оглянув природничо-історичні й медичні музеї та найбільші госпіталі, приділивши основну увагу методам лікування внутрішніх хвороб. Горецький відзначив, що французька столиця вирізнялася серед інших міст Європи не тільки великою кількістю шпиталів, але й високим рівнем їх організації у медичному та адміністративному відношенні.¹⁷⁹ Ознайомленню науковця з новітніми методами застосування електрики в медицині сприяло відвідання ним публічних консультацій ученого з європейським ім'ям – доктора Дюшена.

І.І. Лазаревич – доцент по кафедрі акушерства – 1861 р. вирушив у закордонне відрядження, протягом якого він вивчав діагностичні й лікувальні заходи, що застосовувались у госпіталах і клініках Парижа, слухав лекції найвидатніших французьких медиків, оглядав колекції анатомічних і патологічних препаратів.¹⁸⁰

Помічник прозектора анатомії В.О. Бец був командирований у 1861 р. до Німеччини, Франції та Англії для студіювання “анатомо-фізіологічних наук”.¹⁸¹

З метою вивчення математики, а також методики викладання й принципів організації навчального процесу в західноєвропейських вищих навчальних закладах, ад'юнкт по кафедрі чистої математики П.Е. Ромер у 1862 та 1863 рр. перебував у закордонному відрядженні. Лекції зарубіжних учених, що мали характер систематичного викладу навчальних дисциплін, не становили для нього значного інтересу, він у першу чергу цінував заняття, на яких здійснювався критичний огляд стану розробки певної проблематики та висувалися новаторські наукові ідеї. Київський учений особливо відзначив прослухані ним у Сорбонні лекції з вищої геометрії та у Коллеж де Франс – щодо диференціальних рівнянь

і їх значення для природничих дисциплін, зокрема фізики й математичного аналізу, та для вивчення обертального руху небесних тіл навколо їх центрів ваги.¹⁸²

У результаті порівняння німецької та французької систем освіти Ромер дійшов висновку про те, що остання більшою мірою відповідала реаліям Російської імперії.¹⁸³

Представник київського комітету Всесвітнього товариства офтальмології, ординарний професор по кафедрі теоретичної хірургії Х.Я. фон-Гюббенет 1862 р. отримав закордонне відрядження для участі в конгресі офтальмологів у Парижі, незважаючи на протести професора Ф.Ф. Ергардта, який на “екстраординарному засіданні медичного факультету” виступив проти, обґрунтувавши своє рішення тим, що буцімто розгляд цього питання влітку, за відсутності численних членів Ученої ради, може призвести до “зловживань на користь однієї особи”.¹⁸⁴ У Франції фон-Гюббенет мав змогу ознайомитися з новітніми тенденціями розвитку західноєвропейської офтальмології, станом розробки найбільш актуальних проблем медичної науки.

Професор підтримував зв'язки з Медико-хірургічним товариством Парижа для обміну інформацією щодо покращання існуючих методів проведення операцій, лікування холери.¹⁸⁵ З питань удосконалення хірургічних інструментів і операцій Гюббенет співробітничав з такими французькими науковими центрами: Société Médicale chirurgicale (Медично-хірургічне товариство), Société Médicale d'émulation (Медичне товариство змагання), Société Médicale des hôpitaux (Медичне товариство лікарень), Société de médecine à Paris (Паризьке медичне товариство), Société des Médecins Allemands à Paris (Паризьке товариство німецьких лікарів), Société des Médecins Américains à Paris (Паризьке товариство американських лікарів).¹⁸⁶

1862 р. екстраординарний професор технології Г.О. Чу-гаєвич був відряджений до Німеччини, Франції та Англії з метою огляду в Лондоні Всесвітньої промислової виставки та придбання обладнання для технологічної лабораторії і кабінету; в 1867 р. він відвідав Всесвітню виставку в Парижі.¹⁸⁷

З метою підготовки до здобуття професорської посади доцент по кафедрі загальної терапії і фармакології В.-Г.М. Стадіон у 1862 – 1863 рр. вивчав медичну хімію та фізичний діагноз у Західній Європі. Учений направив керівнику Київського навчального округу доповідну записку (1862), в якій наполіг на обов'язковому включенні до плану відрядження студіювання дослідної фізіології у Парижі.¹⁸⁸

Стипендіат міністерства народної освіти, магістр ботаніки Я.Я. Вальц 1863 р. був командирований на два роки за кордон. Протягом свого восьмиденного перебування в Парижі він встигнув оглянути колекцію *Jardin des plantes* (Ботанічного саду), майстерні з виробництва мікроскопів, установити зв'язки з місцевими біологами.¹⁸⁹

У 1864 р. О.І. Лінниченко – ад'юнкт російської словесності – вивчав твори образотворчого мистецтва в Німеччині, Франції та Італії.¹⁹⁰

Виконувач обов'язків екстраординарного професора хімії І.А. Тютчев 1865 р. вирушив до Західної Європи для ознайомлення з методикою організації практичних занять у лабораторіях.¹⁹¹

Готуючись до педагогічної діяльності по новоствореній кафедрі медичної фізики та хімії, секретар медичного факультету, ординарний професор кафедри загальної терапії та фармакології О.О. Шеффер перебував протягом 1865 – 1866 рр. у Західній Європі з метою придбання навчального приладдя та ознайомлення із зарубіжними системами університетського викладання.¹⁹²

Завідувач мінц-кабінету, ад'юнкт по кафедрі грецької словесності К.Ф. Страшкевич 1866 р. відвідав Німеччину, Францію, Бельгію, Італію, Туреччину, Грецію, Англію та Швейцарію з метою запозичення досвіду організації музейної справи. У рапорті, що розглядався на засіданні історико-філологічного факультету 1865 р., вчений зазначив: “...Готуючись до укладання систематичного каталогу і до систематичного розкладення медалей та монет, я вважаю за необхідне попередньо ознайомитися з найвідомішими в Європі мінц-кабіне-

тами, особливо – Віденським, Паризьким, Лондонським, Санкт-Петербурзьким”.¹⁹³

Для підготовки до здобуття професорського звання магістр хімії М.А. Бунге 1868 р. вирушив у дворічне відрядження до Західної Європи. У направленому до Вченої ради клопотанні фізико-математичного факультету щодо командировання молодого вченого засвідчувались “...особливе обдарування й старанність пана Бунге, відомого факультету також і своїми науковими статтями, вміщеними в хімічних журналах...”¹⁹⁴

У 1869 р. доктор медицини В.А. Субботін був командирований на два роки за кордон для приготування до здобуття професорського звання.¹⁹⁵ Влітку 1870 р. вчений удосконалював свої знання з медицини в Парижі, де прослухав курс лекцій з військової медицини, займався в хімічній лабораторії професора Ш.-А. Вюрца, оглядав шпиталі, зокрема, вивчав їх систему опалення та вентиляції.¹⁹⁶

Здобувши ступінь магістра загальної історії (1870), М.П. Драгоманов вирушив у дворічне відрядження до Західної Європи для приготування до професорського звання. Відповідно до інструкції, наданої науковцю Вченою радою університету, основним предметом його занять була історія стародавнього світу, він мав ознайомитися з методикою проведення історичних семінарій у німецьких університетах та Ecole des chartes (Школі хартій) у Парижі, вивчити колекції західноєвропейських музеїв.¹⁹⁷ Рекомендацію щодо відрядження за кордон Драгоманов отримав уже в студентські роки, до закінчення ним курсу навчання в університеті, від виконувача обов'язків екстраординарного професора В.Я. Шульгіна. Характеризуючи студентів, науковою роботою яких він керував, професор зазначав, що Драгоманов “за обдаруваннями й хистом до самостійної роботи, можливо, перевершує В. Авсеєнка, але поступається йому в здатності до безперервних, настійних наукових занять”.¹⁹⁸

Починаючи з 1871 р. М.І. Зібер, який отримав ступінь магістра політичної економії у Київському університеті, про-

тягом двох років відвідував лекції, соціальні конгреси, статистичні бюро в Німеччині, Бельгії, Франції та Англії.¹⁹⁹

У 1871 р. ординарний професор по кафедрі карного права О.Ф. Кистяковський здійснив поїздку до Німеччини та Франції, маючи на меті ознайомитися з методикою викладання карного права, прослухати систематичний курс психіатрії, зібрати матеріали для вивчення історії карного права, зокрема, дослідити твори XVII – XVIII ст. з криміналістики.²⁰⁰

В.П. Єрмаков – стипендіат для приготування до професорського звання по кафедрі чистої математики – 1871 р. вирушив у дворічне відрядження до Західної Європи, протягом якого відвідав Францію, де студював досягнення західної науки в дослідженні диференціальних рівнянь.²⁰¹

Ординарний професор фізики М.П. Авенаріус у 1871 р. був командирований за кордон для вивчення новітніх методик організації роботи фізичних лабораторій Німеччини та Франції. За участь у Всесвітній електричній виставці й конгресі фізиків французький уряд 1881 р. нагородив ученого срібною медаллю та офіцерським ступенем ордена Почесного легіону.²⁰²

Ознайомленню із західноєвропейськими допоміжними навчальними закладами була присвячена зарубіжна поїздка ординарного професора по кафедрі хімії П.П. Алексєєва (1871 – 1872), протягом якої він відвідав нові хімічні лабораторії у Сорбонні та Jardin des plantes (Ботанічному саду).²⁰³

У 1868 та 1878 рр. Алексєєв оглянув Всесвітні виставки в Парижі, зокрема, вивчив обладнання для хімічних лабораторій, представлене на експозиції міністерства народної освіти Франції “Organisation, méthodes et matériel de l’enseignement supérieur” (“Організація, методика та навчальне обладнання в системі вищої освіти”).²⁰⁴ Його праця “Методи перетворення органічних сполук” (1889) була перекладена французькою мовою.²⁰⁵

В.С. Іконніков – ординарний професор по кафедрі російської історії – протягом закордонного відрядження 1872 – 1873 рр. працював у Франції, Швейцарії, Італії, Німеччині з

метою вивчення західноєвропейських методик викладання історичних дисциплін, дослідження архівних матеріалів з історії Росії.²⁰⁶

Після захисту магістерської дисертації на тему “Феодальна реакція у Франції XVI ст.” (1871), що здобула позитивні відгуки французької наукової громадськості (з боку Товариства історії протестантизму), І.В. Лучицький 1872 р. вирушив у закордонне відрядження для приготування до професорського звання.²⁰⁷ Мета його роботи полягала у вивченні релігійних війн у Франції XVI ст., зокрема історії кальвінізму. Перебуваючи під впливом позитивістської філософії О. Конта, Лучицький надавав першорядного значення виявленню та вивченню нових джерел, нагромадженню ґрунтовної документальної бази дослідження. Протягом липня вчений працював у бібліотеках та архівах Парижа: Національному архіві та Національній бібліотеці. Утім, найбагатшими сховищами цінних документів з історії кальвінізму виявилися місцеві архіви півдня Франції. У Греноблі Лучицькому вдалося виявити ухвали міської ради кінця XVI ст.; у Ліоні – консульські акти початку XVI ст.; у департаментському архіві Німа – колекцію протоколів провінційних політичних зібрань гугенотів; у Тулузі – рішення капітулів та аннали, що уклалися за розпорядженням міської ради; у Мантобані – звіти щодо засідань міської ради та протоколи місцевої консисторії.²⁰⁸ Російський історик М.І. Карєєв згадував, що видання знайденого Лучицьким у Франції джерельного матеріалу зробило його ім’я “...відомим у Франції, де з’явилися і статті про його книжки в спеціальних виданнях, а один історик, Марьезоль, скористався матеріалами Лучицького у своїй “Історії Франції””.²⁰⁹

У Західній Європі Іван Васильович успішно працював на педагогічній ниві: вивчав методику організації практичних занять в Ecole des chartes (Школі хартій) та Ecole des Hautes études (Школі вищих знань), читав курс лекцій з історії Франції для російськомовної молоді, яка проживала в Парижі.

Починаючи з 1894 р. він неодноразово їздив до Франції з метою вивчення архівних документів з аграрного питання напередодні та під час Французької революції кінця XVIII ст.²¹⁰ Опрацювання величезного обсягу джерел вимагало від ученого колосальних зусиль. У листі до Є.А. Ківліцького з Діжона від квітня 1894 р. Лучицький писав: "...Зазвичай, я з 51/2 ранку до 61/2 вечора майже безвихідно сиджу в архіві... Як я втомився від такого життя, від цієї пекельної, безперервної ось уже 35 днів, роботи, немає потреби й говорити! А ще майже 3 місяці треба продовжувати те саме.

Проте й результати, сподіваюсь, будуть досить відчутні. Що мене підтримує в роботі – це ті абсолютно нові дані, що мені вдалося відшукати, і про які ніхто нічого не знав”.²¹¹

Учений отримав дозвіл працювати в архівах департаментів Кот д'Ор, Верхня Гаронна, Па-де-Кале по 12-13 годин на добу, без вихідних, завдяки чому йому вдалося "...зробити за чотири місяці те, на що за інших умов знадобилося би близько року”.²¹² За сприяння тулузького архіваріуса пана Бодуена він мав доступ до архівів сільських общин, розташованих у Піренеях.

Наукові здобутки Лучицького високо оцінили Ф. Саньяк, А. Се, А. Олар. У 1913 р. Іван Васильович був нагороджений премією "Audiffred" ("Одіфре") Французької академії моральних і політичних наук. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені І.В. Вернадського зберігаються документи, що свідчать про його обрання членом французьких наукових установ, наприклад: Товариства історії Парижа та Іль-де-Франс²¹³, Товариства археології і статистики департаменту Дром²¹⁴.

Результати досліджень ученого знаходили практичне застосування в громадсько-політичному житті Франції: Ж. Жорес за порадою Лучицького запропонував на розгляд палати депутатів законопроект щодо публікації документів з економічної історії Французької революції кінця XVIII ст. та посилався на роботи вченого, виступаючи 1897 р. в парламенті.²¹⁵

У 1872 р. доцент по кафедрі загальної історії Ф.Я. Фортинський був відряджений на два роки за кордон. Отримавши змогу вивчити методику викладання в німецьких та французьких навчальних закладах, учений дійшов висновку про те, що в Школі хартій у Франції викладацька справа “поставлена раціональніше й систематичніше, ніж в історичних семінаріях при Геттінгенському університеті”.²¹⁶ Визначальну рису Школи хартій Фортинський вбачав у самостійній роботі студентів як найважливішій складовій підготовки бібліотекарів та архівістів, здатних забезпечити не лише зберігання документів, але і їх використання в наукових дослідженнях. Недоліком організації навчального процесу в закладі він вважав відсутність викладання історіографії середніх віків та середньовічної літератури. У Школі вищих знань Фортинський прослухав курси лекцій, присвячених огляду джерел з історії Франції.²¹⁷

По здобутті ступеня доктора зоології (1873) М.В. Бобрецький вирушив у закордонне відрядження, присвячене, головним чином, дослідженню фауни Середземного моря та Атлантичного океану. Вчений працював у Марселі, Сен-Мало, Мессіні та на всесвітньо відомій зоологічній станції доктора Дорна в Неаполі.²¹⁸

У 1875 р. Ф. Г. Міщенко – доцент грецької словесності – виїхав на два роки за кордон для дослідження грецьких рукописів у бібліотеках Німеччини, Франції, Італії.²¹⁹

Під час відрядження з метою приготування до професорського звання з цивільного права (1876 – 1878) приватдоцент О.І. Загоровський²²⁰ ознайомився з німецькою й французькою системами викладання юриспруденції та здійснив їх порівняльну характеристику. За особистими спостереженнями вченого, лекції німецьких викладачів страждали на “надзвичайну сухість”, натомість майстерність французьких лекторів, зокрема професора Лаббе, справила на нього незабутнє враження: “Уже на першій лекції можна було помітити, що за кафедрою був майстер своєї справи. Римський тестамент просто воскреснув у руках професора. Він так на-

очно просто й разом із тим захоплююче виклав усі правила римського заповіту, що, можна сказати, вклав у нього свою душу живу”.²²¹ Разючу відмінність між французьким та німецьким стилями викладання Загоровський пояснював вищим рівнем розвитку ораторського мистецтва у Франції і тим, що французький студент у першу чергу цінував “не кількість продиктованого професором, а його esprit (смысл)”.²²²

Перебуваючи в Західній Європі протягом 1877 – 1878 рр. доцент по кафедрі поліцейського права І.Т. Тарасов прослухав у Школі права в Парижі курс політичної економії, адміністративного права, комерційного (торговельного) права, був присутнім на іспитах в Ecole libre des sciences politiques (Незалежній школі політичних наук) та Школі права. Учений виявив деякі недоліки в організації навчального процесу у відвіданих ним закладах, а саме: незадовільний рівень викладання політичної економії та статистики, недосконалість екзаменаційної системи.²²³ Тарасов також ознайомився зі станом викладання правових наук у Діжоні, прослухав у Нансі лекції з політичної економії професора Гарньє. Київський науковець високо оцінив здійснену в Паризькій школі по вулиці Турнефор спробу поєднання загальноосвітньої та професійної підготовки учнів.²²⁴

По здобутті 1877 р. ступеня магістра загальної історії літератури, М.П. Дашкевич у 1878 р. був командирований на два роки до Західної Європи.²²⁵ Опрацьовані вченим у Франції матеріали склали основу викладених ним в Університеті Св. Володимира лекційних курсів з історії західноєвропейських літератур середньовіччя та нового часу. 1887 р. Дашкевич запровадив романський семінарій, присвячений аналізу праць просвітників XVIII ст. Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, дослідженню творів представників французького класицизму XVII ст. П. Корнеля, Ж. Расіна, Ж.-Б. Мольєра в контексті виявлення їх джерел у літературі стародавнього часу.²²⁶

Ординарний професор по кафедрі російської історії В.Б. Антонович 1880 р., під час закордонного відрядження, слухав у Парижі лекції з позитивістської філософії профе-

сора Лафіта. Науковий світогляд ученого значною мірою формувався на ґрунті французької культури: творів просвітників XVIII ст. Вольтера, Ш. Монтеск'є, Ж. Кондорсе, історичної та філософської думки XIX ст. – праць О. Тьєррі, Ф. Гізо, О. Конта та ін.²²⁷

Визначним внеском у розвиток європейської біологічної науки стала організація професором О.О. Коротневим на півдні Франції Вілла-Франкської зоологічної станції (1886), де французькими, німецькими, швейцарськими, румунськими та вітчизняними вченими виконувались дослідження з медицини, зоології, ботаніки. Завдяки діяльності її лабораторії з консервації морських тварин вищі та середні навчальні заклади Російської імперії отримували цінне наочне приладдя. Лише за період з 1897 по 1898 рр. колекції підготовлених на станції експонатів були надіслані до зоологічних кабінетів у Женеві, Лозанні, Києві, Варшаві, до Національного музею в Празі, зоологічної лабораторії у Нансі тощо.²²⁸

Приват-доцент по кафедрі загальної патології В.В. Подвисоцький, який підтримував тісні зв'язки з Пастерівським інститутом у Парижі, 1887 р. був обраний членом-кореспондентом Паризького анатомічного товариства²²⁹, а по затвердженні його на посаді екстраординарного професора (1888) – нагороджений французьким урядом бронзовою медаллю.²³⁰

У 1888 р. в канікулярний час були відряджені за кордон приват-доцент з предмету дитячих хвороб І.В. Троїцький – для огляду кращих дитячих лікарень Німеччини, Австрії та Франції; декан медичного факультету, заслужений ординарний професор по кафедрі державного лікарезнавства Ф.Ф. Ергардт – з метою відвідання психіатричних закладів і судово-медичних кабінетів.²³¹

Здобувши звання приват-доцента з теорії та історії мистецтв (1888), Г.Г. Павлуцький отримав можливість під час закордонного відрядження прослухати в Сорбонні курс лекцій знаменитого фахівця з античного мистецтва М. Коліньяка.²³²

Приват-доцент політичної економії та статистики М. М. Цитович вирушив у 1889 р. до Західної Європи для вивчення організації адміністративної статистики в Німеччині, Франції, Бельгії та ознайомлення з викладанням політичної економії, статистики й фінансового права, особливо – з методикою проведення практичних занять.²³³ У відповідь на висловлене Цитовичем у звіті про відрядження (1889 – 1890) побажання приділити більше часу заняттям у Берліні, учений комітет міністерства народної освіти наполіг на виконанні інструкції юридичного факультету, за якою науковець мав провести принаймні одне півріччя у Франції та Бельгії, ознайомитися з промислово-торговельним законодавством цих країн, налагодити зв'язки з представниками французької економічної науки.²³⁴

Маючи на меті вивчення принципів викладання римського права у французьких навчальних закладах, приват-доцент по кафедрі римського права Л.М. Казанцев у 1893 – 1894 рр. здійснив поїздку до Західної Європи. У результаті відвідання лекцій у Школі права (Франція) він дійшов висновку про низький рівень кадрового забезпечення викладання римського права в закладі. Приват-доцент відзначив переваги в організації навчання й побуту студентства у французьких університетах порівняно з російськими. Вартою наслідування засадою викладання юридичних наук у Франції Казанцев вважав поєднання теорії з практикою: розгляд правових інститутів у контексті історичних умов їх виникнення й розвитку.²³⁵

З метою сприяння запозиченню вітчизняними навчальними закладами зарубіжного педагогічного досвіду екстраординарний професор торговельного права В.А. Удінцев протягом 1897 – 1898 навч. р. досліджував специфіку французької юридичної освіти: зміст, форми, методику викладання правових наук. Вивчивши програми з права, професор виявив не лише досягнення, але й деякі недоліки в організації навчального процесу на юридичних факультетах Франції, йдеться, наприклад, про розрізненість викладання, неузгодженість між загальними та спеціальними курсами.²³⁶

Протягом 1899 – 1900 рр. приват-доцент М.М. Лапінський, який читав в університеті лекції з психіатрії²³⁷, вдосконалював свої знання в Парижі, працюючи в психіатричній лікарні St-Anne (Святої Анни), у спостережному відділенні Magnan'a (Маняна), у психіатричній клініці Joffroy (Жоффрой), у психофізіологічному інституті Verillon (Берійона). З метою вивчення невропатології та фізіології нервової системи науковець займався в клініці нервових хвороб Raymond (Раймонда).²³⁸

У зв'язку з проведенням 1900 р. в Парижі XIII Міжнародного медичного конгресу під головуванням професора Ланнелонга французький уряд звернувся до міністерства закордонних справ Росії з проханням призначити делегатів. Відповідно до подання попечителя Київського навчального округу Вченою радою медичного факультету університету було прийнято рішення про відрядження на конгрес ординарного професора хірургії Ф.К. Борнгаупта.²³⁹

На X міжнародному конгресі з гігієни та демографії, що відбувся 1900 р. в Парижі під керівництвом проф. П. Бруарделя, Університет Св. Володимира представляв ординарний професор по кафедрі хірургічної патології О.Д. Павловський.²⁴⁰

Під час своїх літніх закордонних відряджень 1904 – 1905 рр. приват-доцент з предмету чистої математики Г.-Ф.-А.-В. Пфейффер вивчав у Сорбоннському університеті новітні наукові розробки з алгебри. Основну увагу він приділив курсу Е. Пікара “Cours d'algèbre supérieure et d'analyse supérieure” (“Курс вищої алгебри та вищого аналізу”).²⁴¹ У результаті вибіркового відвідування різноманітних лекцій Пфейффер зробив власні висновки щодо рівня викладання в Сорбонні, яке, на його думку, характеризувалося формалізмом, і лише лекції Е. Пікара та Е. Бореля відзначалися глибокою змістовністю.

Приват-доцент історії політичної економії О.Д. Білімович у 1905 – 1906 рр. перебував у закордонному відрядженні для підготовки до професорського звання з предмету політичної економії і статистики.²⁴² Його наукові заняття в Західній Європі відповідали наступному плану :

- під час літнього семестру 1905 р. – вивчення економічних наук у Тюбінгені;
- протягом зимового семестру 1905-1906 рр. – слухання лекцій з політичної економії у Берліні;
- у літньому семестрі 1906 р. – заняття в Берліні та Мюнхені;
- у ході зимового семестру 1906-1907 рр. – навчання в Парижі.²⁴³

Ординарний професор по кафедрі загальної історії П.М. Ардашев отримав закордонне відрядження на період 1908 – 1909 рр. з метою завершення роботи над третім томом праці “Провінційна адміністрація у Франції за останнього періоду старого режиму”. Її перша частина була відзначена “Соловйовською премією”²⁴⁴ та перекладена французькою мовою.

Протягом відрядження 1909 – 1910 рр. приват-доценту політичної економії та статистики К.Г. Воблomu²⁴⁵ завдяки сприянню професора Фора вдалося оглянути у Франції Salle de travail de statistique et d'économie politique (Кабінет для занять зі статистики та політичної економії). “Визначною пам’яткою Парижа для будь-якого економіста” київський учений вважав заснований 1894 р. на приватні кошти пана Шамбрена Соціальний музей.²⁴⁶ Воблій вивчив принципи функціонування цього культурно-освітнього закладу, що займався організацією постійно діючої виставки соціальної економії, бібліотеки, читальні, дослідницькою роботою, пропагандистською та роз’яснювальною діяльністю. У статистичному бюро при міністерстві праці Франції науковець ознайомився з новими методами опрацювання статистичних матеріалів, мав змогу оцінити винахід голови статистичного бюро Марша – лічильну машину, що використовувалася для переписів населення.

У зв’язку з відкриттям клініки при кафедрі хірургічної патології та терапії, що з теоретичної перетворювалася на теоретично-практичну, її лаборант М.М. Москальов був командирований за кордон (1909 – 1911).²⁴⁷ Перебуваючи протягом року в Парижі, він встигнув прослухати курс мікробіології в

Інституті Пастера, відвідати лабораторні й клінічні заняття при лабораторії І.І. Мечникова, засвоїти оригінальні прийоми паризьких хірургів, прослухати спеціальні курси з оперативної хірургії, ортопедії, дитячої хірургії.²⁴⁸

Під час дворічного наукового відрядження (1909 – 1911) ординатор госпітальної терапевтичної клініки університету І.Б. Студзинський поглибив і систематизував свої теоретичні знання, а також практичні навички з мікробіології та бактеріології завдяки лекціям і практичним заняттям у Пастерівському інституті, зокрема лабораторії І.І. Мечникова.²⁴⁹ Науковцю довелося зіткнутися з численними проблемами, здобуваючи право працювати в західноєвропейських лабораторіях і клініках самотужки, без достатньої підтримки з боку міністерства народної освіти Росії.

У ХІХ – на початку ХХ ст. співробітництво Університету Св. Володимира з науковими та освітніми установами Франції сприяло формуванню системи професійної підготовки кадрів, становленню різноманітних галузей природничих та гуманітарних наук, залученню вітчизняних учених до загальноєвропейського наукового простору. Провідними формами міжнародних зв'язків університету були наукові відрядження з метою вдосконалення освіти; обмін музейними експонатами, наочним навчальним приладдям, лабораторним обладнанням, літературою; наукова кореспонденція; участь київських учених у роботі зарубіжних наукових центрів, обрання їх почесними членами французьких наукових установ та здобуття ними престижних нагород у Західній Європі, перекладання їхніх праць французькою мовою. Зростало значення такої форми співробітництва Київського університету з Францією, як участь у наукових конгресах. Обмін науковою інформацією – невід'ємна складова прогресу європейської науки ХІХ – початку ХХ ст. – забезпечувався вченими Університету Св. Володимира шляхом реалізації спільних із країнами Західної Європи дослідницьких проєктів.

2.4. Зв'язки Новоросійського університету з науковими та освітніми установами Франції

Протягом XIX – початку XX ст. Новоросійський університет (відкритий 1865 р.) був центром підготовки високопрофесійних фахівців з історії, філології, права, природознавства у Південній Україні. Розвиток змісту й методики навчання, основних засад дослідницької роботи закладу відбувався під впливом здобутків західноєвропейської науки. Так, у 1868 р. ординарний професор по кафедрі грецької літератури Ф.А. Струве був командирований до Греції, Італії, Франції та Німеччини з метою налагодження співробітництва з європейськими археологами та придбання експонатів для музею старожитностей і красних мистецтв, мінц-кабінету. Перебуваючи в Парижі, вчений зібрав відомості про “Товариство для захоплення занять грецькою словесністю у Франції”, серед членів якого були етнічні греки з Новоросійського краю. Оглядаючи зібрання Лувра, Струве особливо відзначив його асирійську та єгипетську колекції. Науковець звернув увагу на демократичну політику французького уряду щодо організації музейної справи: “Прикметною є та обставина, що зали Лувра майже кожного дня по декілька годин наповнені великими юрбами глядачів. Без сумніву, головна причина цього – безкоштовний вхід. Французький уряд з вірним тактом догоджає в цьому відношенні допитливості публіки, між тим, як у Римі майже скрізь доводиться що-небудь ткнути сторожам...”²⁵⁰

Доцент цивільного права М.І. Малінін протягом дворічного відрядження 1874-1876 рр. студіював юриспруденцію в Німеччині та Франції.

У 1875 р. Н.П. Кондаков – доцент історії і теорії мистецтва – вивчав художні колекції західноєвропейських музеїв з метою завершення власних наукових досліджень. Він відвідав Британський музей, Лувр, Австрійський музей мистецтв і художньої промисловості, мінц-кабінет у Відні. Студіюючи історію християнського мистецтва, Кондаков опрацьовував грецькі рукописи з мініатюрами в Паризькій національній бібліотеці.²⁵¹

Захистивши докторську дисертацію, доцент кафедри технічної хімії В.М. Петріашвілі протягом 1878 – 1881 рр. працював у науково-допоміжних закладах Сорбонни, слухав лекційні курси знаменитого французького хіміка, члена Паризької АН Ш.А. Вюрца.

Після захисту при Новоросійському університеті магістерської дисертації з хімії (1881) П.Г. Мелікішвілі отримав відрядження до Німеччини та Франції, де поглиблював свої знання під час слухання лекційних курсів П.-Е.-М. Бертло – члена Паризької АН з 1873 р., автора визначних досліджень у галузі органічної хімії, термохімії, агрохімії, історії хімії. За спогадами знаменитого хіміка-органіка М.Д. Зелінського, Мелікішвілі, перебуваючи на посаді лаборанта лабораторії якісного аналізу, залучав студентів-початківців до вивчення праць представників французької школи хіміків – Ж.-Б.-А. Дюма, Ш.-А. Вюрца, П.-Е.-М. Бертло.²⁵²

Протягом 1882 – 1884 рр. доцент кафедри енциклопедії права М.Ю. Чижов студіював у Парижі, Страсбурзі та Берліні методику викладання юридичної науки.

Доцент анатомії В.М. Репяхов у 1884-1885 та 1887 рр. брав участь у дослідках на Трієстській, Вілла-Франкській, Неапольській, Марсельській зоологічних станціях.

Співробітництво з французькими вченими під час стажування у Франції (1890) було важливою складовою науково-дослідної та педагогічної діяльності приват-доцента Я.Ю. Бардаха (1895 – 1917), який заклав підвалини для розвитку мікробіології у Новоросійському університеті. Про високу оцінку наукового доробку Бардаха на Заході свідчить його характеристика Л. Пастером у рекомендації на посаду

голови Одеської бактеріологічної станції: “Видатний учений, котрий проявив себе своїми важливими науковими роботами останніх років”.²⁵³

Переїхавши 1890 р. разом із родиною до Франції, приват-доцент геології та географії М.І. Андрусов працював у Сорбонні та Жарден де плянт, налагодив співробітництво з французькими вченими.

Під час закордонного відрядження 1891 – 1892 рр. ординарний професор по кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізики О.О. Ковалевський проводив у Марселі, спільно з французькими вченими, зоологічні дослідження, результати яких було опубліковано в періодичному виданні “Zoologischer Anzeiger” (1882).²⁵⁴ Працюючи на організованій французьким урядом Вілла-Франкській зоологічній станції доктора Барруа, одеський учений підготував статтю для паризького наукового журналу “Annale d’Anatomie et de Physiologie”. Як голова Одеської філоксерної комісії (1880 – 1895) він вивчав у південній Франції новітні заходи боротьби проти філоксери виноградної. Саме Ковалевському належала реалізована 1886 р. О.О. Коротневим ідея організації на середземноморському узбережжі Південної Франції Вілла-Франкської зоологічної станції, де він проводив численні дослідження ембріології морських тварин. О. Догель у некролозі вченого зазначав: “О.О. Ковалевський був прихильником Заходу й західної культури, досить охоче їздив за кордон, особливо – до Франції, і, завдяки своїй простоті й щирості, мав за кордоном багато друзів і шанувальників.”²⁵⁵ Наукові досягнення вченого двічі були відзначені присудженням йому премії імені Серра Французької АН (1884, 1885), а 1895 р. він був обраний членом Французького біологічного товариства. За словами Догеля, “не було такого наукового товариства чи закладу в Росії і за кордоном, що не рахувало би О.О. Ковалевського в числі своїх дійсних або почесних членів”.²⁵⁶

Завідувач ботанічного кабінету М.М. Зеленецький протягом 1894 – 1896 рр. вдосконалював свої теоретичні знання з ботаніки, вивчав колекції засушених рослин у Німеччині й

Франції. Здобувши науковий ступінь магістра та посаду приват-доцента, вчений у 1900 р. працював у Музеї природничої історії (Париж).

Зв'язки М.Д. Пильчикова з французькими колегами розвивалися й після його переходу до Новоросійського університету в 1894 р. Праці Миколи Дмитровича здобули високу оцінку в Тулузькій АН, свідченням чого стало його обрання її членом-кореспондентом (1899); п. Матіас виступив у Академії з доповіддю, присвяченою огляду творчості Пильчикова, а також офіційно зачитував його праці. Висловлюючи Миколі Дмитровичу вдячність за надані роботи, в листі від грудня 1899 р. французький науковець, між іншим, зазначав: “Я зовсім збентежений тим, що запізнився подякувати вам за ваші прекрасні фотографії з видами Одеси, вони чудові, і якби це не було так далеко, то я хотів би познайомитися з цим красивим містом. Та в мене четверо дітей, і я не в змозі оплатити таку розкішну подорож”.²⁵⁷ Пильчиков співробітничав з численними науковими установами Франції: Центральним метеорологічним бюро, Міжнародним бюро мір та ваги, Міжнародним бюро метеорологів, Центральним товариством хімічної продукції, Товариством заохочування національної індустрії.

Отримавши від фізико-математичного факультету закордонне відрядження на час літніх канікул 1899 р., приват-доцент Б.П. Вейнберг зосередився на вивченні організації та методики проведення практичних занять у навчальній фізичній лабораторії та лабораторії для фізичних досліджень у Сорбонні, Міжнародному бюро мір і ваги (Севр), Фізичній лабораторії Коллеж де Франс, фізичній лабораторії Нормальної школи в Парижі, Фізичній лабораторії курсів, що готували до отримання свідоцтва у званні фізичних, хімічних і природничих наук (Париж), Фізичній лабораторії муніципальної школи прикладної фізики й хімії, Фізичному інституті університету в Льєжі.²⁵⁸ Для ознайомлення з новітніми винаходами у сфері виробництва лабораторного обладнання вчений відвідав магазин і майстерню Pellin, магазини Chabaud,

Ducretet, Gaiffe та Lejeune, майстерні Jobin та Collot, контору Société Laval у Парижі. Зібрані ним у Франції статистичні дані щодо функціонування допоміжних навчальних закладів, опис новітніх приладів було опубліковано в Записках Імператорського Новоросійського Університету.

У 1906-1907 рр. кандидат на здобуття професорського звання по кафедрі російської мови й літератури О.В. Ристенко, готуючи рукопис магістерської дисертації, опрацював грецькі та слов'янські рукописи в бібліотеках Парижа та інших західноєвропейських, а також південно- й центрально-східноєвропейських міст.

Мета закордонної поїздки ординарного професора по кафедрі зоології, порівняльної анатомії і фізіології тварин Я.М. Лебединського (1908) полягала у відвіданні зоологічних музеїв і лабораторій для вивчення досвіду функціонування допоміжних навчальних закладів Західної Європи, а також – у проведенні досліджень з медичної зоології. Науковець завітав до зоологічного музею та інституту в Берліні, зоологічних інститутів у Геттінгені та Марбурзі, зоологічного кабінету в Гіссені, зоологічного музею й лабораторії Женевського університету. В Парижі Лебединський оглянув зоологічний музей, музей порівняльної анатомії, зоологічну лабораторію та підземну лабораторію доктора Віре.²⁵⁹

З іменем Новоросійського університету пов'язаний початковий період наукової кар'єри визначного біолога І. І. Мечникова, результати дослідницької роботи якого створили міцне підґрунтя для становлення й розвитку еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології. З 1867 по 1868 рр. учений перебував на посаді приват-доцента кафедри зоології, а протягом 1870–1882 рр. – завідувача кафедри зоології та порівняльної анатомії університету. В 1886 р. Мечников заснував у Одесі другу в світі після французької бактеріологічну станцію, де успішно працювали Я.Ю. Бардах та М.Ф. Гамалія, які стажувалися в Пастерівському інституті (Париж). Науково-дослідна, ме-

дико-профілактична та освітня діяльність співробітників станції зазнавала утисків з боку реакційних представників медичних кіл Російської імперії, внаслідок чого Мечникову 1887 р. довелося виїхати до Франції для продовження своїх досліджень з мікробіології та імунології в Інституті Пастера, де він очолив лабораторію. “Скоро в мене з’явилися учні, - зазначав Ілля Ілліч у своїх спогадах, - внаслідок чого мені було надано ціле велике відділення інституту; я був залучений до читання лекцій, і ось протягом двадцяти й одного року я продовжую заняття, про які я мріяв усе життя. У Парижі, таким чином, могла здійснитися мета наукової роботи поза всілякою політичною чи якою-небудь іншою громадською діяльністю”.²⁶⁰ Загальне визнання в наукових колах Західної Європи впливу Мечникова на розвиток біології, що базувалося на його багаторічній науково-дослідній та педагогічній діяльності у Пастерівському інституті, яскраво засвідчує його приватне листування з французькими вченими, які високо цінували настанови та поради свого вчителя. Значною мірою саме завдяки Мечникову авторитет “Анналів” Пастерівського інституту був настільки високим, що публікація у цьому періодичному виданні сприймалася авторами як гарантія забезпечення їх прав на наукове відкриття. У листі до Іллі Ілліча від 1908 р. співробітник Інституту Пастера у Брюсселі Ж. Борде просив посприяти виданню матеріалів його дослідження до того, як вони мали бути оприлюднені на засіданні Бельгійської Медичної академії: “Бюлетень нашої Академії не дуже поширений, але все-таки достатньо для того, щоб німці його прочитали, зробили вигляд, що нічого про це не знають, і надрукували що-небудь з цього ж самого питання до того, як такий визнаний і поширений журнал, як Ваш, розгляне дане питання”.²⁶¹

Мечников був членом-учасником Товариства біологів (Париж, 1893), Медичної академії (Париж, 1900), Інституту Франції (Париж, 1904), почесним членом Товариства екзотичної патології (Париж, 1908), здобув усі ступені ордену

Почесного легіону. Проте сам він стримано ставився до відзначення власних наукових заслуг та іронізував над Л. Пастером, який надзвичайно пишався своїми нагородами. У листі від 1904 р. співробітник Інституту патологічної анатомії доктора Шенкенберга (Франкфурт-на-Майні) К. Вейгерт привітав Мечникова з призначенням його членом-кореспондентом Паризької АН: “Власне кажучи, вітати Вас із цим я не можу, тому що Ви отримали лише те, що Вам давно належало по праву, привітати можна Академію, що вона, нарешті, отримала такого достойного члена...”²⁶²

Отже, завдяки науковим відрядженням до Франції учені Новоросійського університету вдосконалювали свої теоретичні знання, засвоювали нові методологічні та методичні засади дослідницької роботи. Їх діяльність у Західній Європі не обмежувалася роллю учнів, вони брали активну участь у французькому науковому житті, завойовуючи справедливе визнання свого творчого потенціалу й професіоналізму. Про беззаперечне здобуття вітчизняними фахівцями авторитету у Франції свідчать присудження їм високих наукових ступенів, обрання членами найпрестижніших наукових установ. Налагоджуючи зв'язки зі своїми французькими колегами, вони сприяли глибшому ознайомленню західноєвропейської громадськості з інтелектуальними здобутками України.

¹Рославский-Петровский А. Об учёной деятельности Императорского Харьковского Университета в первое десятилетие его существования // Журнал Министерства Народного Просвещения (далі – ЖМНП). – 1885. – Ч.87. – С.6.

²Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете. 1823 – 1829 годы // Русская старина. – 1907. - №8 (Т.131). – С.376.

³Сухомлинов М.И. Исследования и статьи по русской литературе и просвещению. – СПб., 1889. – Т.1. – С.144.

⁴Учёные общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805 – 1905) / Ред.: Д.И. Багалея, И.П. Осипов. – Харьков, 1911. – С.11.

⁵Пять лет из истории Харьковского университета. Воспоминания проф. Роммеля о своём времени, о Харькове и Харьковском университете (1785 – 1815). – Харьков, 1868. – С. 62-63.

⁶Костомаров Н.И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. – К., 1992. – С.93-94.

⁷ЦДАК України. – Ф.2162, оп.2, спр.57. – Арк.29(зв.).

⁸Пять лет из истории Харьковского университета. Воспоминания проф. Роммеля о своём времени, о Харькове и Харьковском университете (1785 – 1815). – Харьков, 1868. – С.63.

⁹ЦДАК України. – Ф.2020, оп.1, спр.100. – Арк.13.

¹⁰Речи, произнесённые в торжественном собрании Императорского Харьковского Университета, бывшем 17 января 1812 года. – Харьков, 1812. – С.27-38.

¹¹Скальковский А.А. Материалы для истории образования в Одессе // Южный сборник. – 1859. – №4. – С.221-222.

¹²Багалея Д.И. Удаление профессора Шада из Харьковского университета // Записки Императорского Харьковского Университета (далі – Зап. Имп. Харьк. Унив). – 1899. – Кн.1. – С.49-60.

¹³Делявинь Франц Александрович // Энциклопедический словарь. – СПб.: Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Евфрон, 1893. – Т.10. – С.355.

¹⁴Речи, говоренные в торжественном годовом собрании Императорского Харьковского университета, бывшем 17 января 1808 года. – Харьков, 1808. – С.29-48.

¹⁵Речи, произнесённые в торжественном собрании Императорского Харьковского университета 30 августа 1817 года. – Харьков, 1818. – С.17-39.

¹⁶ЦДАК України. – Ф.2162, оп.2, спр.94. – Арк.129-130.

¹⁷Там само. – Ф.2020, оп.1, спр.100. – Арк.48-49.

¹⁸Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. – Т.1. – СПб., 1866. – С.260.

¹⁹ДАРФ. – Ф.109, оп.4, спр.22. – Арк.4.

²⁰Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф.16, оп.465, спр.49. – Арк.21 – 22.

²¹Там само. – Спр.46. – Арк.29 – 32(зв.).

²²Там само. – Спр.49. – Арк.21(зв.).

²³Там само. – Спр.46. – Арк.30-30(зв.).

- ²⁴Там само. – Спр.49. – Арк.22(зв.).
- ²⁵Там само. – Спр.46. – Арк.30(зв.)-31.
- ²⁶Там само. – Спр.49. – Арк.22(зв.)-23.
- ²⁷Шульгин В. История Университета Святого Владимира. – СПб., 1860. – С.133.
- ²⁸ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.74. – Арк.70(зв.).
- ²⁹Там само. – Спр.59. – Арк.27.
- ³⁰Там само. – Спр.56. – Арк.25(зв.).
- ³¹Там само. – Спр.88. – Арк.24(зв.).
- ³²Там само. – Спр.112. – Арк.28(зв.).
- ³³Там само. – Спр.53. – Арк.24(зв.).
- ³⁴Там само. – Спр.85. – Арк.22(зв.).
- ³⁵Там само. – Спр.56. – Арк.25.
- ³⁶Там само. – Спр.51. – Арк.28.
- ³⁷Там само. – Спр.53. – Арк.24.
- ³⁸Там само. – Спр.56. – Арк.170(зв.).
- ³⁹Там само. – Спр.97. – Арк.8(зв.).
- ⁴⁰Там само. – Спр.4759. – Арк.174(зв.)-182(зв.).

⁴¹Обозрение преподавания в Университете Святого Владимира в первом полугодии 1878 – 79 уч. года // Университетские известия (далі – Унив. изв). – 1878. - №7. – С.14; Обозрение преподавания в Университете Святого Владимира в первом полугодии 1880 – 81 уч. года // Там само. – 1880. - №7. - С.148; Обозрение преподавания в Университете Святого Владимира во втором полугодии 1880 – 81 уч. года // Там само. – 1880. - №12. – С.272; Обозрение преподавания лекций в Университете Святого Владимира в первом полугодии 1882 – 83 уч. года // Там само. – 1882. - №7. – С.84; Обозрение преподавания в Университете Святого Владимира во втором полугодии 1882 – 83 акад. года // Там само. – 1882. - №12. – С.221; Обозрение преподавания в Университете Святого Владимира в первом полугодии 1884 – 85 уч. года // Там само. – 1884. - №7. – С.304; Обозрение преподавания в Университете Святого Владимира в первом полугодии 1886 – 87 уч. года // Там само. – 1886. - №7. – С.22; Обозрение преподавания в Университете Святого Владимира в весеннее полугодие 1887 года // Там само. – 1886. - №12. – С.6; Обозрение преподавания в Университете Святого Владимира в осеннее полугодие 1888 года // Там само. – 1888. - №7. – С.8;

Обозрение преподавания в Императорском Университете Святого Владимира на 1890 – 91 уч. год // Там само. – 1890. - №8. – С.8.

⁴²ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.4802. – Арк.21(зв.)-22(зв.).

⁴³Обозрение преподавания в Императорском Университете Святого Владимира на 1893 – 94 уч. год // Унив. изв. – 1893. – №8. – С.10; Обозрение преподавания в Императорском Университете Святого Владимира на 1895 – 96 уч. год // Там само. – 1895. - №9. – С.9; Обозрение преподавания в Императорском Университете Святого Владимира на 1897 – 98 уч. год // Там само. – 1897. - №10. – С.9; Обозрение преподавания в Императорском Университете Святого Владимира на 1899 – 1900 уч. год // Там само. – 1899. - №8. – С.10.

⁴⁴ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.4769. – Арк.67(зв.)-68(зв.).

⁴⁵Обозрение преподавания в Императорском Университете Святого Владимира на 1904 – 1905 уч. год // Унив. изв. – 1904. - №5. – С.17; Обозрение преподавания на историко-филологическом факультете Университета Святого Владимира на осеннее полугодие 1908 года // Там само. – 1908. - №10. – С.10.

⁴⁶ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.4829. – Арк.17(зв.).

⁴⁷Обозрение преподавания и расписание лекций в Императорском Университете Святого Владимира на весеннее полугодие 1912 года // Унив. изв. – 1912. - №3. – С.13; Обозрение преподавания на историко-филологическом факультете в осеннем полугодии 1912 года // Там само. – 1912. - №10. – С.14; Обозрение преподавания и расписание лекций в Императорском Университете Святого Владимира на весеннее полугодие 1913 – 1914 уч. года // Там само. – 1914. - №4. – С.13.

⁴⁸ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.54. – Арк.138(зв.).

⁴⁹Там само. – Спр.62. – Арк.23.

⁵⁰Там само. – Спр.54. – Арк.138(зв.)-139.

⁵¹Там само. – Спр.57. – Арк.58; спр.59. – Арк.65(зв.).

⁵²Там само. – Спр.63. – Арк.67(зв.).

⁵³Там само. – Спр.65. – Арк.77(зв.).

⁵⁴Там само. – Спр.74. – Арк.73(зв.)-74.

⁵⁵Там само. – Спр.65. – Арк.77(зв.).

⁵⁶ЦДІАК України. – Ф.442, оп.1, спр.2254. – Арк.29-39.

⁵⁷Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея, с 1817 по 1857 год. – Одесса, 1857. – С.61.

- ⁵⁸Там само. – С.61, 75, 89, 96.
- ⁵⁹Там само. – С.71.
- ⁶⁰ЦДІАК України. – Ф.2162, оп.1, спр.564. – Арк.11(зв.)-13, 35(зв.)-36.
- ⁶¹Там само. – Спр.524. – Арк.9(зв.)-10.
- ⁶²Там само. – Спр.615. – Арк.44(зв.)-45.
- ⁶³Там само. – Спр.480. – Арк.29(зв.)-31.
- ⁶⁴Там само. – Спр.615. – Арк.25(зв.)-26.
- ⁶⁵Там само. – Спр.526. – Арк.14(зв.)-16.
- ⁶⁶Там само. – Спр.615. – Арк.47(зв.)-48.
- ⁶⁷Там само. – Арк.21(зв.)-23.
- ⁶⁸Там само. – Спр.549. – Арк.4(зв.).
- ⁶⁹Там само. – Ф.707, оп.3, спр.525. – Арк.15(зв.).
- ⁷⁰Там само. – Оп.7, спр.36-б. – Арк.13(зв.).
- ⁷¹Там само. – Оп.5, спр.38. – Арк.233.
- ⁷²Там само. – Оп.3, спр.525. – Арк.15(зв.); оп.6, спр.22. – Арк.30; оп.5, спр.38. – Арк.233-233(зв.).
- ⁷³Там само. – Оп.8, спр.1. – Арк.26.
- ⁷⁴Там само. – Оп.9, спр.1. – Арк.21(зв.).
- ⁷⁵Там само. – Оп.11, спр.2. – Арк.596(зв.)-597.
- ⁷⁶Там само. – Оп.3, спр.525. – Арк.28(зв.).
- ⁷⁷Там само. – Оп.13, спр.6. – Арк.404.
- ⁷⁸Там само. – Оп.19, спр.40. – Арк.493-499, 501(зв.)-503(зв.), 520(зв.)-521; оп.21, спр.66. – Арк.607-607(зв.), 610-610(зв.), 613-613(зв.), 632(зв.)-633; оп.20, спр.98. – Арк.23-23(зв.).
- ⁷⁹Там само. – Ф.442, оп.365, спр.263. – Арк.1.
- ⁸⁰Там само. – Ф.707, оп.29, спр.17. – Арк.35-37.
- ⁸¹Там само. – Оп.34, спр.294. – Арк.1-23; спр.140. – Арк.4-8; оп.30, спр.348. – Арк.1-7(зв.).
- ⁸²Отчёт о состоянии Императорского Харьковского Университета за 1841 – 42 академический год. – Харьков, 1842. – С.193.
- ⁸³Украинский журнал. – 1824. – Ч.4. – С.3-4.
- ⁸⁴Письма М.В. Остроградского к родным // Михаил Васильевич Остроградский. 1 января 1862 – 1 января 1962. Педагогическое наследие. Документы о жизни и деятельности. – М., 1961. – С.363.

⁸⁵Сабинин Е.Ф. Михаил Васильевич Остроградский // Записки Императорского Новороссийского Университета (далі – Зап. Имп. Новорос. Унив). – 1882. – Т.33. – С.44.

⁸⁶Санкт-Петербургские ведомости. – 1862. – 28 января.

⁸⁷Крылов А.Н. Ньютон и его значение в мировой науке (1643 – 1943). – М., 1943. – С.28.

⁸⁸Из воспоминаний В.М. Остроградского // Михаил Васильевич Остроградский. 1 января 1862 – 1 января 1962. Педагогическое наследие. Документы о жизни и деятельности. – М., 1961. – С.369.

⁸⁹Эвальд А.В. Воспоминания // Исторический Вестник. – 1895. – Т.59. – С.579.

⁹⁰А.П. Юшкевич. О неопубликованных ранних работах М.В. Остроградского // Историко-математические исследования. – М., 1965. – Вып.16. – С.11-48.

⁹¹Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф.281, од. зб.11.

⁹²Там само. – Од. зб.15.

⁹³Там само. – Од. зб.16.

⁹⁴Там само. – Од. зб.13.

⁹⁵Там само. – Од. зб.17; од. зб.14.

⁹⁶Отчёт о состоянии Императорского Харьковского Университета за 1841-42 академический год. – Харьков, 1842. – С.35.

⁹⁷Отчёт о состоянии Императорского Харьковского Университета за 1841-42 академический год. – Харьков, 1842. – С.38-39.

⁹⁸ЖМНП. – 1851. – Ч.71. – С.202.

⁹⁹Петров М. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. – Харьков, 1861. – С.187.

¹⁰⁰Там само. – С.270.

¹⁰¹Там само. – С.269.

¹⁰²Физико-математический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805 – 1905) / Ред. И.П. Осипов, Д.И. Багaley. – Х., 1908. – С.200.

¹⁰³Бузескул В.П. Образы прошлого // Анналы. – 1922. - №2. – С.237.

¹⁰⁴ЦДАК України. – Ф.2032, оп.1, спр.40. – Арк.1(зв.).

- ¹⁰⁵Там само. – Спр.48. – Арк.2.
- ¹⁰⁶Физико-математический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805 – 1905) / Ред. И.П. Осипов, Д.И. Багалей. – Х., 1908. – С.148.
- ¹⁰⁷Отчёт о учёных занятиях за границую Доцента К.А. Андреева // Зап. Имп. Харьк. Унив. – 1878. – Т.1. – С.3-4.
- ¹⁰⁸Там само. – С.5.
- ¹⁰⁹Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805 – 1905) / Ред. И.П. Скворцов, Д.И. Багалей. – Х., 1905-1906. – С.259.
- ¹¹⁰ЦДІАК України. – Ф.2047, оп.1, спр.59. – Арк.1-2(зв.).
- ¹¹¹Там само. – Спр.60. – Арк.1.
- ¹¹²Там само. – Спр.70. – Арк.1.
- ¹¹³Там само. – Спр.78, 277, 281, 94, 68, 925, 1131.
- ¹¹⁴Там само. – Спр.69. – Арк.1.
- ¹¹⁵Там само. – Спр.96. – Арк.1.
- ¹¹⁶Там само. – Спр.62, 72, 89.
- ¹¹⁷Там само. – Спр.475. – Арк.1-1(зв.).
- ¹¹⁸Там само. – Спр.765. – Арк.1-2.
- ¹¹⁹Там само. – Спр.728. – Арк.1-2.
- ¹²⁰Барабашев П.Н. Из летней заграничной командировки (июнь – июль 1911 года) // Зап. Имп. Харьк. Унив. – 1912. – Кн.1. – С.27 – 31.
- ¹²¹Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805 – 1905) / Ред. И.П. Скворцов, Д.И. Багалей. – Х., 1905-1906. – С.57.
- ¹²²Ротерт В.А. Отчёт о заграничной командировке // Зап. Имп. Харьк. Унив. – 1901. – Кн.3. – С.5.
- ¹²³Анцыферов А. Отчёт по заграничной командировке за 1904 г. // Зап. Имп. Харьк. Унив. – 1906. – Кн.3-4. – С.109.
- ¹²⁴ЦДІАК України. – Ф.2051, оп.1, спр.8. – Арк.1.
- ¹²⁵Евдокимов Н.Н. Отчёт о заграничной командировке // Зап. Имп. Харьк. Унив. – 1905. – Кн.2. – С.15 – 16.
- ¹²⁶Коршун С.В. Отчёт о заграничной командировке // Зап. Имп. Харьк. Унив. – 1909. – Кн.3. – С.11 – 42.

¹²⁷Салтыков Н.Н. Отчёт о командировке на IV математический конгресс // Зап. Имп. Харьк. Унив. – 1909. – Кн.1. – С.45.

¹²⁸Лейкфельд П.Э. Отчёт о командировке в Гейдельберг на третий международный философский съезд // Зап. Имп. Харьк. Унив. – 1909. – Кн.1. – С.26.

¹²⁹Арнольди В.М. Отчёт о заграничной командировке // Зап. Имп. Харьк. Унив. – 1912. – Кн.2. – С.4.

¹³⁰Киселёв А.Д. Отчёт о командировке за границу на лето 1913 г. // Зап. Имп. Харьк. Унив. – 1913. – Кн.4. – С.1.

¹³¹Федоровский А. Отчёт о заграничной командировке летом 1914 г. // Зап. Имп. Харьк. Унив. – 1914. – Кн.4. – С.14.

¹³²Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Святого Владимира (1834 – 1884) / Ред. В.С. Иконников. – К., 1884. – С.2.

¹³³Там само. – С.729.

¹³⁴Там само. – С.801-802.

¹³⁵Там само. – С.435.

¹³⁶ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.1336. – Арк.4.

¹³⁷Там само. – Арк.12-12(зв.).

¹³⁸Там само. – Спр.1341. – Арк.1-2(зв.).

¹³⁹Там само. – Спр.1339. – Арк.12(зв.)-15(зв.).

¹⁴⁰Там само. – Спр.64. – Арк.77(зв.).

¹⁴¹Там само. – Спр.1344. – Арк.1(зв.)-2.

¹⁴²Там само. – Спр.73. – Арк.2-2(зв.).

¹⁴³Там само. – Оп.297, спр.133. – Арк.7.

¹⁴⁴Там само. – Оп.465, спр.64. – Арк.77(зв.).

¹⁴⁵Там само. – Спр.73. – Арк.2-2(зв.).

¹⁴⁶Там само. – Арк.2(зв.).

¹⁴⁷Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета Святого Владимира. – К., 1884. – Т.2. – С.470.

¹⁴⁸ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.97. – Арк.161(зв.).

¹⁴⁹Там само. – Спр.85. – Арк.147(зв.).

¹⁵⁰Там само. – Спр.94. – Арк.165.

¹⁵¹Там само. – Оп.381, спр.51. – Арк.1-2.

¹⁵²Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета Святого Владимира. – К., 1884. – Т.2. – С.469.

¹⁵³ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.64. – Арк.76.

¹⁵⁴Там само. – Спр.68. – Арк.1, 11; спр.85. – Арк.147, 164-164(зв.); спр.94. – Арк.164(зв.); спр.97. – Арк.160; спр.64. – Арк.75-75(зв.).

¹⁵⁵Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету. – Ніжин, 2000. – С.59.

¹⁵⁶ДАК. – Ф.16, оп.276, спр.61. – Арк.2.

¹⁵⁷Там само. – Оп.469, спр.2. – Арк.443(зв.).

¹⁵⁸Катренко А.М., Катренко Я.А. Наукові зв'язки Київського університету. 1834 – 1917 роки. – К., 1994. – С.15.

¹⁵⁹ДАК. – Ф.16, оп.275, спр.47. – Арк.1.

¹⁶⁰ЦДІАК України. – Ф.707, оп.6, спр.22. – Арк.44(зв.)-45.

¹⁶¹Там само. – Оп.8, спр.1. – Арк.29.

¹⁶²ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.68. – Арк.11(зв.).

¹⁶³Там само. – Спр.85. – Арк.164(зв.).

¹⁶⁴Там само. – Спр.97. – Арк.162.

¹⁶⁵Там само. – Спр.112. – Арк.213-213(зв.).

¹⁶⁶Там само. – Спр.101. – Арк.154; спр.105. – Арк.176; спр.112. – Арк.215(зв.).

¹⁶⁷Там само. – Спр.112. – Арк.214(зв.).

¹⁶⁸Краткий отчёт о путешествии профессора Рахманинова // Унив. изв. – 1861. - №10. – С.3.

¹⁶⁹ЦДІАК України. – Ф.707, оп.28, спр.55. – Арк.4-5(зв.).

¹⁷⁰Краткий отчёт по Университету Святого Владимира за 1861 – 62 учебный год // Унив. изв. – 1862. - №9. – С.44-46; Отчёт о занятиях адъюнкта В. Демченка во время заграничного путешествия с учёной целью // Там само. – 1861. - №2. – С.1 – 8.

¹⁷¹Отчёт и речь, читанные в торжественном собрании Университета Святого Владимира 30 августа 1861 года. – К., 1861. – С.8-9.

¹⁷²Отчёт и речь, читанные в торжественном собрании Университета Святого Владимира 30 августа 1861 года. – К., 1861. – С.9-14.

¹⁷³ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.127. – Арк.199-199(зв.).

¹⁷⁴Отчёт и речь, читанные в торжественном собрании Университета Святого Владимира 30 августа 1861 года. – К., 1861. – С.7-8.

¹⁷⁵ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.4810. – Арк.20(зв.).

¹⁷⁶Краткий отчёт по Университету Святого Владимира за 1861 – 62 уч. год // Унив. изв. – 1862. - №9. – С.48.

¹⁷⁷ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.127. – Арк.200 – 200(зв.).

¹⁷⁸Краткий отчёт по Университету Святого Владимира за 1861-62 учебный год // Унив. изв. – 1861. - №9. – С.50.

¹⁷⁹Письма из чужих краёв адъюнкта по кафедре частной патологии и терапии Людвика Горецкого // Унив. изв. – 1863. - №1. – С.1.

¹⁸⁰Заметки о путешествии за границу с учёной целью доцента по кафедре акушерства, доктора медицины И. Лазаревича // Унив. изв. – 1862. - №1. – С.2.

¹⁸¹Отчёт и речь, читанные в торжественном собрании Университета Святого Владимира 30 августа 1861 года. – К., 1861. – С.7.

¹⁸²Отчёт адъюнкта Ромера, командированного за границу от Университета Святого Владимира в 1862 и 1863 году // Унив. изв. – 1864. - №8. – С.13.

¹⁸³Отчёт адъюнкта Ромера, командированного за границу от Университета Святого Владимира в 1862 и 1863 году // Унив. изв. – 1864. - №10. – С.14.

¹⁸⁴ЦДІАК України. – Ф.707, оп.28, спр.313. – Арк.3-4(зв.).

¹⁸⁵Там само. – Спр.97. – Арк.163-163(зв.).

¹⁸⁶ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.101. – Арк.154(зв.); спр.105. – Арк.176; спр.112. – Арк.215(зв.).

¹⁸⁷ЦДІАК України. – Ф.707, оп.27, спр.522. – Арк.1(зв.).

¹⁸⁸Там само. – Оп.28, спр.43. – Арк.5-5(зв.).

¹⁸⁹Сведения о научных занятиях за границею магистра ботаники Я. Вальца с июня по октябрь 1864 года // Унив. изв. – 1864. - №11. – С.37.

¹⁹⁰ЦДІАК України. – Ф.707, оп.29, спр.544. – Арк.1.

¹⁹¹Там само. – Оп.31, спр.28. – Арк.1.

¹⁹²Там само. – Оп.29, спр.544. – Арк.1(зв.).

¹⁹³ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.4892. – Арк.1-3.

¹⁹⁴ЦДІАК України. – Ф.707, оп.34, спр.185. – Арк.1-1(зв.).

¹⁹⁵ДАК. – Ф.16, оп.308, спр.143. – Арк.4, 10-11; оп.327, спр.221. – Арк.47; оп.465, спр.4817. – Арк.3(зв.)-4(зв.).

¹⁹⁶Речь и отчёт, читанные на годовичном акте в Императорском Университете Святого Владимира 16 января 1899 года. – К., 1899. – С.25-26.

¹⁹⁷ІР НБУВ. – Ф.І, од.зб.11112 – 11118. – Арк.2.

¹⁹⁸ЦДАК України. – Ф.707, оп.28, спр.381. – Арк.22 – 22(зв.).

¹⁹⁹Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Святого Владимира (1834 – 1884) / Ред.В.С. Иконников. – К., 1884. – С.204.

²⁰⁰Краткий отчёт Университета Святого Владимира за 1870 – 71 учебный год // Унив. изв. – 1871. - №10. – С.10.

²⁰¹Отчёт о путешествии за границу кандидата Университета Святого Владимира В. Ермакова // Унив. изв. – 1873. - №7. – С.1.

²⁰²Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Святого Владимира (1834 – 1884) / Ред. В.С. Иконников. – К., 1884. – С.3.

²⁰³Алексеев П. Заметки из заграничного путешествия в 1871-72 годах // Унив. изв. – 1872. - №11. – С.12.

²⁰⁴Алексеев П. Заметки о Парижской Выставке 1878 года // Унив. изв. – 1878. - №12. – С.120.

²⁰⁵З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті рр. XX ст.): Документи і матеріали / Відп. ред. М.М. Варварцев. – К., 1999. – С.65.

²⁰⁶Отчёт по Императорскому Университету Святого Владимира за 1872 год // Унив. изв. – 1873. - №7. – С.14.

²⁰⁷ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.4797. – Арк.67(зв.)-68(зв.).

²⁰⁸Отчёт о занятиях за границей магистра И. Лучицкого (с июля по ноябрь 1872 года) // Унив. изв. – С.293 – 322.

²⁰⁹Кареев Н.И. Памяти двух историков (В.И. Герье и И.В. Лучицкий) // Анналы. – Пб., 1922. – С.167.

²¹⁰Письма И.В. Лучицкого. Публикация Л.В. Таран // Французский ежегодник. – 1987. – М., 1989. – С.193.

²¹¹Там само. – С.199.

²¹²Лучицкий И.В. Вопрос о крестьянской поземельной собственности во Франции до революции и продаже национальных имуществ (Отчёт о командировке за границу) // Унив. изв. – 1895. - №1. – С.12.

- ²¹³ІР НБУВ. – Ф.66, од. зб.352. – Арк.5.
- ²¹⁴Там само. – Од.зб.351. – Арк.1.
- ²¹⁵Письма И.В. Луцицкого. Публикация Л.В. Таран // Французский ежегодник. – 1987. – М., 1989. – С.195.
- ²¹⁶Фортинский Ф. Исторические занятия в Ecole des chartes и в Ecole des hautes études в Париже // ЖМНП. – 1876. - №2. – С.1.
- ²¹⁷Там само. – С.15.
- ²¹⁸Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Святого Владимира (1834 – 1884) / Ред. В.С. Иконников. – К., 1884. – С.51.
- ²¹⁹Там само. – С.445.
- ²²⁰ДАК. – Ф.16, оп.313, спр.46. – Арк.42.
- ²²¹Загоровский А. Из отчёта о командировке моей за границу с учёной целью с 1 мая 1876 г. по 1 мая 1878 г. // Унив. изв. – 1878. - №11. – С.11.
- ²²²Там само.
- ²²³Тарасов И. Два года на Западе с учёной целью // Унив. изв. – 1879. - №6. – С.440-442.
- ²²⁴Там само. – С.452.
- ²²⁵Памяти почётного члена Исторического Общества Нестора-летописца, заслуженного ординарного профессора и академика, Николая Павловича Дашкевича речь Т.Д. Флоринского // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – К., 1908. – Кн.20 (вып.3). – С.48.
- ²²⁶Чуткий А.І. М.П. Дашкевич: особистість, наукова та педагогічна спадщина вченого: Дис...к.і.н. – К., 2003. – С.230-238.
- ²²⁷Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997. – С.83.
- ²²⁸Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1897-98 гг. М. Давыдова и Н. Кольцова, сообщ. проф. А.А. Коротковым // Унив. изв. – 1899. - №6. – С.15.
- ²²⁹ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.4806. – Арк.25(зв.).
- ²³⁰Там само. – Оп.337, спр.49. – Арк.1.
- ²³¹Там само. – Спр.29. – Арк.16, 31-31(зв.).
- ²³²Проф. Гр. Павлуцкий (некролог) // Україна. – 1924. – кн.1-2. – С.203.

- ²³³ДАК. – Ф.16, оп.327, спр.80. – Арк.12.
- ²³⁴Там само. – Арк.18-19.
- ²³⁵Казанцев Л.Н. Отчёт о заграничной командировке с учёной целью // Унив. изв. – 1895. - №2. – С.1-8.
- ²³⁶Удинцев В.А. Специальные курсы в Парижском юридическом факультете. (Отчёт о заграничной командировке) // Унив. изв. – 1898. - №11. – С.12.
- ²³⁷ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.4793. – Арк.3(зв.).
- ²³⁸Отчёт о деятельности во время пребывания за границей приват-доцента Киевского Университета Михаила Лапинского // Унив. изв. – 1901. - №3. – С.1,6.
- ²³⁹ДАК. – Ф.16, оп.338, спр.139. – Арк.5.
- ²⁴⁰Там само. – Оп.339, спр.52. – Арк.1-2.
- ²⁴¹Пфейффер Г. Отчёт о моих заграничных командировках 1904 и 1905 гг. // Унив. изв. – 1907. - №5. – С.8.
- ²⁴²ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.4771. – Арк.3(зв.).
- ²⁴³Билимович А. Отчёт за первый год заграничной командировки (май 1905 года – март 1906 года) // Унив. изв. – 1906. - №10. – С.1.
- ²⁴⁴ЦДІАК України. – Ф.707, оп.74, спр.7. – Арк.14-14(зв.).
- ²⁴⁵ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.4777. – Арк.12(зв.).
- ²⁴⁶Воблый К.Г. Отчёт о заграничной командировке с 20 декабря 1909 по 20 августа 1910 г. // Унив. изв. – 1911. - №1. – С.13.
- ²⁴⁷ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.4801. – Арк.75(зв.).
- ²⁴⁸Москалёв М. Отчёт о заграничной командировке для изучения хирургии с 1 апреля 1909 по 1 апреля 1911 года. (Обзор успехов клинической хирургии на Западе) // Унив. изв. – 1912. - №7. – С.27-30, 34.
- ²⁴⁹Студзинский И. Отчёт о заграничной командировке с научной целью с 1 февраля 1909 года по 1 августа 1911 года // Унив. изв. – 1914. – №2. – С.31-32.
- ²⁵⁰Отчёт ординарного профессора Ф. Струве о командировке в Афины, Рим, Париж и Германию с 1 июня по 1 октября 1868 г.// Записки Императорского Новороссийского Университета (далі – Зап. Имп. Новорос. Унив). – 1869. – Т.3. – Вып.2-6. – С.495.
- ²⁵¹Отчёт доцента Н. Кондакова о его занятиях за границей с 1 марта по 1 сентября 1875 г. // Зап. Имп. Новорос. Унив. – 1876. – Т.18. - С.181.

²⁵²Зелинский Н.Д. Воспоминания о П.Г. Меликове (Меликишвили) // Новоросійський університет у спогадах сучасників: Зб. спогадів / Автор-укладач: Ф.О. Самойлов. – Одеса, 1999. – С.163.

²⁵³Тульчинская В.П. Преподавание Я.Ю. Бардахом общей микробиологии (бактериологии) и его научная деятельность в Новороссийском университете // Микробиология. – 1959. – Вып.1. – С.141.

²⁵⁴Ковалевский А.О. Отчёт о заграничной командировке в 1881 – 82 г. // Зап. Имп. Новорос. Унив. – 1883. – Т.35. – С.463.

²⁵⁵Догель А. Александр Онуфриевич Ковалевский (некролог) // Исторический вестник. – 1902. - №10. – С.47.

²⁵⁶Там само. – С.43.

²⁵⁷ЦДІАК України. – Ф.2047, оп.1, спр.819. – Арк.1(зв.).

²⁵⁸Вейнберг Б.П. Отчёт о командировке за границу на вакационное время 1899 г. // Зап. Имп. Новорос. Унив. – 1900. – Т.80. – С.24 – 26.

²⁵⁹Лебединский Я.Н. Отчёт о заграничной командировке с учёной целью в течение летних каникул 1908 года // Зап. Имп. Новорос. Унив. – 1909. – Вып.І. – С.151.

²⁶⁰Мечников И.И. Страницы воспоминаний: Сб. автобиографических статей. – М., 1946. – С.86.

²⁶¹ЦДІАК України. – Ф.2129, оп.1, спр.40. – Арк. 8.

²⁶²Там само. – Спр.47. – Арк.5.

Розділ 3

УКРАЇНСЬКО-ФРАНЦУЗЬКІ ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКІ ВЗАЄМОВПЛИВИ

3.1. Творчі зв'язки в галузі художньої літератури

Упродовж кінця XVIII – початку ХХ ст. творчість французьких філософів, педагогів, літераторів справляла вплив на різні сфери духовного життя українства. Просвітництво, що у XVIII ст. набуло загальноєвропейського масштабу, позначилося на розвитку української літератури. Притаманна просвітницькій ідеології віра в неосяжні можливості розуму, людської природи знайшла відображення у світоглядах майстрів українського художнього слова.

З педагогічними поглядами автора знаменитого роману-трактату “Еміль, або Про виховання”¹ Ж.-Ж. Руссо щодо вільного та природовідповідного виховання перекликається ідейний зміст притчі Г.С. Сковороди “Благодарный Эродий”: “Яблони не учи родить яблока: уже сама натура её научила. // Огради только её от свиней, отрежь волчцы, очисти гусень, отврати устремляющуюся на корень её урыну и протчая. Учитель и врач – несть врач и учитель, а только служитель природы, единственные и истинные и врачебницы, и учительницы. Буде кто чего хочет научиться, к сему подобает ему родиться”.² Григорій Савич був глибоко переконаний у тому, що кожна людина від природи наділена невичерпним творчим потенціалом, а місія вчителя – вчасно виявити вроджені здібності учня та забезпечити сприятливі умови для їх вільного розвитку. Запорукою успішного виховання є підпорядкованість навчального процесу природі учнів, зневолювати яку вчитель не має права. Очевидно, що гуманістичні педагогічні погляди Сковороди

щодо “сродності” виховання відповідали теорії природного права, поширеній у Західній Європі XVII – XVIII ст.

Григорій Савич заперечував ідею Гельвеція щодо вродженої рівності людських розумових здібностей.³ На думку українського філософа, немає у світі нічого безглуздішого за “рівну рівність”, і сама природа людська передбачає “нерівну всім рівність” (коли з одного фонтану наповнюються посудини різної місткості, то найменша й найбільша з них є однаково наповненими, а отже і рівними).⁴ Центральною в системі педагогічних поглядів Сковороди є проблема співвідношення природних задатків і професії людини. Вирішальною передумовою гармонійного розвитку особистості, реалізації її творчого потенціалу є праця за покликанням (“за сродністю”). Людина, яка в гонитві за славою, багатством, владою, хапається за невідповідну її здібностям професію, приречена на страждання та руйнує суспільство, в якому живе: “Естли математик, медик или архитектор щаслив, конечно, щастіе тое зависит от природы, родившія его к тому. А без ея он бедная и смешная тварь. С богом святым низкое возводится, а без его низводится и высокое. Щастіе наше внутрь нас... пускай никто не ожидает щастія ни от высоких наук, ни от почтенных должностей, ни от изобилия... Нет его нигде. Оно зависит от сердца, сердце от мира, мир от званія, званіе от бога”.⁵

Притаманна філософським працям Руссо апологетика духовної свободи та гармонії людини з природою знайшла відображення в поезіях Сковороди. Художній доробок французького гуманіста М. Муре надихнув Григорія Савича на створення вірша-переспіва “О ніжна, мила...”, в якому змальовано красу сільської природи: дзюрчання джерел, спів пташок, прохолоду лісу, зелень луків. Спокій і розраду сільського життя український поет протиставляє “нечистому світу”, отруєному злобою, марнославством, жагою до наживи.⁶

Вивчення епістолярної спадщини Сковороди дозволяє зробити висновок про його захоплення французькою літературою XVIII ст. В одному з листів до свого учня Михайла Ковалинського (1763 р.) Григорій Савич згадував здійснений

невідомим автором віршований переспів “Жилблазових блукань”.⁷ Йшлося про роман Алена-Рене Лесажа “Історія Жіль Бласа із Сантільяни” (1715 – 1735), де у сатиричному дусі зображено життя французької аристократії.⁸

Під впливом творчості Ж.-Ж. Руссо, передусім його праць “Міркування про походження й основи нерівності серед людей” (1755) та “Суспільний договір” (1762)⁹, випускник Київської Академії, український просвітник, філософ-гуманіст, перекладач Я.П. Козельський перейнявся культом “природного стану” людства й теорією суспільного договору. На відміну від Руссо, він вважав перехід людства від природного до громадянського стану позитивним явищем, що ознаменувало собою перетворення примітивної тварини на людину. На думку українського мислителя, лише в цивілізованому суспільстві можуть бути забезпечені права людини на свободу та рівність, адже в природному стані вони завжди порушуються через вроджену фізичну та інтелектуальну перевагу одних людей над іншими.

Причини соціальних проблем Козельський вбачав у невідповідності законодавства природі людини. Згідно виробленої французькими просвітниками теорії природних прав, найбільшим суспільним злом Яків Павлович вважав різкий розрив між багатством та бідністю, коли одні члени суспільства потопали у розкоші, а інші помирили від голоду.

Під впливом ідеології французького Просвітництва Козельський пов’язував занепад добробуту та моральності громадян із недосконалістю державного ладу. Посилаючись на Ш.-Л. Монтеск’є, у праці “Філософічні пропозиції” український мислитель виділив такі основні форми правління: республіканська, основою якої є доброчесність; монархічна, що базується на честі; деспотична, яка тримається на страху.¹⁰ Засуджуючи тиранію, він наголошував, що найважче зберегти доброчесність в умовах самодержавства.

Розвиваючи свої думки про зв’язок внутрішнього стану суспільства з характером зовнішньої політики держави, Козельський засудив загарбницькі війни, ініційовані великими європейськими країнами з метою збагачення. Полемізуючи з

Руссо і наголошуючи на небезпеці нехтування найновітнішими науково-технічними досягненнями цивілізації, він навів приклад Америки: "...як залетіли туди учені європейські коршаки й показали над тамтешніми курчатами майстерність, спритність і завзяття своє, то з того часу втратила вона натуральне своє благополуччя..."¹¹

Переклавши російською мовою низку статей з "Енциклопедії, чи тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел" (1751 – 80) Д. Дідро¹², Я.П. Козельський взяв активну участь у роботі створеного видатним письменником Г.В. Козицьким "Собрания, старающегося о переводе иностранных книг" (1768).

Погляди українського літератора П.П. Білецького-Носенка на проблеми виховання молоді були співзвучні ідеям Ж.-Ж. Руссо. Наприкінці 90-х рр. XVIII ст., по завершенні військової служби, він присвятив себе роботі наглядача в прилуцькому малому народному училищі, реорганізованому 1812 р. в повітове. Одночасно письменник заснував приватний пансіон, в якому реалізовувалася ідея Руссо щодо природовідповідності виховання: основне завдання навчального процесу полягало в розкритті та сприянні вільному розвитку вроджених здібностей учнів. У закладі панувала демократична атмосфера, були виключені тілесні покарання. Літературна діяльність Павла Павловича позначена перекладами роману "Родина фон-Гальден" А. Лафонтена та поезії "Ода на щастя" Ж.-Б. Руссо.¹³

Під впливом французької філософської та суспільно-політичної думки розвивалася творчість українського просвітника Г.С. Винського. Перебуваючи в засланні, він співробітничав з "Оренбурзьким таємним товариством", нелегальною організацією, що була відгалуженням декабристського руху.¹⁴ Винський був знавцем творчості Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, Ж.-Л.-Л. де Бюффона, Л.-С. Мерсьє, популяризував ідеї французьких просвітників, перекладаючи їх твори. Згідно спогадів С.Т. Аксакова, Григорій Степанович був лібералом, вольтер'янецем, а філософи вісімнадцятого століття були його єдиними божествами.

Поширенню ідей західноєвропейського Просвітництва в Україні сприяла громадсько-культурна діяльність поміщика Сумського повіту Харківської губернії О.О. Паліцина, представника славнозвісного дворянського роду. Високо оцінюючи його роль у справі європеїзації архітектурного обличчя Слобожанщини, засновник Харківського університету В.Н. Каразін зауважував: “Здебільшого йому ми завдячуємо початками європейського побуту в Україні”.¹⁵ Про вплив ідей Руссо на систему естетичних цінностей Паліцина свідчить тяжіння архітектурних форм спроектованих ним споруд до природної асиметрії. Згідно спогадів В.І. Ярославського, для маєтку поміщиці П.М. Штеричевої він розробив проект кам’яного дому з флігелем та оранжереєю. На верхньому поверсі будинку влаштували церкву для селян, а у дворі заклали великий квітник і фруктовий сад, де Ярославський за планом свого вчителя Паліцина збудував дзвіницю на кам’яних стовпах у вигляді альтанки.¹⁶ На замовлення панів Надаржинських, у Кам’янці за проектом Олександра Олександровича було споруджено “чудову кам’яну церкву, яку видно, навіть їдучи з Ахтирки до Богодухова”.¹⁷ Для маєтку Р. Шидловського в Старому Мерчику він виконав проект кам’яного двоповерхового будинку на високому цоколі з трьома флігелями для кухні, прислуги, гостей, дворецького. У саду розміщувалися кам’яний манеж, альтанка, резервуар і ротонда у вигляді двоповерхового круглого храму.¹⁸ За участі Паліцина в маєтку багатого поміщика М.І. Комбурля (с. Хотень) було зведено велику кам’яну оранжерею, конюшню й кілька дерев’яних сільських будинків для музикантів, співаків і хатньої прислуги.¹⁹

На початку ХІХ ст. Паліцин об’єднав навколо себе гурток прихильників західноєвропейської літератури та освіти, що в листах сучасників згадується під назвою “Поповська Академія”. У листі до О. Воейкова від 1818 р. (вже після смерті Паліцина) П. Вяземський писав: “Якщо не їздити до Вольтера у Ферней, то треба їхати в Поповку до Паліцина”.²⁰ Крім дружини та дочки Олександра Олександровича до складу гуртка входили його найближчі друзі: М.Ф. Алферов,

В.І. Ярославський, Є.І. Станевич, П.М. Байков, С.М. Байков, М.Г. Ушинський, А.І. Кордашевський та ін. З членами “Поповської Академії” підтримував зв’язки ініціатор заснування університету в Харкові В.Н. Каразін. За формою організації та змістом діяльності Академія була близькою до масонських лож, тим більше, що серед її членів були “вільні каменярі”. Гурток став осередком популяризації західноєвропейської літератури на Слобожанщині. Наприклад, Ярославський перекладав французькі повісті під керівництвом Станевича – автора перекладів поем Деліля “Сільський житель” і Незай-Марнозія “Ландшафти чи дослід про сільську природу”.²¹ Паліцин захоплювався перекладанням творів Руссо “Юлія, або Нова Елоїза”, Деліля “Дифірамб на безсмертя душі” та “Сади”, Сен-Ламберта “Пори року”, в яких оспіване життя людей у гармонії з природою, велич почуттів. Гостра полеміка виникла навколо видання здійсненого Олександром Олександровичем перекладу поеми Мільвуа “Незалежність автора”, що залишився неопублікованим через цензурні перепони. Просвітницькою діяльністю “Поповської Академії” було підготовлено ґрунт для заснування в Харкові університету. З огляду на активну роль, яку Паліцин відіграв у справі збору пожертвувань на відкриття закладу, в 1810 р. його обрали почесним членом Харківського університету.²²

Вплив французької культури сприяв розвитку літературознавства та перекладознавства в Харківському університеті. Його перший ректор І.С. Рижський у праці теоретичного характеру “Наука стихотворства” (1811) спирався, головним чином, на розробки у цій сфері французьких літераторів.

Перу професора кафедри всезагальної історії, географії та статистики, видавця й редактора журналу “Український вісник” (1816–1819) Є.М. Філомафітського належать переклади творів Ф.-Р. Шатобріана, А.-Л.-Ж. де Сталь, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Фенелона, О.-М. Бартеlemi. Доктор красних наук Харківського університету І.Є. Срезневський займався перекладами творів Н. Буало, зокрема, “L’art poétique” („Поетичне мистецтво”).

Вагомий внесок у справу популяризації французької художньої літератури в Україні початку ХІХ ст. зробив своєю перекладацькою діяльністю П.П. Гулак-Артемівський – викладач польської мови й російської історії Харківського університету та його ректор з 1841 по 1849 рр. Перші звернення митця до французького класицизму сягають періоду його навчання в Київській Академії.²³ У 1813 р. він створив пародійний переспів за поемою Н. Буало “Налой”, в якій у викривальному дусі змальовано французьке церковне життя ХVІІ ст. До нашого часу збереглося лише два рядки твору Гулака-Артемівського, знищеного ним самим у часи політичних репресій, що охопили Російську імперію після придушення повстання декабристів. У Харкові Петро Петрович співпрацював з журналом “Український вісник”, редакцією якого провідним напрямком діяльності видання було обрано друкування перекладів з високохудожніх творів європейських письменників, у тому числі й французьких – Ж.-Б.Руссо, Ж. Расіна, Ф.-Р. Шатобріана та ін. На сторінках журналу Гулак-Артемівський виступив зі своїми перекладами французьких творів релігійного змісту. Перший з них – за одою Ж.-Б. Руссо “Засліплення смертних” – було опубліковано в “Українському віснику” від жовтня 1817 р. За допомогою оригінальних авторських додавань перекладачеві вдалося підсилити звучання головної філософської ідеї поезії Руссо, згідно якої рівність всіх людей перед лицем смерті та судом Божим є абсолютною:

Так! Так! ... все, всякая плоть дышуща в вселенной
Должна пройти сей праг: смиренный и надменный,
Царь, раб, богат, убог, невежда и мудрец
Увидят свой конец.²⁴

Згадана тема отримала подальший розвиток у перекладі Гулака-Артемівського уривку зі створеної на основі біблійних сюжетів трагедії Ж. Расіна “Гофоля”, в якій викривалися вади авторитарного правління Людовика ХІV, наголошувалося на небезпеці зосередження абсолютної влади в руках однієї особи.

У січні 1818 р. на сторінках “Українського вісника” було надруковано поезію “Недовірливість” – переклад Петра Петровича з поеми “Уява” Ж. Деліля. Український митець звернувся до перекладу саме того уривку з твору Деліля, за основу якого було взято давньогрецький міф про сицилійського правителя Діонісія Старшого, який продемонстрував всю хиткість положення тирана своєму занадто улесливому прибічнику Домоклу, посадивши його під час бенкету на своє місце та підвісивши над його головою меч на кінському волосі. Український митець створив узагальнюючий образ одного в оточенні лицемірів тирана, виснаженого сумнівами, страхом, підозрами, злобою:

Нет боле для тебя родных, собратий, кровных;
Ты чужд сих сладких чувств – чувств братних и сыновних;
Нет боле для тебя усердных сограждан, -
Меж ними ты живёшь, но злоба – твой тиран
Меж ними и тобой преграды поставляет:
И для тебя навек всё в свете умирает...²⁵

Тему жорстокості сильних світу цього в боротьбі за владу Гулак-Артемовський продовжив у своєму перекладі уривку з трагедії П.-Ж. Кребійона “Атрей і Фіест”, опублікованому в травневому номері “Українського вісника” за 1818 р.²⁶

Захоплення Петром Петровичем на ранньому етапі його творчості французьким класицизмом, перекладами шедеврів західноєвропейської літератури позначилося на подальшій творчості митця, власне його віршах українською мовою, що мали повчальне спрямування – “Справжня добрість”²⁷, “Солопій та Хівря, або Горох при дорозі”...²⁸

Особливе місце в історії українсько-французьких літературних взаємин посідає творчість О. Бальзака. Його уявлення про Україну склалися під впливом п’ятнадцятирічного листування з графінею Е. Ганською (уродженою Ржевуською) – дружиною багатого поміщика, який мав численні земельні володіння в Київській та Волинській губерніях. Уперше літератор зустрівся з подружжям Ганських 1833 р. у швейцарському місті Невштателі, де отримав запрошення

відвідати їхній маєток у Верхівні поблизу Бердичева, про що з радістю повідомив сестру Лауру: “Я поїду подивитись на Україну, і ми домовились також про подорож до Криму, краю маловідомого, про який говорять, що він в тисячу разів краще Швейцарії та Італії”.²⁹ Французький письменник настільки захопився цією ідеєю, що навіть склав декілька планів майбутньої подорожі до далекої екзотичної країни, де він мріяв знайти насагу для своєї творчості. У листі від 1837 р. Бальзак писав Ганській, що він прагне потрапити в Україну, як прагнуть до оази в пустелі. Навіть в його епістолярній спадщині кінця 30-х рр. – періоду охолодження в стосунках з польською поміщицею – досить часто зустрічаються згадки про далеку слов'янську країну. Подорожуючи Францією, Бальзак подумки звертався до України, з якою у нього асоціювалися провінції Босс і Беррі. У 1838 р., під час свого перебування в Сардинії, французький літератор розробляв план морської подорожі з Марселя до Одеси.³⁰ У 1840 р. він писав Ганській, що завжди подумки звертається до України.

Протягом вересня 1847 – січня 1848 рр. Бальзак уперше відвідав Україну, Київ. Ця поїздка викликала жвавий інтерес з боку французького суспільства. Напередодні письменник домовився з паризьким редактором А. Бертенем відносно публікації своїх спогадів про подорож на сторінках часопису “*Journal des Débats*”, який у листопаді 1848 р. повідомив своїх читачів про від'їзд Бальзака до Києва. У жовтні 1847 р. у Верхівні він почав писати адресований А. Бертену нарис “Лист про Київ”, що так і залишився незавершеним. Приступаючи до роботи над твором, автор ставив собі за мету створити докладний опис “святого міста Києва” на противагу оповідям тих авторів, які мандруючи Російською імперією, основну увагу приділяли Москві та Санкт-Петербургу. “Побачивши католицький Рим, - писав Бальзак, - я мав палке бажання побачити Рим грецький. Петербург – місто в колисці, вік Москви не перевищує людський, але Київ – це вічне місто Півночі”.³¹ На жаль, його задум залишився нездійсненим, адже незавершений “Лист про Київ” являє собою подорожні

нотатки митця на шляху до “вічного міста”. На стилі нарису позначився вплив твору Ж. де Сталь “Десять років вигнання”.³² У своїй праці Бальзак посилається на С. Робера, визнає його видатні досягнення в галузі вивчення слов’янської філології і водночас заперечує ідею союзу слов’ян, яку вважає такою само утопічною, як і пропаганда об’єднання Німеччини. На сторінках “Листа про Київ” письменник дискутує зі знаменитим автором викривальної книги “Росія 1839 року” маркізом де Кюстіном, якого звинувачує в поверховості, хибних політичних поглядах. На противагу де Кюстіну, Бальзак по суті вдається до прославлення миколаївських самодержавно-кріпосницьких порядків. Звичайно, це підривало його авторитет у самій Франції, де навіть почали поширюватися образливі чутки, нібито Микола I, маючи на меті спростувати зміст книги маркіза за допомогою французького автора, подарував Бальзаку під час його відвідин Петербурга (1843) значну кількість душ кріпаків.³³ Насправді причини тенденційності письменника були дещо іншими. Погляди Бальзака на російську дійсність багато в чому формувалися під впливом сім’ї Ганських, в якій панувала атмосфера відданості династії Романових і культу Миколи I. Брат Евеліни Ганської, генерал російської армії, у 1831 р. брав активну участь у придушенні польського повстання, а сестра таємно співробітничала з російською політичною поліцією.³⁴ З іншого боку, очевидним є розрахунок Бальзака завоювати прихильність царя, від рішень якого залежала доля стосунків французького письменника з російською підданою, і зокрема, отримання ним дозволу вдруге приїхати до Російської імперії та одружитися з Ганською. У зв’язку з бурхливими революційними подіями у Франції 1848 р. в’їзд французів до Росії було різко обмежено. У липні 1848 р. Бальзак надіслав з Парижа до Третього відділення листа на ім’я генерал-ад’ютанта графа О.Ф. Орлова з проханням про дозвіл повернутися до Києва. Мету свого другого візиту до Російської імперії письменник обґрунтував наступним чином: “На сьогодні я бажав би повернутися до

Росії, до друзів, яких мені пощастило там знайти, не тільки заради відпочинку і спокою, якого немає в Європі за виключенням Вашої Імперії та Англії, але і для того, щоби бути присутнім при вивантаженні та розпакуванні колекції комах”.³⁵ Остання мала прибути з Марселя до Одеси й призначалася для зоологічного кабінету любителя ентомології графа Г. Мнішка, у маєтку якого поблизу Бердичева Бальзак жив протягом кількох місяців під час своїх перших відвідин України. Згадане зібрання комах мало назву “колекція Дюпон” і складалося з 23 тис. екземплярів.³⁶ Під час попереднього візиту письменника до Російської імперії з боку карально-адміністративних органів за ним “нічого ганебного помічено не було”, до того ж міністр народної освіти граф С.С. Уваров поручився, що він займався виключно літературою й не цікавився політикою. Імператор санкціонував в’їзд митця до Росії, але за умови пильного нагляду за способом його життя, повсякденними заняттями та зв’язками в суспільстві.³⁷ Третє відділення збирало інформацію про можливих кореспондентів Бальзака в Росії за 1843 – 1850 рр.³⁸ Він, у свою чергу, надіслав Орлову листа з подякою за наданий дозвіл і, повінчавшись з Ганською в Бердичеві, передав документи про шлюб до Парижа за допомогою французького посла в Росії маркіза де Кастельбажака.³⁹

Коріння апологетичного ставлення Бальзака до поліцейсько-бюрократичного режиму Миколи I слід шукати в особливостях світогляду митця, його політичних переконаннях, сформованих задовго до приїзду в Росію. Письменник був переконаним монархістом, прибічником абсолютизму – сильної влади, що має стояти на сторожі суспільного порядку. “Я віддаю перевагу правлінню однієї людини над владою натовпу, - писав він, - адже відчуваю, що ніколи не зміг би ні знайти спільної мови з народом, ні його привабити, і ті, хто спробував це зробити, почуваються дуже погано; водночас я самонадіяно думаю, що зможу порозумітися з однією людиною, навіть якщо це найбільший деспот”.⁴⁰ Звідси захоплення Бальзака суспільним і державним ладом Росії,

який він вважав більш життєздатним, ніж у послабленій від безперервних соціальних потрясінь Франції. Корінну помилку своїх попередників письменник вбачав у тому, що насміхаючись з російських порядків та оцінюючи їх за західними мірками, вони так і не змогли дати об'єктивну оцінку цій країні, пізнати її азійську суть.⁴¹ У вступі до “Листа про Київ” автор закликав колег до серйозного вивчення Росії і наголошував, що Наполеон, помираючи, розглядав її як загрозу для Європи. Силу російської держави Бальзак вбачав у особливості національного характеру її підданих – здатності підкорятися властям, забуваючи про свої індивідуальні інтереси, до самопожертви, завдяки чому російський народ, на думку письменника, найкраще у світі організований для війн і “...якщо пізніше, у непередбачуваний час, Росія завоює весь світ, вона завдячуватиме цим своєму духу покори”.⁴² Остерігаючи своїх співвітчизників, Бальзак наголосив, що причини занепаду польської держави, її поглиненні Росією полягають у тому, що кожен з поляків прагне керувати, не бажаючи підкорюватись.

З огляду на переконаність автора в перевагах великого поміщицького землеволодіння більш зрозумілими стають його думки щодо кріпосного права, викладені в “Листі про Київ”. Бальзак був упевнений, що скасування кріпацтва в Росії матиме негативні наслідки й призведе до дезорганізації імперії, заснованої на покори. За словами письменника, знадобляться століття, аби просвітити кріпаків, які поняття свобода розуміють як можливість не працювати й безборонно пиячити. Він відзначив, що заможні селяни, котрі мають власне господарство й нагромаджують капітал, складають виняток зі свого класу, більшість якого становлять кріпаки. Життя останніх здавалося Бальзаку ситим і безтурботним: російський селянин має свій дерев'яний будиночок, земельний наділ у двадцять французьких арпанів, за який три дні на тиждень відпрацьовує панщину, сплачує мізерні податки; натомість пан турбується про своїх селян, забезпечуючи їх провізією у неврожайні роки. Зрештою становище кріпаків у Російській

імперії видавалося автору набагато привабливішим, ніж життя найманих робітників у Франції: “Всюди я бачив групи селян і селянок, які йшли на роботу й поверталися звідти дуже весело, безтурботною ходою та майже всі – співаючи”.⁴³

У листах до родичів та друзів у Франції Бальзак неодноразово висловлював своє захоплення обдарованістю українського народу. Він відкрив в Україні 77 способів приготування хліба, любив слухати народні пісні у виконанні кріпосного скрипаля Мусія. Письменник був вражений художнім талантом селянина-коваля з маєтку Ганських у Верхівні, у зв’язку з чим писав до французького скульптора Лоран-Жана: “У нас тут є людина, котра виробляє з заліза чудові речі. Якщо ти вишлеш мені малюнок кубка, навіть найскладніший, він зуміє його викувати з заліза або срібла. Це Бенвенуто Челліні, який виріс серед України, неначе гриб. Добре було б, якби ти додав до малюнка кілька гарних гравюр; я поверну тобі з вдячністю гроші. Якщо все це ти мені перешлеш, ми допоможемо великому, гідному поваги художнику, надавши йому моделі”.⁴⁴

Винятковий інтерес становить вміщений у “Листі про Київ” опис єврейських громад України: Бальзак виклав свої враження від побуту, релігійних звичаїв, професійних занять, національного вбрання, прикрас побачених ним євреїв.⁴⁵

На відміну від своїх колег – сучасних йому французьких письменників – Бальзак розглядав Україну як органічну частину Росії. Серед нечисленних рядків незакінченого нариса, присвячених власне Києву, знаходимо наступні характеристики: “Столиця України Київ – святе місто Росії, колишня метрополія, татарський і російський Рим, старший за Москву, резиденція російських царів за тих часів, коли ті царі залежали від великих орд...”⁴⁶

Під час другого візиту Бальзака в Україну, взимку 1850 р., київський губернатор І.І. Фундуклей, що здійснював секретний нагляд за письменником, улаштував на його честь прийом. Французький літератор був особисто знайомий з київським військовим губернатором, генерал-губернатором Південно-Західного краю Д.Г. Бібіковим, мав приятельські

стосунки з археологом М.В. Юзефовичем, доповідна записка якого про “українофільський рух” на ім’я Олександра II спровокувала видання 1876 р. Емського акту, спрямованого на придушення української культури. Юзефович подарував літератору літографії з краєвидами Києва (автори альбому – Лауфер та Сажин, друг Шевченка по Академії Мистецтв), що прикрашали парадні сходи Бальзака в його будинку на вулиці Фортюне. Другий приїзд письменника в Україну співпав з різким погіршенням стану його здоров’я, про що дізнаємося з листа Бальзака до Юзефовича: “На жаль, через хворобу я змушений покинути Київ... Я і кроку не зробив за межі спальні й хоча до останнього моменту сподівався, що знайду сили вийти з дому, але на сьогодні маю змиритися”.⁴⁷ У листі до сестри від 1849 р. літератор зауважував, що подорож до Києва була згубна для його здоров’я.

Перебування в Україні справило великий вплив на творчість Бальзака. У Верхівні він працював над драмою “Мачуха” та повістю “Утаємничений” – останнім твором “Людської комедії”, в якому блискуче відтворено картину життя тогочасної Франції. Філологами-бальзакознавцями доведено вплив галицького повстання українських селян 1846 р. на роман “Селяни”, над другою частиною якого Бальзак працював у момент розгортання цього соціального вибуху. У березні 1846 р. він писав Ганській до Рима, перебільшуючи масштаби повстання: “Україна, Поділля й Волинь повстали. Сто одинадцять дворян Галичини вбито селянами, яких вони хотіли втягнути в бунт проти їх суверена, австрійського імператора. Австрійці відступають (Ви це побачите в “Деба”). Повстання охопило одночасно всю колишню Польщу (пруську, австрійську й російську); це рух комуністичний. Я тремчу за Вашого кузена Леона. Повстанці взяли Підгірськ (Підгірці – маєток Мнішка). Це жахливо. Там не щадять нікого. Священики, жінки, діти, старики – всі повстали”.⁴⁸

Творча діяльність Т. Шевченка розвивалась у тісному зв’язку з культурними здобутками Франції. Знання французької мови дозволяло поетові читати в оригіналі шедеври

однієї з найрозвинутіших у Європі ХІХ ст. літератур. Інтерес Кобзаря викликали ідеї французьких філософів та письменників ХVІІІ ст. Д. Дідро, Ж.-Л. д'Аламбера, Вольтера, К. Гельвеція, П. Гольбаха, Ж.-Ж. Руссо, Ж. Бюффона, Ф. Кене, А. Тюрго, які брали участь у підготовці та виданні “Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел” (1751 – 80). Тарас Григорович уславлював науково-технічний прогрес як передумову поступального суспільного розвитку: “Великий Фульгон! І великий Уатт! Ваше молоде дитя, що зростає не за днями, а за годинами, скоро пожере батоги, престולי і корони, а дипломатами і поміщиками тільки закустить, побалується, як школяр льодяником. Те, що почали у Франції енциклопедисти, завершить на всій нашій планеті ваше колосальне геніальне дитя. Моє пророцтво є безсумнівним”.⁴⁹

Поет був зв'язаний особистою дружбаю з пропагандистами ідей французького соціаліста Ш. Фур'є в Росії петрашевцями М.О. Момбеллі та Р. Штрандманом – автором першого випуску “Кишенькового словника іноземних слів, що увійшли до складу російської мови”. У той час, коли друкувався словник (з 3 серпня 1844 по 5 квітня 1845 р.), поет перебував у Петербурзі і, очевидно, мав змогу його прочитати. У засланні Шевченко познайомився з петрашевцем-поетом О.М. Плещеевим, який став перекладачем його творів російською мовою.

Зв'язки з гуртківцями визначили літературний інтерес Кобзаря до творчості П.-Ж. Беранже. Очевидно, Шевченко був ознайомлений з його анакреонтичною поезією. Витоки притаманного початковому періоду творчості французького митця оспівування кохання, безтурботності, веселих бенкетів, вина сягали французьких фольклорних пісень, присвячених темам пробудження природи, збору врожаю, любові.⁵⁰ У повісті “Капітанша” (1855) Тарас Григорович змалював образ офіцера гвардії, який зачаровував жінок за допомогою поезій Беранже: “А до того ще він добре розмовляв французькою, читав напам'ять і навіть співав деякі такі пісні Беранже, що порядний француз посоромиться співати їх у

холостій п'яній компанії, а він, молодець, співав їх у муромських вітальнях, і ніжній статі так подобалися ці недвозначні пісні, що їх напам'ять зачували і в тіні бузку, під акомпанемент гітари і солов'я, співали з безбожним сумом. Простодушні, вони і не підозрювали, що вони співали”.⁵¹

Епістолярна та мемуарна спадщина Кобзаря свідчить про його увагу до творчості Беранже в інтерпретації перекладача В. Курочкіна. Перебуваючи в засланні, Шевченко мав доступ до російського періодичного видання “Библиотека для чтения”, на сторінках якого друкувалися переклади з французької літератури. 1 (13) липня 1857 р. Тарас Григорович записав у щоденнику: “Минулого року отримав тут комендант “Библиотеку для чтения”. Бувало хоч переклад Курочкіна з Беранже прочитаєш, все-таки легше стане”.⁵² У зв'язку з публікацією перекладів Курочкіна 1857 р. Шевченко у листі від 21 січня (2 лютого) 1858 р. просив М.М. Лазаревського надіслати йому книжку пісень французького митця.⁵³

Глибокий інтерес українського поета викликали поезії Беранже, в яких автором були порушені гострі проблеми суспільно-політичного характеру. Твір “Навуходоносор” – гостру сатиру, спрямовану проти режиму Реставрації, який уособлював Людовик XVIII – Шевченко вважав “прекрасним і влучним віршем”. Звернувшись до біблійної легенди про вавилонського царя Навуходоносора, Беранже розвінчав образ правителя-самодура та його підлабузників, які звеличували перетвореного на бика царя як світоч мудрості. Поезія, в якій за допомогою алегорії та історичних паралелей осміяно самодержавство та його поплічників, з особливою гостротою й актуальністю звучала в Російській імперії періоду правління Миколи I. Не випадково Тарас Григорович повністю переписав вірш “Навуходоносор” до свого щоденника.⁵⁴

Особисте знайомство Шевченка з членами гуртка петрашевців сприяло глибшому вивченню ним творчості талановитого французького сатирика О. Барб'є, чий твори перекладав російською мовою гуртківець С. Дуров. Написана під впливом подій липневої революції 1830 р. збірка сатир

“Ямби” (1831) Барб’є – це полум’яні вірші, що викривають вади сучасного поетові французького суспільства.⁵⁵ У щоденнику Шевченко згадував, як 2 (14) вересня 1857 р. на його прохання А.А. Сапожніков декламував поезію Барб’є “Собачий бенкет” в інтерпретації В.Г. Бенедіктова, і всі присутні визнали переклад кращим за оригінал.⁵⁶ Заїхавши наступного року в гості до Бенедіктова, Тарас Григорович попросив його прочитати уривки із “Собачого бенкету” й упевнився, що він дійсно є автором перекладу.⁵⁷

16 (28) і 17 (29) вересня 1857 р. Шевченко переписав “Собачий бенкет” у перекладі Барб’є до свого щоденника.⁵⁸ Кобзаря захопив створений французьким поетом алегоричний образ Свободи, що надихнув Е. Делакруа написати знамениту картину “Свобода на барикадах” (1830). Свобода в інтерпретації Барб’є – це кумир простого люду з передмість Парижа: природна, загартована важкою працею, боса, напівоголена жінка. Шевченко був глибоко зворушений цією величною, сильною, гордою постаттю, яка протиставляється в поезії Барб’є розніженим аристократам.

Тарас Григорович вивчав літературний доробок Ф. де Саліньяк де Ламот-Фенелона – вихователя онука Людовика XIV герцога Бургундського. На творчість Кобзаря вплинув написаний Фенелоном для свого вихованця роман “Пригоди Телемака” (1699), за який автора було відправлено в заслання. Літературну форму для свого твору єпископ запозичив з “Одісеї” Гомера. За змістом “Пригоди Телемака” є роздумом про розумний державний устрій. Головний герой роману мандрує різними країнами в пошуках свого батька Улісса. Протягом подорожі вихователь Ментор характеризує різні форми державності, викриваючи деспотизм, релігійну нетерпимість, завойовницькі війни. Ім’я мудрого наставника Ментора Шевченко включив до своєї повісті “Музикант”.⁵⁹ Улітку 1856 р. в Новопетровському укріпленні він виконав малюнок “Телемак на острові Каліпсо”, де зображено Телемака, який у пошуках батька потрапив на острів німфи Каліпсо.

Ознайомившись за допомогою російської періодичної літератури із “Замогильними записками” Ф. Рене-де-Шатобріана, Тарас Григорович заперечив твердження французького романтика про те, що щастя дорогою ціною – погане щастя. “Я був більш нещасним, ніж флорентійський вигнанець, – писав Кобзар, – проте тепер я щасливіший за найщасливішого з людей. І виходить, що істинне щастя не таке дешево, як думає Шевальє де Шатобріан”.⁶⁰ У повісті “Художник” Шевченко згадує романи “Брат Яков” та “Андрій Савояр” французького письменника періоду Липневої монархії П. де Кока – майстра яскравих картин побутового життя міста.⁶¹

Тарас Григорович читав соціальний роман Е. Сю “Паризькі таємниці”, в якому реалістично змальовано зубожіння паризької бідноти, розбійників, в’язнів. У Росії французький літератор завоював славу завдяки своїм пригодницьким повістям і романам (“Плік і Плок”, “Атар Гюль”, “Кукарача” та ін.), в яких відтворено атмосферу небезпечних морських подорожей. Шевченко критично оцінював зовні захоплюючі твори Сю, порівнюючи останнього з поганим живописцем, який взявся малювати людське тіло без знання анатомії і напівосвітлює його, щоб приховати своє неучтво.⁶²

Надзвичайно популярними серед молоді першої половини XIX ст. були історико-пригодницькі твори О. Дюма. У повісті “Близнець” Тарас Григорович висміяв російських письменників-початківців, які претендували на роль творчих особистостей, бездарно копіюючи літературний стиль французького романіста.⁶³

Творчість Шевченка в галузі образотворчого мистецтва розвивалася під впливом видатних представників французького класицизму Ж.-Л. Давіда, Н. Пуссена, Лоррена. У літературних творах Кобзаря містяться згадки про французьких художників А.А. Монферрана, П.-Л. Гревідона, П. Делароша, Ж.-Б. Греза, О. Верне, Ж. Гюдена, Ш. Штейбена та композиторів Д. Мейєрбера й Д. Обера.

У західноєвропейській літературі XVIII ст. на противагу класицизму виник новий напрям, сентименталізм, представ-

ники якого віддавали перевагу зображенню повсякденного життя та внутрішніх переживань людини, звеличували природу, чуттєвість. Його класичним зразком є роман Ж.-Ж. Руссо “Нова Елоїза”.⁶⁴ В українській літературі вплив західноєвропейського сентименталізму проявився у творах І. Котляревського “Енеїда”,⁶⁵ “Наталка Полтавка”,⁶⁶ але найбільшого розвитку отримав у повістях Г. Квітки-Основ’яненка “Маруся”,⁶⁷ “Сердешна Оксана”,⁶⁸ “Щира любов”.⁶⁹ Очевидним є вплив на “Похождения Столбикова”⁷⁰ Квітки-Основ’яненка творчої манери А.-Р. Лесажа, автора сатиричного роману “Історії Жіль Бласа із Сантільяни”.

Період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. був часом жорсткого випробування для культурно-мовного розвитку України, що стала мішенню репресивної національної політики царського уряду. За Валуєвським циркуляром 1863 р. заборонялося друкування українською мовою навчальних посібників, творів релігійного характеру. Емський указ 1876 р., що діяв з деякими доповненнями до 1905 р., ввів заборону на ввезення до Росії українських книжок, видання оригінальних творів і перекладів, публікацію музичних нот, постановки театральних вистав, шкільне викладання українською мовою.

Якщо українське друковане слово заборонялося за національним принципом, то франкомовні видання – через їх суспільно-політичні, філософські, естетичні поняття, несумісні із засадами офіційної імперської ідеології. Документи, що зберігаються в Київському державному історичному архіві України (м. Київ), містять важливу інформацію щодо контролю органів державної влади Російської імперії над виданням та поширенням західноєвропейських літературних творів, періодики, спрямованого на обмеження впливу “шкідливих” суспільно-політичних ідей, естетичних та морально-етичних принципів. До Київського цензурного комітету регулярно надходили вказівки міністерств народної освіти та внутрішніх справ відносно посилення нагляду за французькими друкованими виданнями. З ініціативи імператора Олександра ІІ 1862 р. було заборонено один з найкращих романів В. Гюго “Знедолені” як такий, що

має “найшкідливіше спрямування”.⁷¹ Окремий цензор з внутрішньої цензури в м. Києві 1896 р. отримав настанову Санкт-Петербурзького цензурного комітету щодо протидії поширенню “Історії молодшого учителя” Еркмана-Шатріана та низки оповідань Г. де Мопассана.⁷² Цензурним утискам піддавалися твори Е. Золя: у 1887 р. було заборонено друкувати переклади російською мовою роману “Земля” з огляду на його “надзвичайний цинізм”⁷³, а у 1903 р. – пов’язаного з ідеями утопічного соціалізму роману “Істина” “...як в окремих виданнях, так і у вигляді фейлетонів, журнальних і газетних статей”.⁷⁴

Головне управління у справах друку Російської імперії здійснювало цілеспрямовану боротьбу проти французьких засобів інформації як інструментів впливу на суспільну свідомість. Для здобуття права отримувати протягом 1881 р. газету “Le Figaro” без цензурного перегляду графу В.О. Бобринському, який проживав у м. Сміла, знадобився спеціальний дозвіл Московського окремого цензора з іноземної цензури.⁷⁵ У 1888 р. було заборонено ввезення до Російської імперії газет “La France” та “La Cocarde”⁷⁶, у 1893 р. – паризького журналу “L’Initiation”, у 1895 – “Le devenir social”, у 1896 – “Gaudriole”, “Don Juan”, “La Plume”, “Fin du siècle”, “Mémoires d’une Ex Palladiste (Miss Diana Vaughan). Publication Mensuelle”, “Le Grelot”.⁷⁷

Реєстраційні книги Київського окремого цензора містять відомості щодо нагляду за змістом творів В. Гюго, Е. Золя, Г. де Мопассана, Ж.-Ж. Руссо, Ж.-Б. Мольєра та ін.⁷⁸

За умов тотального цензурного контролю єдиним засобом ознайомлення громадськості з філософськими та суспільно-політичними ідеями Західної Європи було нелегальне поширення забороненої літератури, на заваді якому стояв жорсткий поліцейський режим російської держави. Ретельному огляду піддавалися книжки, багаж французьких підданих, які проживали на території Російської імперії та в’їздили до неї⁷⁹. Так, серед документів жандармського управління м. Одеси Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) знаходимо секретні інструкції міністра внутрішніх справ щодо обшуку французів, які приїздили з Марселю⁸⁰.

Роль провідника впливу французької культури на теренах Російської імперії відіграла творчість майстрів українського художнього слова. Діяльність Марка Вовчка була тісно пов'язана з літературно-мистецьким розвитком Франції другої половини XIX – початку XX ст. Протягом 1860 – 1867 рр. письменниця жила в Парижі, згодом вона відвідувала це місто в 1871 – 72, 1875, 1877 рр. За посередництва І. Тургенева Марко Вовчок налагодила співробітництво з редактором періодичного видання “Magazine d'éducation et de récréation” (“Журнал виховання та розваги”) П.-Ж. Етцелем (літературний псевдонім – П.-Ж. Сталь).⁸¹ Вона брала активну участь у редагуванні журналу та стала одним з його постійних авторів, опублікувавши низку власних оригінальних творів та переспівів слов'янських народних казок французькою мовою, наприклад: “Мелася”, “Злючка-Колючка і добра Троянда”, “Панянка я”, “Мандрівка на крижині”, “Сестричка”. У співавторстві з Етцелем Марко Вовчок створила повість “Слизький шлях”, у якій за допомогою засобів художньої літератури викладено педагогічні положення, морально-етичні уявлення французького народу. Саме в Парижі письменниця написала українською мовою повість “Маруся”, автором французького варіанту якої став Етцель. Загальне визнання та популярність твору підсилювали його вплив на виховання французького юнацтва в дусі патріотизму. Образ української героїні, яка мужньо захищала батьківщину, був особливо співзвучний настроям французького суспільства після поразки Франції у франко-пруській війні 1870 – 1871 рр., внаслідок якої Німеччина анексувала Ельзас, Сх. Лотарінгію, фортецю Мец.

Про важливе місце культурних надбань українського народу у творчості видатного французького письменника П. Меріме свідчить його інтерес до літературної діяльності Марка Вовчка. З перлиною української прози XIX ст. – “Народними оповіданнями” – він ознайомився за допомогою їх російських перекладів Тургенева та виступав перед великосвітською французькою публікою з читаннями “Козачки” – твору, в якому реалістично відображено трагічну долю жінки-кріпачки.

З точки зору популяризації культурних цінностей Франції важливе значення мала перекладацька діяльність Марка Вовчка, спрямована на відтворення засобами російської мови оригінальних ідей, стилів, образів, створених французькими митцями. Вона переклала роман учасниці Паризької комуни Андре Лео “Обурливий шлюб”; Еркмана-Шатріана “Історія одного селянина”; Г. Мало “Пригоди Ромена Кельборі”; В. Гюго “Людина, що сміється” тощо.

Протягом 1871 – 1872 рр. письменниця видавала в Петербурзі журнал “Переводы лучших иностранных писателей” та публікувала в його додатку “Дитячий відділ” власні переклади казок Етцеля “Спогади старої ворони”, “Історія осла”, “Історія зайця, його приватного, громадського та політичного життя”.⁸²

За наполяганням французького класика наукової фантастики Ж. Верна саме Марко Вовчок отримала право здійснити перші переклади російською мовою його творів “Діти капітана Гранта”, “Пригода Гаттераса”, “Подорож навкруг світу за 80 днів”, “80000 верст під хвилями”, “Пригода трьох росіян і трьох англійців”, “Подорож до країни хутр”, “Подорож до центру Землі”, “Від Землі до Місяця”, “Навколо Місяця”, “Місто, що плаває”, “На морі Ченслер”, “Повісті та оповідання”, “Доктор Окс”, “Таємничий острів”, “П’ятнадцятилітній капітан”. Великого значення Марко Вовчок надавала справі ознайомлення громадськості з новітніми досягненнями науки і техніки, отже не випадковим був її інтерес до творчості французького письменника-фантаста, який у своїх романах не лише популяризував останні відкриття в галузі природознавства, але й передбачив майбутні наукові винаходи. Про відповідальність, з якою автор ставилась до власних перекладів творів Верна, свідчить її лист до завідувача літературного відділу “Русской газеты” М.О. Александрова від 1878 р., в якому висловлено обурення через друкарські помилки в опублікованому тексті роману “Пригоди юного капітана”: “Будьте ласкаві, вельмишановний Николаю Олександровичу, подбайте, щоб не спотворювали перекладу й друкували так, як у зошиті”⁸³.

Інтерес І.С. Нечуя-Левицького до французької літератури проявився в період його навчання в Київській духовній семінарії, коли він ознайомився з творами А.-Р. Лесажа “Кривий біс”, Ф.-Р. Шатобріана “Атала”, “Натчези” та ін.⁸⁴ У своїй автобіографії письменник згадував: “Приїхавши в семінарію, я почав вчитись французькому язичу. В товаришів попадались ілюстровані французькі романи. Мені показали на контрактах на французький магазин, де їх можна було купити. Я глянув на вікна і вглядів на одній книжці намальованого чорта і купив її: то був “Кривий біс” Лесажа. Я прочитав його і од того часу всі свої гроші, що батько давав на гостинці, трапив на французькі ілюстровані дуже дешеві книжки...”⁸⁵.

Нечуй-Левицький неодноразово звертався до західноєвропейської культури у своїх літературно-критичних статтях, він високо оцінював використання народних мотивів у піснях П.-Ж. Беранже⁸⁶, а також засудження тиранії і деспотизму у творчості видатних митців епохи Просвітництва П.-О. К. Бомарше та Вольтера⁸⁷. Аналізуючи в одній із своїх робіт акторський доробок М. Заньковецької, письменник порівнював її глибоко емоційну, щирі манеру гри зі сценічним мистецтвом славетної французької співачки П. Віардо⁸⁸.

М.П. Драгоманов сприяв наданню загальноєвропейського резонансу обговоренню проблем розвитку української культури в межах Російської імперії. Він виступив на Першому Міжнародному літературному конгресі письменників Європи в Парижі (1878), де головував В. Гюго, з доповіддю “*La littérature Oukraïnienne proscrire par le gouvernement russe*” (“Українська література, проscribeвана російським урядом”), спрямованою проти ганебного Емського акту 1876 р. У такий спосіб автор прагнув привернути увагу учасників конгресу до ситуації, “...в якій опинились письменники одного народу, представники однієї літератури, котра покликана здійснювати свою місію в розвитку європейської цивілізації”⁸⁹.

В умовах заборони російським царизмом українського друкованого слова східноукраїнські письменники надсилали свої переклади для публікації у періодичних виданнях

Західної України, і важливу роль у цій справі відіграв І. Франко, який, працюючи над творами Е. Золя “Напад на млин”, А. Доде “Спомини шефа кабінету”, А. Франса “Кренкебиль”, поезіями В. Гюго, символістів Ж. Мореаса, П. Верлена, Ж. Роденбаха та ін.⁹⁰, високо підніс стандарти перекладознавства в українській літературі. Нівелювання державних та етнічних кордонів, переважання спільних суспільно-політичних ідей та морально-етичних цінностей, розширення творчих обріїв Франко вважав найвиразнішою прикметою європейської літератури ХІХ ст.⁹¹ Переклади творів зарубіжних літератур він розглядав як важливий чинник поступу вітчизняної культури, одну з підвалин її розвитку⁹².

П.А. Грабовський увійшов до історії української літератури не лише як талановитий поет, публіцист, але і як видатний перекладач. На сторінках львівського літературного двотижневика “Зоря” (1897) публікувалися його переспіви творів К. Мендеса, Ш. Бодлера, Ф.-Е.-Ж. Коппе, П. Верлена, О. Барб’є та ін.⁹³

Леся Українка вивчала та аналізувала важливі явища французького літературно-мистецького й суспільно-політичного життя. У публіцистичній статті “Голос однієї російської ув’язненої” вона гострим словом таврує діячів мистецтва Франції, які урочисто вітали Миколу ІІ під час його візиту до Парижа 1896 р., вважає їх зрадниками демократичних ідеалів своєї батьківщини, зауважуючи: “Добрі французи, заведіть нашого царя подалі від цього міста привидів (Парижа – О.І.) до Шалону, до Тріанону, все однаково куди, але подалі, бо тут у кімнатах Антуанетти і Людовіка кошмари можуть порушити його відпочинок після такого тріумфу, після таких жертв, що устигали дорогу його колесниці Цезаря, яка проїздила по мертвих. Чи даремно після вашої сполошної Марсельези співано найсумніший приспів: “Боже царя храни!”⁹⁴.

У літературно-критичній статті “Два направлення в новейшей итальянской литературе” Леся Українка здійснила аналіз творчості італійських письменників Ади Негрі та д’Аннунціо, використавши метод їх співставлення з творами

В. Гюго, О. Барб'є, Стендаля, Ш. Бодлера, Едмонда та Жюля Гонкурів, П. Верлена, О. Бальзака⁹⁵.

Розвідка “Новые перспективы и старые тени (“Новая женщина” западноевропейской беллетристики)” присвячена порівняльному вивченню феміністичного питання у французькій, німецькій, англійській, норвезькій літературах. Проаналізувавши творчість Ж.-Б. Мольєра, Р. Де-Гурмона, Ж.-Ж. Руссо, Вольтєра, П.-О. К. Бомарше, Ж.-П. Беранже, Жорж Санд, А. Мюссе, О. Дюма-сина, П. Бурже, Г. Флобера, Г. де Мопассана, Ж. Леметр, Е.-М. Прево, Роні, П. Маргеріт, автор дійшла висновку, що серед західноєвропейських літератур про “нову” жінку французька поступається за рівнем постановки актуальних питань та всебічністю їх розгляду, однак “...у Франції жіноче питання особливо наболіло і тому викликає особливу пристрасність тону та захоплення при обговоренні його в літературі, а захоплення, істинне чи навіть штучно зігране, завжди заразливе”⁹⁶.

Леся Українка переклала з французької вірш В. Гюго “Лягідні поети, співайте!” та поему “Сірома”⁹⁷, а також оповідання Ж. де Сталь “Життя і філософські думки пінгвіна”⁹⁸. У листі до матері О.П. Косач від 6 (18) серпня 1889 р. вона зазначала, що прочитала й постаралася перекласти “*Rauvres gens*”⁹⁹, а у вересні 1889 р. повідомила брата М.П. Косача про те, що вже розпочала роботу над перекладом поеми. Епістолярна спадщина Лесі містить згадки про здійснення нею перекладів статей М. Верна. Її напружений емоційний стан відображено в листі до І. Франка від 18 лютого (2 березня) 1895 р.: “Прислала б я Вам до “Життя і слова” децю з віршів, та боюсь, що з них менше користі, ніж з моїх перекладів, через те, певне, ліпше буде, коли я скоріше скінчу переклад Верна. Журить мене все-таки сей переклад Верна, дерев'яний він такий (і переклад, і сам Верн, себто його стиль – протестантський). Певне, друга частина вийде ще гірше, бо я страшила душевну рівновагу, а тут, уже, знаєте, не до стилю”¹⁰⁰.

Поетеса вважала за необхідне ознайомлення української інтелігенції з творами П.-Ж. Беранже “Старий капрал”,

“Король Івето”, “Мое старе вбрання”, “Пан сенатор”; В. Гюго “Знедолені”, „Собор Паризької Богоматері”, “Трудівники моря”; А. Доде “Жак”; Жорж Санд “Компаньйон у подорожі навколо Франції”, “Лелія”; Е. Золя “Тріх абата Муре”, “Пастка”; Ж.-Б. Мольєра “Тартюф”, “Шлюб поневолі”, “Скупий”, “Смішні манірниці”; Г. Флобера “Мадам Боварі”, “Сентиментальне виховання”; П.-О. К. де Бомарше “Трилогія”; О. Бальзака “Тридцятилітня жінка”, “Втрачені ілюзії”, “Селяни” та ін.¹⁰¹.

Леся Українка дала досить різку оцінку творчості Г. де Мопассана, який, на її думку, спотворив принципи натуралізму – літературно-мистецького напрямку європейської літератури другої половини ХІХ – початку ХХ ст., що базувався на філософії позитивізму. “Щодо Мопасана, - зауважувала поетеса, - то над ним, я думаю, не варт собі голови сушити, бо в його творах чиста ідея натуралізму зовсім зіпсувалась і вийшло щось таке, про що не варт і говорити” (1889)¹⁰². Не вартим перекладу вона вважала і найвідоміший роман П. Бурже “Учень”¹⁰³.

Про вплив на світогляд Лесі Українки образів, системи цінностей і переконань, притаманних французькій літературі, свідчить використання нею в повсякденному житті афоризмів В. Гюго, А. де Ламартіна та ін. Критично оцінюючи власну творчість у листі до О.С. Маковея від 25 вересня (7 жовтня) 1893 р., вона зауважила: “Мені дуже подобається вираз В. Гюго “*Corriger un oeuvre par un autre*” (Виправляти один твір іншим), отже, може, колись напишу щось кращого, ніж “Жаль”, і тим його поправлю”¹⁰⁴.

До перекладів творів В. Гюго звертався М.П. Старицький¹⁰⁵. Його дід З.О. Лисенко, який добре володів французькою мовою та мав багату бібліотеку, з дитинства прищепив онукові інтерес до західноєвропейської літератури, особливо творів Вольтєра та Ж.-Ж. Руссо¹⁰⁶.

Французька література справила виразний вплив на поетичну манеру В.І. Самійленка, який перекладав ямби О. Барб’є, вірші П.-Ж. Беранже “Пташки”, “Цар горох”, “Сенатор”, а також новели А. Франса, п’єси Ж.-Б. Мольєра

та П.-О.-К. де Бомарше. Український письменник високо цінував твори П. Лашамбоді за їх демократизм, гуманістичну спрямованість і здійснив талановиті переклади його байок “Школяр і різки”, “Господар і віл”, “Ліхтар”, “Дим від кадила й дим від кузні”, “Метелик і капуста”¹⁰⁷.

Як свідчать документи канцелярій попечителя Київського навчального округу, Київського тимчасового комітету у справах друку та київського, подільського і волинського генерал-губернатора, незважаючи на цензурний прес, здобутки західноєвропейської культури знаходили шляхи до української публіки. Наприклад, 1860 р. француз Е. де Мірекур прочитав у Києві дванадцять публічних лекцій з історії французької літератури¹⁰⁸. Між Паризькою школою живих східних мов та Історико-філологічним товариством м. Харкова було налагоджено обмін періодичними виданнями¹⁰⁹, а 1893 р. французька фірма “Гашетт” подарувала його педагогічному відділенню колекцію підручників¹¹⁰. Ознайомленню киян з культурою Франції сприяла діяльність очолюваного А.О. Налісом Київського товариства поширення французької мови, завдяки його зусиллям 1910 р. в Києві було організовано спектаклі французькою мовою¹¹¹.

Приватна викладачка М.З. Пейтраль у 1903 р. виступила з ініціативою видання в Києві щотижневого франкомовного журналу “Français-Russe”, де мали друкуватися оголошення, методичні матеріали для вивчення французької мови, повісті та оповідання, анекдоти, вірші, науково-популярні статті, кулінарні рецепти, музичні новини. Однак, Головне управління у справах друку відмовило їй у наданні дозволу на створення періодичного видання через недостатній рівень освіти, незнання російської мови, брак досвіду літературної діяльності та відсутність необхідних коштів¹¹².

На користь належного рівня знання киянами західноєвропейських мов свідчить попит серед них на франкомовну періодику, наприклад, з 1913 р. в Києві друкувався російською, французькою та німецькою мовами журнал “Огляд виставки 1913 р.”¹¹³.

1910 р. в Києві було засновано журнал “Le Petit Français”, що видавався російською та французькою мовами за наступною програмою:

- 1) статті оповідного, історичного, літературно-описового та граматичного змісту;
- 2) приватна та комерційна кореспонденція;
- 3) анекдоти;
- 4) програми курсів для іноземців у закордонних університетах;
- 5) критика навчальних посібників з французької мови;
- 6) відповіді на запити передплатників.

Того ж року журнал було перейменовано на “Lectures Françaises”, а його зміст розширено за рахунок додавання відділів: статті щодо сучасних питань та подій; спорт; малюнки; додатки у вигляді белетристичних творів і навчальних посібників¹¹⁴.

Зв'язки з Францією справили вагомий вплив на культурне життя України ХІХ – початку ХХ ст., сприяючи залученню українського письменства до загальноєвропейського літературного процесу. Їх провідною формою були художні переклади та переспіви, що посідали чільне місце у творчому становленні вітчизняних митців, які адаптували шедеври світової літератури відповідно до ідейних запитів, естетичних смаків українського читача. Перекладацька діяльність вітчизняних літераторів сприяла посиленню взаємовпливів французької та української культур, поповненню ресурсів національної літератури на етапі її становлення. Позитивним наслідком впливу французької культури стало збагачення вітчизняного мистецтва слова новими жанрами, творчими методами, стилями, художніми засобами, тематичними напрямками. Творчість Ж.-Б. Мольєра, Вольтєра, П.-О. Бомарше, П.-Ж. Беранже, О. Бальзака, В. Гюго, О. Барб'є, Жорж Санд, Г. Флобера, Г. де Мопассана та ін. стала предметом літературно-критичної думки України, що відіграла важливу роль у справі дослідження, оцінки та популяризації французької культури.

3.2. Співпраця в театральному та музичному мистецтві

Французьке сценічне мистецтво традиційно було одним з основних засобів ознайомлення української публіки із західноєвропейською культурою. Його ідейно-художній вплив визначав формування естетичних ідеалів глядачів та світоглядних підвалин творчості вітчизняних митців, а отже, відігравав важливу роль у духовному житті України. Протягом першої половини XIX ст. на підмостках Європи домінував водевіль. Про поширеність французьких комедійних п'єс на теренах України свідчать матеріали періодичної преси. Зокрема, на шпальтах газети "Киевские губернские ведомости" стосовно репертуару Другого постійного київського театру, де в 50-ті рр. XIX ст. переважали твори російської драматургії, зазначалося: "Раніше грали легкі водевілі, перероблені з французького на російський лад і приправлені не благородною іронією, не глибоким гумором, а фарсами, які часто не мали ніякого смислу, тепер почали грати п'єси обдарованих російських авторів".¹¹⁵

На московській сцені 1810 р. була представлена популярна російська опера "Старинные святки" з використанням українських народних пісень. Експеримент виявився вдалим, у зв'язку з чим у "Віснику Європи" наголошувалося: "...В Малоросії пісні ледве не кращі за французькі водевілі".¹¹⁶

Утвердженню водевілю в репертуарі театрів України сприяла творчість І. Котляревського, що зазнала впливу французької драматургії. Його п'єса "Москаль-чарівник" за своєю загальною схемою, змалюванням дійових осіб, навіть назвою, збігається з французькою "Le soldat magicien".¹¹⁷ Ви-

датний український історик та літературознавець М.П. Дашкевич, порівнюючи обидва твори, дійшов висновку, що Котляревський був ознайомлений з оперою “Le soldat magicien” і при написанні “Москаля-чарівника” відтворював дію французької п’єси, маючи її перед собою, або по пам’яті. Проте слід зауважити, що запозичивши з французької літератури сюжет і талановито обробивши його, Котляревський створив абсолютно оригінальний водевіль. П’єса “Москаль-чарівник” є цілком самостійною за своєю загальною ідеєю, змалюванням характерів героїв, виразністю діалогів, а за багатством мовлення навіть перевищує “Le soldat magicien”.

У репертуарі театральних труп, що діяли на території України, чільне місце посідала французька класика. Розвитку сценічного мистецтва в Києві першої половини ХІХ ст. сприяла діяльність відомого антрепренера А. Зміївського, який створив колектив, до складу якого увійшли Л. Млотковський, А. Шитлер, Д. Мей та ін. Він орієнтувався на постановку творів західноєвропейської драматургії, а особливо успіх мали п’єси “Суд вїта” за Ж.-Б. Мольєром, “Титово милосердя” Ж. Расіна тощо.

Важливою частиною київського театального життя 20-х рр. ХІХ ст. була польська антреприза О. Ленкавського, що вражала глядача надзвичайною різноманітністю свого репертуару, який складався з драм, мелодрам, трагедій, трагікомедій, комедій і водевілів, опер, комічних опер, пантомім, інтермедій і балету, при чому значна частина п’єс, репрезентованих колективом, являла собою переробки або переклади з творів французьких та німецьких драматургів. Антрепризою розігрувалися шедеври відомих французьких митців: драма Ж. Расіна “Титове милосердя”, переклади двох комедій Ж.-Б. Мольєра “Скупий” та “Два філософи” й чотири переробки його п’єс “Лікар у коханні або слуга в занепокоєнні”, “Обманутий опікун або школа жінок”, “Панянки-чепурухи”, “Суд вїта або оборотний адвокат”.¹¹⁸

Протягом першої половини ХІХ ст. незмінним успіхом супроводжувались виступи в Києві російсько-українського

колективу під керівництвом М. Щепкіна, у складі якого виступали актори Полтавського та Харківського театрів. У його репертуарі були п'єси західноєвропейських авторів: “Скупий” і “Пан де Прусоньяк” Ж.-Б. Мольєра, “Зоя” Л. Мерсьє, “Школа лихослів'я” Р. Шерідана.

1835 р. за запрошенням міської адміністрації до Києва завітала Драматична антреприза Філіста. Вона представила на суд київської публіки постановку п'єс французьких драматургів в оригіналі. Глядачі підтримали діяльність антрепризи, пожертвувавши на її утримання 9925 рублів асигнаціями та 577 сріблом.¹¹⁹ У грошових зборах взяли участь 40 чоловік, серед них – графиня Фекла Потоцька, граф Подоський, таращанський предводитель дворянства Мадейський, уманський предводитель Рожицький та ін.

У 1841 – 42 рр. на київській сцені виступав французький театральний колектив на чолі з видатною трагічною актрисою Жорж, яка блискуче представляла французьку класицистську школу гри Рокур і Клерон. До своїх гастролей у Києві Жорж грала в театрі Порт-Сен-Мартен, для якого писали свої п'єси В. Гюго, О. Дюма, А. де Вінї.

Антреприза І. Штейна приїздила до Києва 1830 р., а згодом частина її відвідала з гастрольми Житомир (1834). Серед місцевих любителів театру переважала польська шляхта, а отже в репертуарі колективу була представлена польська, німецька й французька драматургія.

У 1843 р. на київській сцені виступав П. Рекановський, його колектив також гастролював у Полтаві, Чернігові, Миколаєві, Кременчуці з репертуаром, що складався передусім з адаптованих творів: “Тамлет” В. Шекспіра, “Есмеральда” за романом В. Гюго тощо.

Влітку 1837 р. до Одеси з трупою Єрґохіна завітав М.С. Щепкін. Актор буквально зачарував глядачів своєю неперевершеною грою в ролях Гарпагона (“Скупий” Ж.-Б. Мольєра), Гаррісона (“Вона божевільна” А. Мельвіля), Симона (“Матрос” Т. Соважа і Ж. Делур'є). Майстерне виконання Щепкіним ролі Симона дістало найвищу оцінку

публіки. Актор зворушив глядача своєю щирою розповіддю про наполеонівського воїна, який після двадцятирічної розлуки повернувся на батьківщину, де його вже давно вважали загиблим. Виконавська школа Щепкіна стала для одеситів ідеалом акторської майстерності.

Очолювана знаменитою трагічною актрисою Жорж група артистів з королівських театрів Парижа прибула до Одеси у вересні 1840 р. Репертуар колективу відзначався вишуканістю та різноманітністю: він складався з водевілів, комедій, драм, трагедій.¹²⁰ Протягом грудня 1840 р. на одеській театральній сцені переважали французькі спектаклі: комедія п.п. Вафлара та Фюльжанса “Le voyage à Dieppe” (“Подорож до Дієппа”); водевіль п. Коломба “Simon Terre-Neuve” (“Симон Терр-Нов”)¹²¹; комедія п. Мазеро “Le jeune mari” (“Молодий чоловік”); водевіль п. де Форжа “La fille de Dominique” (“Дочка Домінік”)¹²², “L’alcove ou les soldats-requisitionnaires” (“Альков чи солдати-реквізиціонери”)¹²³; драма п. Ружмона “La duchesse de la Vaubalière” (“Герцогиня де ля Вобалієр”)¹²⁴; драма п. Дюнойє “Alix ou les deux mères” (“Алікс чи дві матері”); водевіль-жарт п.п. Дювера та Лозань “Un scandale” (“Скандал”)¹²⁵; водевіль п.п. Баяра, Вандербурма “Le gamin de Paris” (“Паризький хлопчисько”)¹²⁶; комедія п.п. Сюара й Мазера “L’enfant trouvé” (“Знайдена дитина”); комедія Мольєра “Tartuffe” (“Тартюф”).

У 1818 р. було відкрито Полтавський “вільний” театр, директором якого став І. Котляревський. Упродовж 20-х рр. XIX ст. на полтавській сцені розігрувалися славетні французькі драматичні твори – “Пан де Прусоньяк” Ж.-Б. Мольєра, “Зоя” Л.-С. Мерсьє. Становленню в місті театрального мистецтва сприяли аматори, наприклад, любительський колектив полтавського генерал-губернатора князя А. Лобанова-Ростовського. Репертуар трупи, який визначав Котляревський, складався з російської та західноєвропейської драматургії – п’єс Ж.-Б. Мольєра, Ле Грана, А. Коцебу. Полтавський театр під керівництвом Котляревського (1818 – 1821) за своїм професійним рівнем випереджав усі інші на Україні, але згодом сценічне мистецтво в Полтаві занепало. Про те, що собою

являв місцевий театр у другій половині 60-х рр. ХІХ ст., дізнаємося з мемуарів московського актора Г. Пальма (Арбеніна), який розповів у своїх спогадах про гастролі в Полтаві трупи актора Виходцева. Останній викликав особливий інтерес публіки, адже кожна роль він підмальовував власними доповненнями й гумором, що було серед тогочасних акторів поширеним явищем. Наприкінці мольєрівської п'єси "Дон Жуан", коли головний герой провалювався з командором, на сцену вибігало декілька статистів у костюмах балаганних чортів, що ганялися за Лепорелло, роль якого виконував Виходцев, у розпалі біганини завіса падала, й Лепорелло, залишаючись на сцені, звертався до публіки зі словами: "І всім буде так, хто не хоче до нашого театру ходити!"¹²⁷ Однак, одну роль він грав блискуче, без жодних додавань – Льва Гурича Синичкіна у водевілі під тією ж назвою, що був перероблений відомим водевілістом Д.Т. Ленським з французької п'єски "Le père de la débutante" ("Батько дебютантки").

Одним із осередків розвитку театрального та музичного мистецтва в Україні першої половини ХІХ ст. були маєтки аристократії, де організовувалися кріпацькі театри. Причому, як зазначав Д. Антонович, "пани, які вертались з Московщини, привозили для театру репертуар московський, а ополячені магнати на Правобережжю головніше французький".¹²⁸ У цей період набув популярності заснований мало-російським дворянином Д. Шираєм у селі Спиридонова Буда кріпацький театр, що відзначався художньою майстерністю постановки спектаклів. Протягом 1804-1805 рр. його репертуар складався з "Школи чоловіків" Ж.-Б. Мольєра, "Школи лихослів'я" Р. Шерідана, балетів "Адоніс або Алоїза" та "Венера й Адоніс" Ф. Мореллі.

У 1833 р. поміщик Васильківського повіту селища Макіївки І. Проскура організував у власному будинку аматорський театр, де ставилися п'єси французькою мовою, а акторами були діти самого господаря маєтку та поміщика Богуславського повіту селища Грушевки Головинського. Постійними глядачами домашнього театру стали пани

Сквірського повіту Крижановські, поміщик Богуславського повіту Головинський та поміщик Васильківського повіту Станіслав Проскура з дружиною.¹²⁹

Ліцеї, гімназії, університети, при яких організовувались аматорські театральні колективи, були важливими центрами культури, у тому числі театрального мистецтва. Навчальні заклади Києва, Харкова, Одеси, Ніжина та інших українських міст дали суспільству багатьох талановитих театральних діячів. Характерним у цьому зв'язку є творчий шлях М.В. Гоголя, який навчався в Ніжинській гімназії вищих наук, де використання театру як важливого елементу виховної роботи з учнями було схвалено міністерством освіти. Учні заохочувалися до постановки російською мовою “творів патріотичного змісту”, поряд з тим адміністрація гімназії вимагала, щоб перед кожною виставою розігрувалися п'єси французькою та німецькою мовами з метою кращого їх засвоєння. Починаючи з 1824 р. учасником аматорського театру гімназії був Гоголь, який виступав як актор і режисер у п'єсах Ж.-Б. Мольєра, що ставилися мовою оригіналу. У листі до матері від 26 лютого (10 березня) 1826 р. Микола Васильович писав про успішну діяльність любительського колективу: “Чотири дні поспіль був у нас театр, і, до честі нашої, визнали одноголосно, що із провінційних театрів жоден не годиться проти нашого”.¹³⁰

Як свідчать спогади П.Д. Селецького, студенти Київського університету також захоплювались аматорськими театральними постановками. Наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. ХІХ ст. у будинку, що належав Микільському монастирю, було створено домашній театр, його директором обрали самого Селецького, який виконував трагічні ролі. Особливе місце в репертуарі згаданого театру посідали драми В. Гюго, які, за словами автора мемуарів, були дуже популярними серед тодішньої студентської молоді й справили значний вплив на її літературне виховання.¹³¹

Популяризації в Україні традицій західноєвропейського сценічного мистецтва сприяли гастролі французьких циркових труп. Їх виступи не обмежувались суто розважальною

функцією, вони прищеплювали глядачеві естетичні норми, що панували в суспільній свідомості Франції. Великим успіхом супроводжувались видовищні номери цирку братів Жана та Луї Годфруа в Харкові (1882), в яких вдало поєднувались виступи дресирувальників, жонглерів, клоунів, наїзників, танцівників, еквілібристів, акробатів, гімнастів, атлетів.¹³² Про належний рівень акторської майстерності учасників циркового колективу свідчить розмаїття художніх образів, створених ними без слів, лише за допомогою міміки, жестів, рухів тіла в пантомімах “Севільський цирульник”, “Англіїці до, під час та після полювання”¹³³, “Кохання біля теплого вогнища”¹³⁴, “Зелений чорт”¹³⁵, “Циганка”¹³⁶, “Талісман”¹³⁷, “Петербурзька масниця на Неві”¹³⁸, “Корсар”¹³⁹, “Арлекін та статуя”¹⁴⁰, “Паризький учитель танців”¹⁴¹ тощо. Чільне місце у його програмах посідали номери міланського велосипедиста Г.Т. Коломбо¹⁴², клоунів п. Макса та братів Жеромі¹⁴³, наїзниця Олександрини Перез¹⁴⁴, англійської родини гімнастів п.п. Ейжен¹⁴⁵ та ін. Керівництвом цирку Годфруа було організовано кілька благодійних виступів у Харкові – на користь Олександрівської лікарні¹⁴⁶ та міської безкоштовної дитячої лікарні¹⁴⁷.

Гастролі французького цирку під керівництвом Жана Годфруа (1897) стали значною мистецькою подією і для київської публіки.¹⁴⁸ У програмі його виступів були представлені повітряна гімнастика, акробатика, музична ексцентрика, клоунада, виступи дресированих тварин, верхова їзда, балетні пантоміми “Життя мексиканського фермера у червоношкірих”¹⁴⁹, “Паризьке життя”¹⁵⁰, “Бахус і Гамбрінус або Торжество шампанського”¹⁵¹.

У 1863 р. в Києві було відкрито Шато де Флёр – кав'ярню з відкритою сценою, де виступали добре відомі киянам французька співачка Мюсе, артист Муратор (1882)¹⁵²; гастролували французький дует Дерош і Біанка, квартет Тулузієн, співачка Жанна Лерой (1889)¹⁵³; відбувалися концерти за участю французьких, німецьких, датських артистів (1894)¹⁵⁴; співала французька артистка Флері-Флеретт (1896)¹⁵⁵; трупою Дюрваль розігрувалися водевіль С. Тібут “Вдова в камеліях”¹⁵⁶,

комедії Ж. Феде “Пан полкоє”, П. Феріє та п. Бокаж “Докторша”, “Вибір зятя”¹⁵⁷, В. Сарду “Метелик”¹⁵⁸, А. Валамбрега “Перший чоловік із Франції” (1897)¹⁵⁹; виступала франко-арабська група “Матра” (1898)¹⁶⁰; демонстрував своє мистецтво французький ансамбль “Ексцельсіор” (1898)¹⁶¹; гастролювала паризька зірка мадемуазель Одетт-Обер (1908)¹⁶² тощо.

Успішно розігрувались в Україні західноєвропейські оперети та водевілі, в яких гармонійно перепліталися розмовні діалоги, музичні й танцювальні сцени. Попри певну поверховість сюжетної основи, вони сприяли ознайомленню глядачів із побутом, мораллю, злободенними проблемами та настроями французького суспільства. Так, 1881 р. в Харкові виступала французька актриса Жазон, під керівництвом якої було поставлено водевіль “Лікар від запою” та оперетку “Гувернантка холостяка”¹⁶³.

Тричі відвідувала Україну в рамках своїх гастролей Російською імперією 1881, 1892 та 1908 рр. видатна французька актриса Сара Бернар, яка пройшла школу акторської майстерності в знаменитому драматичному театрі “Комеді франсез”, з успіхом грала трагедійні й мелодраматичні ролі в п’єсах Ж. Расіна, В. Шекспіра, В. Гюго, В. Сарду, О. Дюма-сина, Е. Ростана та ін. Співставлення матеріалів різних періодичних видань другої половини ХІХ ст. дає можливість зробити висновок, що перший гастрольний тур артистки 1881 р., який охопив Одесу, Київ, Харків, Москву, Петербург, Варшаву, відзначився надзвичайною строкатістю відгуків та оцінок глядачів і театральних критиків (вони коливалися від різких, глузливих, подекуди навіть безтактних до захоплених). Ажіотаж навколо приїзду Сари Бернар до Одеси спровокував спалах ксенофобських настроїв з боку юдофобів та невдоволення прихильників італійської драматичної сцени, які сприймали французьку актрису як конкурентку італійки Пеццани Гвальтієрі.¹⁶⁴ Як наслідок, розлючений натовп вціпив буличником та солоними гірками в карету Бернар, у місті почалися погроми крамниць. Західноєвропейська преса роздула паніку навколо цієї прикрої пригоди, натомість сама актриса відреагувала до-

силь стримано, побажавши зберегти камінь, яким їй “хотіли висловити повагу”, на пам’ять про Одесу. Вона представила одеській публіці свою улюблену п’єсу “Дама з камеліями” О. Дюма-сина. Актриса зачарувала глядачів власною інтерпретацією ролі Маргарити Готьє, і хоча її виконання в першому акті, за спогадами сучасників, не справило на публіку особливого враження, у наступних сценах воно було бездоганним, й одеські рецензенти визнали, що зіграти краще, природніше було би неможливо.¹⁶⁵ Виконання Сарою Бернар ролі Фру Фру в однойменній п’єсі А. Мельяка та Ж. Галеві критики охарактеризували як цілісне та глибоке, без жодного зайвого чи невідповідного жесту. Натомість їй дорікали за недостатньо емоційне виконання головної ролі у п’єсі Е. Скріба “Андрієнна Лекуврер”. Творчість Сари Бернар не залишила байдужими й київських театралів, про що свідчать різнобарвні, часом полярні відгуки про неї у місцевій пресі. “Незважаючи на величезну техніку та ерудицію, що не полишають артистку ні на хвилину та стали, так би мовити, частиною її плоті, – зазначалося на сторінках “Зоря”, – вона грає страшенно правдиво та щиро: вона дійсно плаче, вона червоніє та блідне, вона нервово тремтить і змушує глядачів здригатися”.¹⁶⁶ Автором цих рядків був відомий поціновувач театрального мистецтва Л. Куперник – один із засновників Київського Російського драматичного товариства. На його думку, репертуар Сари Бернар не відповідав глибині її таланту, вартого ролей у трагедіях В. Шекспіра. Голос французької актриси відзначила навіть газета “Киевлянин”, що рясніла злостивими випадками проти неї: “На скільки багатим є голос Сари Бернар – на стільки ж бідна її міміка. Даремно будете ви дивитися на неї у бінокль: ви нічого не прочитаєте на цьому невиразному некрасивому обличчі”.¹⁶⁷ У грудні 1892 р., під час свого другого приїзду до Російської імперії, Сара Бернар виступала для київської публіки в п’єсах “Тоска” та “Клеопатра” В. Сарду. Грошовий збір зі свого прощального спектаклю “Фру Фру” актриса передала на користь Товариства допомоги нужденним студентам Університету Св. Володимира.¹⁶⁸ 1908 р. вона гастро-

лювала вже як керівник “Театру Сари Бернар”, й одне з провідних місць у її репертуарі традиційно посідала п'єса “Дама з камеліями” О. Дюма-сина. Крім того, на афішах київського театру „Соловцов” фігурували назви спектаклів “Орля” Е. Ростана, “Андрієнна Лекуврер” Е. Скріба, “Чаклунка” В. Сарду.¹⁶⁹

У 1882 та 1889 рр. на київській сцені виступав славетний французький актор Б.К. Коклен-старший. Два спектаклі його театрального колективу відбулися в листопаді 1889 р. в театрі І. Сетова за участю п. Ашарі із театру “Одеон”, п. Дюкен – із “Жімназ”, пані Гюйон – із Порт-Сен-Мартена та ін. Київській публіці було представлено комедії Ж.-Б. Мольєра “Смішні манірниці” та М.А. Біссона “Сюрпризи розлучення”.¹⁷⁰ 1892 р. трупа під керівництвом Коклена виступила в Одесі зі спектаклями В. Шекспіра “Приборкання непокірної”, Е. Еркмана та А. Шатріана “Друг Фритц”.¹⁷¹ Погляди актора щодо теоретичних засад театрального мистецтва ставали предметом жвавих дискусій у київській пресі навіть після його смерті, наприклад, 1916 р. на сторінках “Киевского театрального кур'єра” було здійснено порівняльний аналіз ідей Б.К. Коклена, з одного боку, та М.С. Щепкіна й К.С. Станіславського – з іншого.¹⁷²

Досвід гастрольних виступів примадонни Французької опери Луїзи Нікіта засвідчує вимогливість української публіки. У 1889 та 1890 рр. французенка співала в Одесі. Місцеві театри розкритикували програму виступів актриси, на їх думку, виконані нею на біс твори не становили інтересу.¹⁷³ Хоча концерти Нікіта в Харкові (1890) супроводжувались аншлагом, однак, програма її виступів видалася глядачеві занадто бідною та беззмістовною. Вона включала в себе арію з опери “Ернані” Дж. Верді, “Пісню сміху” Д.-Ф.-Е. Обера, вальс із “Ромео та Джульєтти” Ш.-Ф. Гуно. “Публіка прийняла пані Нікіту досить стримано, - зазначалося в газеті “Южный край”, - і якщо її багато викликали, то тільки тому, що публіка за свої гроші бажала почути набагато більше й серйозніше”.¹⁷⁴ З приводу харківських гастролей актриси 1891 р. місцеві критики зазначали, що співачка ще раз довела

свою схильність до музики “легкого жанру”: виконання нею творів А.Г. Рубінштейна та Ф.Ф. Шопена було, на їх думку, позбавлене смаку, натомість набагато краще звучали уривки із “Лукреції Борджа” Г. Доніцетті та “Іспанської пісні” Л. Деліба.¹⁷⁵ У концерті взяв участь піаніст Г. Ліблінг, який виконував твори В.-А. Моцарта, Л. ван Бетховена, А. Скарлатті, А.Г. Рубінштейна, Ф. Ліста. У лютому 1895 р. в залі купецького зібрання Києва відбувся виступ Нікіта за участю піаніста Г. Бауера. Частина грошових зборів з нього була передана на користь незаможних студентів.¹⁷⁶ У концерті французької співачки 1897 р. взяли участь баритон Французької опери Ж. Бюїзон та піаніст А. Вівієн. На думку київських театральних критиків, Нікіта вдалося перемогти байдужість публіки, характерну для всіх концертів театрального сезону 1897 р.¹⁷⁷ Кращими її виступами були визнані виконання романсів П.І. Чайковського та Д.-Ф.-Е. Обера.

1889 р. в залі Драматичного товариства в Києві представницею Комеді Франсез мадам Тенар було організовано драматичні та літературні вечори за участю М.-Ж. де Мей з театру “Жімназ”. Їх програма складалася з лекцій м. Тенар, присвячених творчості А. де Мюссе, Сюлі-Прюдома, А. Доде, О. Дюма-сина, Г. де Мопассана, театральних вистав.¹⁷⁸

Незмінним успіхом супроводжувалися виступи 1890 р. в Одесі французької трупи пані Лассаль. Дотепні жарти, талановита гра акторів у трьохактній опереті “Лілі” (муз. Ф. Ерве) тепло сприймалися публікою. Виконавець головної чоловічої ролі вдало створив образ французького воїна в різні періоди його життя – рекрута, офіцера та заслуженого генерала у відставці. Лассаль блискуче справилась із потрібним завданням: виконала роль головної героїні в дитинстві, молодості й старості.¹⁷⁹

1890 р. в одеському Міському театрі відбувся бенефіс В.М. Петіпа – сина видатного балетмейстера М.І. Петіпа. Одеситам припала до смаку життєва правдивість, органічність гри актора, що засвідчують відгуки місцевої преси: “Пан Петіпа, сам француз за походженням, артистично проводить головну

роль п'єси, представляючи тип істинного гасконця з повною реальністю..."¹⁸⁰ Того ж року в Російському театрі м. Одеси успішно виступав французький оперетковий артист Фреше.¹⁸¹

Після тріумфальних гастролей у Москві та Санкт-Петербурзі трупа знаменитого французького трагіка Муне Сюллі у лютому 1894 р. виступила в київському драматичному театрі "Соловцов".¹⁸² Представлена ними трагедія "Гамлет" – переробка О. Дюма та П. Меріса однойменного шекспірівського твору – не здобула високої оцінки глядачів. Натомість інтерпретація французькими акторами п'єси "Цар Едіп" Ж. Расіна викликала у публіки справжнє захоплення: глядачі довго аплодували, кидали на сцену квіти, шапки, хустинки та вигукували "Vive la France" ("Хай живе Франція!).¹⁸³

У квітні 1895 р. в Києві гастролювала трупа французької оперети за участю Франсін Декроза, яка стала відомою в Парижі у 1890-91 рр., успішно виступала в Москві та Санкт-Петербурзі (1892, 1893). Одеська преса рясніла захопленими відзивами щодо концертів співачки. Київського глядача підкорила пристрасність, тендітна сценічна зовнішність, голос, прекрасна школа, паризький смак та вишуканість мистецтва Декроза.¹⁸⁴

На київській сцені в 1895 р. виступав французький тенор п. Шевальє, якого місцеві критики охарактеризували як вельми оригінального та своєрідного співака.¹⁸⁵ У київській залі купецького зібрання 1896 р. співав французький баритон Ж. Девойд.¹⁸⁶ Відома французька артистка Режан була запрошена московським імпресаріо п. Шульцом для гастролей протягом зимового театрального сезону 1897 р. в Петербурзі, Москві, Києві, Одесі.¹⁸⁷

У зв'язку з візитом до Росії президента Французької Республіки Фелікса Фора (1897) особливою комісією представників французької громади в Одесі було організовано народні гуляння з танцями та феєрверком. Художнє оформлення свята здійснювали провідні одеські живописці та декоратори, а в одній із міських літографій великим накладом друкувалися портрети Ф. Фора.¹⁸⁸

У лютому 1897 р. в Києві виступила французька драматична група під керівництвом Марсель Жоссе, засновника паризького “Вільного театру” п. Антуана, артиста Комеді Франсез Жана Коклена (сина Коклена-старшого) та Каміля Дюшені.¹⁸⁹ Колектив представив у театрі “Соловцов” два спектаклі: “Les demi-vièrges” М. Прево та “Frou-Frou” А. Мельяка й Ж. Галеві. Одночасно в місті гастролювала артистка театру “Жімназ” Марі Манье, вона виступила в комедіях “Паризькі сім’ї” А. Ваблабрека, “Маленька маркіза” А. Мельяка та Ж. Галеві.¹⁹⁰

Примадонна Паризької великої опери Ада Адіні 1897 р. співала в київській залі купецького зібрання за участю проф. Одеського відділення Імператорського Музичного товариства Е. Млинарського. Одна частина концерту була повністю присвячена операм видатного німецького композитора та диригента Р. Вагнера “Лоенгрін”, “Валькірія”, “Зігфрід”, “Трістан та Ізольда”.¹⁹¹ Того ж місяця в драматичному театрі “Соловцов” виступав артист театру “Жімназ” Фридерик Ашар та пані Ашар-Беккер, пані Корбен, Поль-Шоб, Гері, пані Барберо та Лебрек.¹⁹²

У 1898 р. в київському театрі “Аркадія” відбулося кілька “Великих європейських концертів” за участю французьких співачок Ельзи Ланжер і мадемуазель Біанко, угорської співачки й танцівниці Таборі та ін.¹⁹³

Видатна французька артистка Жанна Гадінг, яка гастролювала в Києві 1898 р., своєю грою в комедії Ж. Оне “Le Maître des Forges” вразила публіку завдяки яскравій зовнішності, пластичності рухів, умінню одягатися зі смаком, багатому темпераменту, гнучкому й красивому голосу.¹⁹⁴ На думку театральних критиків, нестримний потік емоцій актриси при виконанні нею ролі Клари де Больє в “Le Maître des Forges” виглядав дещо неприродно. Натомість гра Гадінг у драмі О. Дюма-сина “Дама з камеліями” сподобалася киянам, адже піднесений тон, різкі непередбачувані жести поступилися місцем щирості в сценічній манері французьки.¹⁹⁵

У 1898 р. в залі київського купецького зібрання відбувся концерт знаменитого скрипаля, учня Паризької консерваторії А. Марто за участю піаністки Л.С. Паращенко.¹⁹⁶

Козацька тематика, героїчні сторінки української історії протягом другої половини ХІХ ст. справляли вплив на розвиток французької драматургії. 1898 р. на сцені театру “Республіки” в Парижі була представлена п’єса А. Сільвестра та Ж. Морана “Kosaks”, написана на основі “Тараса Бульби” М. Гоголя. Це була не перша спроба інтерпретації гоголівського твору на французькій сцені: у “Комеді Франсез” раніше ставили переробку “Тараса Бульби” П. Делера. А. Сільвестр 1892 р. відвідав Україну, ознайомився з місцями, де відбувалися події повісті Гоголя. У 1893 р. п’єса була передана для постановки до театру “Одеон”, але його керівництво не знайшло потрібних коштів. Напередодні прем’єри твору в театрі “Республіки” А. Сільвестр зазначав: “Грізна та велична постать старого Бульби, його палкі заклики до козаків, його відданість честі й славі козацтва мають справити захоплююче враження на публіку”.¹⁹⁷

1893 р. антрепренер Г. Деркач ризикнув повезти свою трупу на гастролі до Франції з виставами “Наталка Полтавка” та “Назар Стодоля”. Незважаючи на схвальні відгуки паризької та марсельської преси, турне українських артистів зазнало фінансового краху через неналежний рівень організації.¹⁹⁸

З великим успіхом виступав на сценах кращих французьких театрів ушлявлений український співак, драматичний тенор І.О. Алчевський. У 1901–1905 рр. він був солістом Маріїнського театру в Петербурзі та щоліта протягом 1902–1904 рр. навчався в Парижі у знаменитого польського співака та педагога Я.М. Решке. Петербурзькі музикознавці докоряли Алчевському за відсутність серйозної вокальної та сценічної школи. Утім, він сам був найсуворішим критиком власної творчості, адже маючи досвід виступів на столичній оперній сцені в партіях Фауста, Ромео, Рауля, Садко, Лоєнгріна, співак мав мужність заявити: “А співати-то я не вмю!”¹⁹⁹ 1905 р. Алчевський вирушив до Парижа, де вдосконалював свою майстерність під керівництвом Ф. Литвин, яка прагнула ввести його до світу французького оперного мистецтва, знайомила з театральними агентами. Початок музичної кар’єри співака в

Парижі, де навесні 1907 р. він намагався влаштуватися в „Опера комік” та „Гранд-Опера”, був тернистим. Адміністрація „Гранд-Опера” уклала з Алчевським контракт лише після успішного виконання ним партії Шуйського в опері „Борис Годунов” (у рамках „російських сезонів” С. Дягілева 1908 р.), де його партнерами були Ф. Шаляпін – Борис, Д. Смирнов – Самозванець, Н. Єрмоленко-Южина – Марина Мнішек. У липні 1908 р. Алчевський дебютував у опері „Тугеноти”, блискуче виконавши партію Рауля, а невдовзі його репертуар поповнився ролями Ромео та Фауста. Х.О. Алчевська – сестра співака, визначна українська поетеса й педагог – згадувала: „Алчевському – Ромео в Парижі аплодував навіть оркестр. Далі він з таким же тріумфом виступає з Мері Гарден у „Фаусті”. У цей час його посилено намагаються перетягти до Німеччини для участі у „Тангейзері” і „Мейстерзінгерах”. Про це дуже клопотався Мотль, але Франція не відпустила тоді за кордон співака, якого стала вважати своїм”.²⁰⁰ Резонансу в європейській пресі набув епізод з діяльності Алчевського в „Гранд-Опера”, пов’язаний із виконанням ним у листопаді 1908 р. під час гала-вистави ролі Зігфріда в третьому акті „Загибелі богів” замість захворілого співака. Українському артисту вдалося тоді вивчити значну частину своєї партії за дві доби. Здобувши славу провідного виконавця „Гранд-Опера”, Алчевський розширив коло своїх ролей: він, зокрема, співав партію Тангейзера в однойменній опері Вагнера, Герцога в „Ріголетто”, Радамеса в „Аїді” Дж. Верді. У 1909 р. на запрошення театру „Монте-Карло” (Монако) співак виконав партію кобзаря Стана в спеціально для нього написаній опері „Кобзар” французького композитора Г. Бенак-Феррарі. Незважаючи на переважання голосових зв’язок, Алчевський зумів талановито зіграти експресивні сцени кохання та ревнощів з життя румунського села. У листі до матері Х.Д. Алчевської від лютого 1909 р. він писав: „Як мені смішно й приємно читати, що мою гру, моє втілення особистості приймають за мою власну. Я зображав напівдикого Кобзаря, а рецензент подумав, що я й насправді напівдика людина. Він, очевидно, повністю переко-

наний, що я румун”.²⁰¹ Влітку 1909 р. Алчевський разом із французьким подружжям співаків П. Севельяком та П. Дональдо виступав у Києві та Харкові з творами французьких, російських й українських композиторів, зокрема, романсами М.В. Лисенка. Протягом театрального сезону 1909 – 1910 рр. український артист виконав на сцені “Гранд-Опера” ролі Самсона в опері “Самсон і Даліла” К. Сен-Санса та Шарабарима в “Саламбо” Е. Рейера, а також партії Тангейзера, Радамеса, Фауста – в “Осуді Фауста” Г. Берліоза. Під впливом вражень від майстерного втілення Алчевським образу Самсона К. Сен-Санс писав у одному з листів до нього, датованого серпнем 1910 р.: “Я обожнюю Ваш талант, і мені хотілося б краще Вам віддячити за насолоду, яку Ви подарували мені. Я хотів би чути Вас у всіх моїх творах... Щасливі люди, що можуть аплодувати Вам. Відданий Ваш К. Сен-Санс”.²⁰² Відпрацювавши починаючи з другої половини 1910 р. солістом Великого театру в Москві, Алчевський у 1912 р. повернувся до “Гранд-Опера”, прочитав лекцію, присвячену східній музиці, в Університеті анналів та виконав арії з творів М.А. Римського-Корсакова, С.В. Рахманінова та народну українську пісню.²⁰³ Протягом 1913 р. він підкорював своїм мистецтвом публіку Парижа, Марселя, Ніцци, про що багато писалось на сторінках “Comoedia”, “Figaro”, “Le Petit Marseillais”, “Theatra” та інших видань. “У Марселі його знали лише за похвальною репутацією, – зазначалося в часописі “Theatra” за 1912 р. – Однак, ця репутація ще не досягла висоти таланту цього чудового виконавця. І нікому не здається занадто сміливим наше твердження, що ніколи не чули ми на нашій сцені артиста, який поєднав би в собі всі якості Алчевського. Високий зріст, витончена вишуканість, благородні манери, велична хода п. Алчевського – Рауля справляли з моменту його появи найсприятливіше враження”.²⁰⁴ У травні 1914 р. співак у черговий раз вразив французький театральний світ своїм талантом перевтілення, неперевершено зігравши роль поетичного корсиканського пастуха Лазарро в опері “Шемо” французького композитора А. Башле. Через десять років після смерті Алчев-

ського дирекцією Паризької опери було здійснено спробу відновити постановку “Шемо”, та виявилось, що жоден артист не зміг замінити видатного українського майстра.

Внаслідок лібералізації цензурної політики російської держави, спричиненої подіями революції 1905 р., стало можливим заснування у 1906 р. першого українського професійного стаціонарного театру під керівництвом М.К. Садовського. Важливе місце в його репертуарі посідала західноєвропейська драматургія. Актори трупи прагнули піднести вітчизняне театральне мистецтво до європейського рівня, адаптувати на українській сцені шедеври світової класики, наприклад, С.Ф. Паньківський, який володів російською, німецькою, польською, французькою мовами, здійснив переклад драми “Сірано де Бержерак” Е. Ростана.²⁰⁵

У лютому 1907 р. в Києві відбулися гастролі французького цирку Н. Лар. Програма денних концертів складалася з пантомім, виступів наїзників, акробатів, клоунів, ілюзіоністів. Ввечері була представлена видовишна феєрія-пантоміма “Сандріліона-Попелюшка чи кришталевий черевичок”.²⁰⁶

Показовим є той факт, що навіть у період Першої світової війни мистецьке життя України тривало, і французька драматургія та кінематографія посідала в ньому важливе місце. У 1914 р. в одеському театрі “Кінопластикон” демонстрували кінострічки з участю Сари Бернар.²⁰⁷ Зміст газети “Киевский театральний кур’єр” за 1915 р. свідчить про постановки п’єси В.Деверє “Генріх Наваррський”, опери Ж. Массене “Манон” за романом абата Прево “Історія Манон Леско та кавалера де-Гріє”, комедії П. Вебера та А. де Горса “Помилки серця”, комічної опери “Корневільські дзвони” на музику Планкета, п’єси П. Ерв’є “Загадка”, Ж. Анрію “Слідство”, П. де Курсель “Два підлітки”, опери Л. Деліба “Лакме”, оперет Ф. Легара “Дочка вулиці”, “Весела вдова”, “Граф Люксембург”, комедії Ж.-Б. Мольєра “Тартюф”, О. Дюма “Напівсвітло” тощо.²⁰⁸

Спричинені війсьними подіями зміни в психологічному стані киян відобразилися на їх театральних смаках. Зростала популярність французьких комедій сумнівної художньої яко-

сті, фарсів, вульгарних анекдотів та шаржів. Зокрема, на сторінках “Киевского театрального курьера” зазначалося: “Газета, політика, війна та біржа отруїли мозок та вбили дух. Світлий, щирий сміх Гоголя, Діккенса й Твена випарувався та щез...”²⁰⁹

Успішно відбувалися гастролі французьких циркових артистів. У 1915 р. в Американському “Мюзік-Холлі” та міському саду “Шато де Флёр” (Київ) виступав комік-ексцентрик з Франції Little-Taté. Серед його номерів вирізнявся оригінальний трюк “політ на аероплані через усю сцену”.²¹⁰ Того ж року своєю майстерністю дивував киян французький еквілібрист Жак Нуазет, який виступав у Американському “Мюзік-Холлі” та “Шато де Флёр”.²¹¹ У київському Алексіївському парку було зведено театр під відкритим небом, де своє мистецтво представляли відомий клоун та дресирувальник Ричард Рібо, французький комік Гурлянс, танцівники Менн і Жое та ін.²¹² Протягом 1915 р. в Міському театрі демонструвалися танці та гімни Росії, Франції, Англії, Бельгії, Сербії, Чорногорії, Японії.²¹³

Перша половина XIX ст. була позначена в Україні становленням професійного театру, що співпало за часом з періодом розквіту театрального мистецтва у Франції. Основними формами французько-української співпраці стали гастролі західних артистів в Україні, переробки вітчизняними авторами французьких п'єс, постановки на українській сцені кращих творів західноєвропейських драматургів – Ж.-Б. Мольєра, Ж. Расіна, В. Гюго, Л. Мерсьє, А. Мельвіля, Т. Соважа, Ж. Делур'є та ін. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. активізувалася гастрольна діяльність в Україні французьких театральних труп, на підмостках Києва, Харкова, Одеси відбувалися виступи Сари Бернар, Б. Коклена-старшого, Луїзи Нікіта, Муне Сюллі, Ади Адіні, Жанни Гадінг та ін. Гастролі французьких артистів створювали підґрунтя для розвитку вітчизняної театральної критики. Зростала вимогливість українського глядача щодо майстерності створення сценічних образів зарубіжними акторами, їхньої здатності перевтілення, рівня психологічної достовірності виконання ролей.

3.3. Взаємини у сфері образотворчого мистецтва

За відсутності в Україні вищих художніх навчальних закладів, у XIX – на початку XX ст. Петербурзька Академія мистецтв відіграла провідну роль у справі професійної підготовки українських фахівців. Як пансіонери Академії, вони вдосконалювали свою майстерність у провідних мистецьких центрах Західної Європи. Навчання у французьких художньо-освітніх закладах складало фундамент професійного та ідейно-естетичного росту вітчизняних митців. Починаючи з середини XIX ст. Франція перетворилася на провідний осередок розвитку європейського образотворчого мистецтва. Один із засновників та керівників Товариства передвижників І.М. Крамської у листі до І.Ю. Рєпіна визнавав Париж “найжвавішим містом з-поміж усіх художніх центрів”.²¹⁴

Протягом першої половини XIX ст. вагомою ланкою українсько-західноєвропейських мистецьких зв'язків була діяльність в Україні французьких митців. Так, за участі випускника Паризької академії архітектури Ж. Тома де Томона (починаючи з 1799 р. він працював у Російській імперії) було розроблено проект приміщення театру в Одесі (1802 – 1804), що не збереглося до наших днів. Одночасно він спроектував міський шпиталь, головний корпус якого було відкрито у 1806 р. До 100-річчя Полтавської битви французький архітектор створив проект триумфальної колони, який було затверджено 1805 р. Ж. Тома де Томон та Ф.Г. Гордєєв, І.П. Мартос, Ф.Ф. Щедрін керу-

вали роботами зі створення скульптурних прикрас монумента. Урочисте відкриття пам'ятника відбулося 27 липня 1911 р.²¹⁵

Популяризації у Франції інформації про Україну, її культури сприяв відомий французький археолог барон де Бай. Відвідавши Київ, він прочитав у Парижі публічну лекцію, присвячену творчості В.М. Васнецова (1895).²¹⁶ Основну увагу вчений приділив аналізу розписів київського Володимирського собору. Ця лекція де Бая, як і попередні, що відбулися в приміщенні гуртка російських художників у Парижі та великій залі ратуші в Реймсі, супроводжувалася успіхом.

Українська громадськість ознайомлювалася з новинами художнього життя Західної Європи за допомогою періодичних видань Російської імперії. Аналіз статей вітчизняних критиків, присвячених огляду мистецьких заходів Франції, свідчить на користь їх вимогливості та прагнення до об'єктивного тлумачення культурних явищ. Так, опублікована в "Одесском листке" (1910) стаття М. Скроцького, присвячена огляду паризької виставки Товариства незалежних художників, містить важливі авторські критичні роздуми та оцінки. "Париж, який збирає та відбиває промені світового мистецтва, нині переживає велику художню смуту, - зауважував М. Скроцький. – Можливо, більше, ніж коли-небудь раніше, між поняттями художника й глядача поглиблюється прірва. Нові поняття, здобуття, висновки художника викликають досить слабкий інтерес публіки. Недовіра публіки має деякі серйозні підстави".²¹⁷ Наявність на виставці сумнівних художніх творів критик пояснював відсутністю будь-якого відбору експонатів для неї.

Аналіз мистецьких подій Парижа містився в київському журналі "В мире искусств". У циклі статей Я. Тугендхольда (1909) здійснювався огляд паризьких виставок картин, організованих галереями Bernheim Jeune та Druot. На них були представлені твори імпресіоніста А. Сислея, постімпресіоні-

стів П. Гогена, П. Сезанна, В. Ван Гога та ін.²¹⁸ Значний інтерес становили опубліковані в журналі анотації та рецензії на французькі художні видання. В. Вольська в бібліографічному огляді “L’Art et les Artistes. Revue d’art ancien et moderne des deux mondes” зазначала: “У той час, як наша Росія до смішного бідна на художні журнали, нараховуючи їх усього три, Франція викидає їх на свій ринок десятками, одні вишуканіші за інші”.²¹⁹

На сторінках журналу “Искусство. Живопись. Графика. Художественная печать” публікувалися огляди авангардистських течій французького образотворчого мистецтва початку ХХ ст., аналізувалася творчість кубістів.²²⁰

Іншим важливим засобом поширення в Україні мистецьких здобутків Західної Європи була організація експозицій. У 1898 р. Ж. Ратцковський влаштував у Києві виставку картин французьких художників з правом продажу її експонатів. Збір від реалізації білетів був направлений до Київського благодійного товариства.²²¹

1909 р. скульптор В. Іздебський організував виставку “Салону”²²² в Одесі (грудень 1909 – січень 1910). У Києві вона відбувалася протягом лютого – березня 1910 р. У “Салоні” експонувалися твори видатних представників кубізму, фовізму, символізму, модерну, барбізонської школи, неоімпресіонізму: Ж. Брака, М. де Вламінка, М. Дені, А. Матісса, А. Марке, Т. Руссо, П. Сіньяка та ін.²²³

Провідною формою українсько-французьких взаємин у сфері образотворчого мистецтва ХІХ – початку ХХ ст. були поїздки вітчизняних художників до Франції з метою вдосконалення освіти. І.К. Айвазовський у 1841 – 1844 рр. подорожував Італією, Німеччиною, Голландією, Англією, Португалією, Іспанією, Швейцарією. У 1841 р. він відвідав Францію та отримав золоту медаль Паризької Академії мистецтв, його талантом захоплювався історичний живописець О. Верне. За полотна, представлені Айвазовським на паризькій експозиції картин 1857 р., він був удостоєний орденом Почесного легіону. Прижиттєві ви-

ставки творів видатного художника відбувалися в Парижі (1843, 1857, 1879, 1887, 1890) та Ніцці (1872, 1873, 1874, 1886).

Випускник Петербурзької Академії мистецтв П.Т. Борисполец за допомогою Товариства сприяння художеств здійснив у 1843 р. поїздки до Парижа, де ним було створено знамениті картини “Відпочинок святого сімейства”, “Проповідь Первозванного Апостола Андрія диким скіфам і встановлення ним святого хреста на горах Київських”, копію з полотна Тіціана “Покладення в труну Христа Спасителя”.

По завершенні Петербурзької Академії мистецтв В.Д. Орловський протягом 1869 – 1872 рр. удосконалював освіту в Німеччині, Франції, Італії, Швейцарії.

М.К. Башкирцева починаючи з 1870 р. жила у Франції. У 1877 р. вона вступила до Академії Жюльєна – заснованої 1860 р. приватної школи, що базувалася на академічних принципах і водночас відповідала сучасним суспільним запитам. За визнанням самої художниці, це був єдиний серйозний навчальний заклад, де могли отримувати художню освіту жінки.²²⁴ На заняття в Академії запрошувались найвідоміші живописці Парижа. Т. Робер-Флері, який відвідував їх щосуботи, був здивований здібностями Башкирцевої. Її талант високо оцінив знаменитий портретист, автор реалістичних картин із селянського життя Ж. Бастьєн-Лепаж. Пам’яті Башкирцевої, яка не дожила до 24 років, він присвятив картину “Похорони молодого художниці”.

І.П. Похитонов від 1877 р. жив у Парижі, де вдосконалював свою майстерність під керівництвом передвижника, автора талановитих пленерних пейзажів та сцен морських битв, керівника паризького Товариства взаємодопомоги російських художників О.П. Боголюбова. На його зборах, в яких Похитонов брав активну участь, відбувалися літературні вечори, концерти, зустрічі російських митців. Скульптор І.Я. Гінцбург згадував: “На зібраннях товариства найбільше бувало розмов про події дня, повідомляли одне одному різ-

номанітні художні новини й менш за все говорили про російських художників у Росії. Зате особливі дифіраambi лунали на адресу Франції і Салону”.²²⁵ Як свідчать щоденникові записи І.С. Тургенєва, з великим інтересом до творчості Похитонова ставилась славетна французька співачка П. Віардо.²²⁶ Український живописець захопився творчістю художників барбізонської школи – Т. Руссо, Ш.-Ф. Добіньї, Ж. Дюпре, Н.-В. Діаза, К. Тройона, Ж.-Ф. Мілле. У 80-ті рр. він почав працювати в селі Барбізон у лісі Фонтенбло поблизу Парижа, керуючись притаманними барбізонцям принципами демократизму та реалістичного відображення природи. У цей період Похитонов написав свої знамениті картини “Барбізон” (1880), “Після заходу сонця. Барбізон” (1889). Захоплення красою французьких пейзажів пронизує роботи майстра, створені ним на півдні та південному заході Франції – “Рання весна. По. Прачки на березі Гави” (1885), “Після заходу сонця. По. Берег Гави” (1890), “Вечір після грози. Беріг Гави” (1890), “Річка Гава. По” (1890), “Беріг Гави. По” (1890), “Біаріцц. Перед грозою. Озеро в ландах і горілий сосновий ліс” (1891) та ін. Після участі в паризькому Салоні 1879 р. популярність Похитонова у Франції стрімко зросла, він познайомився з Е. Мейссоньє, Ж. Бастьєн-Лепажем, Ж. Клереном, деякий час жив і працював у майстерні Е. Карьєра на Монмартрі. 1882 р. український живописець представив свої роботи на “Міжнародній виставці”, що була організована Ж. Петі.²²⁷ Після переїзду до Бельгії, художник продовжував брати активну участь у мистецькому житті Парижа, про що свідчить його нагородження срібною медаллю Салону (1900).

Закінчивши 1885 р. Петербурзьку Академію мистецтв із золотою медаллю, М.С. Самокиш вирушив для продовження освіти до Парижа. Французька художня школа була взірцем для українського живописця, він мріяв учитися в А. Де-Невіля.²²⁸ Під час стажування у Франції Самокиш відвідував численні художні виставки, оглядав колекції музеїв, його увагу привертали полотна Е. Мейссоньє, Ж.-Ф. Мілле,

живописців барбізонської школи тощо. Він вивчав техніку пленерного живопису в студії Колороссі, навчався у відомого французького баталіста Е. Детайля, відвідував академію Кормона.

Отримавши по завершенні навчання в Петербурзькій Академії мистецтв золоту медаль, М.С. Ткаченко вирушив для вдосконалення освіти до Західної Європи. Незважаючи на рекомендації конференц-секретаря Академії мінімізувати перебування в Парижі та присвятити основну увагу вивченню більш “благонадійного” німецького мистецтва, український художник залишався у Франції протягом 1888 – 1892 рр.²²⁹ Навчаючись у студії Кормона, він створив картини “Рибалка”, “Мученик полювання”, “У майстерні скульптора”. Дружба з талановитим мариністом М. Гриценком та спільна поїздка на етюди до Вьоля на північ Франції справили вирішальний вплив на подальшу творчість Ткаченка, який неодноразово звертався до зображення морських пейзажів. Незмінним успіхом супроводжувалась його участь у численних французьких виставках. Як автор картини “Російська ескадра в Тулоні” Ткаченко був нагороджений орденом Почесного легіону. У 1900 р. на Паризькій всесвітній виставці він здобув другу золоту медаль; 1905 р. на Міжнародній виставці у Льєжі – велику золоту медаль; у Паризькому салоні 1907 р. був удостоєний “Почесного відзиву”, а в 1911 – 1912 рр. отримав другу й третю золоті медалі. Ознайомленню французьких поціновувачів мистецтва з українською тематикою сприяла паризька виставка Ткаченка в 1909 р., на якій були представлені картини із зображенням пейзажів Харківщини та Полтавщини.

Твори випускника Київської малювальної школи М. Мурашка – С.П. Костенка – успішно експонувалися у Франції. І. Репін назвав його полотно “Біля звіринця” кращою картиною на виставці в Парижі 1894 р. На сторінках газети “Жизнь и искусство” (1895, №12) зазначалося, що Костенко був визнаний одним із найуспішніших учнів Паризької Ака-

демії мистецтв та удостоєний призу в 75 франків за участь у конкурсі на найдосконаліше зображення натурника масляними фарбами.²³⁰

Учень І. Репіна, один із засновників Київського товариства художників О.О. Мурашко навчався в Західній Європі як пансіонер Петербурзької Академії мистецтв. Протягом 1902 – 1904 рр. він працював у Парижі, де захопився імпресіонізмом – поширеним у Європі останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. мистецьким напрямом, що характеризувався прагненням до відтворення мінливих вражень художника, відображення змінності й миттєвості станів природи. Під впливом вражень від паризького повсякденного життя Мурашко створив серію картин “Кав’ярня”, “У кав’ярні”, “На вулицях Парижа”, “Біля кав’ярні”, “Портрет дівчинки у червоному капелюсі”, “Парижанка”, “Тетяна”.

Після закінчення Московського університету (1904) та участі у виставці Московського товариства художників К.Є. Костенко вирушив до Франції, де вивчав музейні колекції, відвідував виставки картин сучасних майстрів. Він успішно навчався в художній школі Ла-Палет, його етюди, написані в Бретані, були високо оцінені провідними французькими художниками-пейзажистами. У Парижі Костенко захопився гравіруванням по лінолеуму. Оволодівши під керівництвом Є.С. Кругликової технікою гравірування офортом, художник створив кілька картин для експозиції в “Осінньому салоні”.

Живописець-пейзажист М.Г. Бурачек під час навчання в Краківській академії красних мистецтв (1905 – 1910) здійснював подорожі до Німеччини, Австрії, Італії. 1910 р. він поїхав до Парижа, де навчався в А. Матісса, в Академії Рансома під керівництвом М. Дені та Серюзьє. “Мінливий, бурхливий Париж, - зауважував Бурачек у своїх спогадах, - цей тодішній центр мистецького життя, що міняв напрямки швидше, ніж вишукана пані міняє рукавички, справив на мене велике враження. Я багато передумав, пережив і багато чого навчився”.²³¹ Своїми вчителями український художник

вважав одного з попередників імпресіоністів К. Коро, живописців барбізонської школи та імпресіоністів К. Моне, О. Ренуара, А. Сислея.

Популяризації української культури у Франції початку ХХ ст. сприяла діяльність художниці С.П. Левицької. 1905 р. вона виїхала до Парижа, де брала участь у численних виставках. Її мистецтвом захоплювався французький поет та художник Г. Аполлінер. Левицька спільно з Р. Аляром переклала французькою мовою „Вечори на хуторі біля Диканьки” М. Гоголя та підготувала ілюстрації до їх видання, яке було здійснене 1921 р.

Скульптор Є.Р. Трипільська здійснила поїздку до Франції на кошти, зароблені нею 1906 р. за виконання скульптур для фонтану, який планувалося спорудити біля Земського губернського будинку в Полтаві. Вона спостерігала за процесом створення знаменитої скульптури О. Родена “Громадяни Кале”, вивчала різноманітні художньо-зображальні техніки, методи обробки матеріалів скульптури в майстерні Аронсона. Незабутнє враження на Трипільську справив монументальний пам’ятник Родена “Громадяни міста Кале”.

У 1906 – 1908 рр. живописець І.К. Пархоменко навчався в провідній паризькій приватній художній школі – Академії Жюльєна, його вчителем був Ж.-П. Лоран.

За допомогою А. Шептицького 1908 р. здійснив поїздку до Парижа М. Бойчук. Справжнє визнання у Франції здобула діяльність створеної ним школи молодих художників – представників церковного малярства – „Renovation Byzantine”.

Художник театру В.Г. Меллер протягом 1908 – 1912 рр. удосконалював освіту в Мюнхенській Академії мистецтв, після закінчення якої вирушив до Парижа. Протягом двох років він відвідував “Вільні майстерні”, навчався в А. Бурделя. Увагою з боку французької преси супроводжувалась участь Меллера в престижних художніх виставках “Салону незалежних”, “Салону мистецтв” та “Осіннього салону”, де

були представлені роботи основоположників кубізму П. Пікассо, Ж. Брака та ін.

Випускник Київського художнього училища та Мюнхенської академії мистецтв А.А. Маневич отримав фінансову можливість здійснити подорож до Швейцарії, Франції та Італії завдяки успіху своєї персональної виставки картин, організованої наприкінці 1909 – на початку 1910 рр. за сприяння відомого вченого-археолога та етнографа М. Біляшівського. Свідченням європейського визнання творчості київського майстра був підвищений інтерес французьких мистецтвознавців до полотен, представлених на персональній виставці художника в галереї Дюран-Рюеля (Durand Ruel) (Париж, 1913). Творчість Маневича аналізували критики Сен-Валері в журналі “La Revue des beaux arts”, Е. Шарль – на сторінках “Liberté” та ін. Російський критик І.Г. Еренбург подав найбільш красномовну характеристику виставки київського живописця в галереї, де експонувалися твори таких метрів західноєвропейського образотворчого мистецтва початку ХХ ст., як П. Сезанн, В. Ван Гог, П. Гоген, Е. Мане, О. Ренуар, К. Моне: “Маневич для Парижа майже незнайомиць. Звідки ж така честь? Чи гідний він її? Чи витримають його роботи сувору критику розпещеної паризької публіки? Такі питання поставали в мене, коли я йшов на виставку молодого російського художника, що зібрав 75 своїх полотен у Durand Ruel. Але варто було зайти до першої ж зали, аби побачити, що Маневичу не варто боятися порівняння з кращими та найвідомішими іменами. Перед нами цілком викінчений художник, з визначеною індивідуальністю, могутній, бадьорий, сильний”.²³²

За підтримки А. Шептицького скульптор М.І. Паращук отримав можливість поїхати до Парижа на стажування. У 1910 р. він закінчив приватну Академію малярства та скульптури Р. Жюльєна, де навчався у Ш. Верле. Протягом кількох місяців Паращук працював у майстерні О. Родена.

Графік Я.М. Струхманчук у 1910 р., по завершенні навчання в Краківській академії красних мистецтв, здійснив подорож до країн Західної Європи. Здобувши 1911 р. стипендію митрополита А. Шептицького, він на два роки вирушив до Франції, де вдосконалював свою освіту в Паризькій Академії мистецтв.

Протягом 1910 – 1911 рр. скульптор І. Кавалерідзе навчався в приватній паризькій студії Аронсона, під керівництвом якого створив відому скульптуру “Портрет парижанки”. Значний вплив на його манеру ліплення справили притаманні мистецтву О. Родена реалістичність та психологізм у поєднанні з глибиною філософського задуму. Кавалерідзе особисто зустрічався з французьким скульптором у Парижі. У спогадах про паризький період свого життя він зазначав: “Творіння Родена я вже знав, носив їх у собі і під південним небом України, і в холодному Петербурзі, але побачити їх творця, Мікеланджело нашої епохи, живого Родена – ось чудо!”²³³

1911 р. скульптор М.О. Гаврилко працював у А. Бурделя – знаного майстра монументальної пластики, що поєднував у своїй творчості традиції мистецтва Стародавньої Греції та Середньовічної Європи.

Художник А.І. Таран у 1909 – 1912 рр. удосконалював свою майстерність у Парижі. 1911 р. він закінчив Академію Рансома, де навчався у знаменитого французького живописця, представника символізму та модерну М. Дені.

Український живопис ХІХ – початку ХХ ст. розвивався в руслі провідних західноєвропейських мистецьких рухів. Вітчизняні художники наслідували принципи барбізонської школи (сер. ХІХ ст.), що характеризувалася спрямованістю на реалістичне зображення природи, відмову від академічних принципів класичного живопису. Від другої половини ХІХ ст. потужний вплив на українське мистецтво справляла естетика та живописна техніка імпресіонізму. На межі ХІХ – ХХ ст. у культурному житті України знайшли відображення загальноєвропейські тенденції до переосмислення

базових філософських ідей та естетичних цінностей у мистецтві. У творчості вітчизняних художників віддзеркалювалися сюжетні мотиви, символіка, бунтарське мислення, націленість на мистецьке експериментаторство, притаманні авангардизму.

¹Руссо Ж.-Ж. Избранные сочинения: Пер. с фр. – М., 1961. – Т.1.

²Сковорода Г. Повне зібрання творів. – К., 1973. – Т.2. – С.104.

³Гельвецій К.-А. Про людину, її розумові здібності та її виховання: Пер. з фр. – К., 1994.

⁴Сковорода Г. Повне зібрання творів. – К., 1973. – Т.1. – С.435.

⁵Там само. – С.439.

⁶Там само. – С.96-97.

⁷Сковорода Г. Повне зібрання творів. – К., 1973. – Т.2. – С.317-318.

⁸Лесажа А.-Р. Похождения Жиль Бласа из Сантьяны: Пер. с фр. – М., 1990.

⁹Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду або Принципи політичного права: Пер. з фр. – К., 2001.

¹⁰Избранные произведения русских мыслителей XVIII века. – М., 1952. – Т.1. – С.528.

¹¹Там само. – С.414.

¹²Дидро Д. Избранные произведения. – М.-Л., 1951.

¹³Борщевська М.В. Жан-Жак Руссо і Україна // Радянське літературознавство. – 1978. - №7. – С.46-50.

¹⁴Винский Г.С. Моё время. Записки // Русский архив. – 1877. – Ч.1. – С.76-123.

¹⁵Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеем. – Харьков, 1910. – С.605-606; Молодик на 1844 год, украинский литературный сборник. – Харьков, 1843. – С.44-45.

¹⁶Записки В.И. Ярославского // Киевск. стар. – 1887. - №9. – С.122-123.

¹⁷Там само. – С.125.

- ¹⁸Там само. – С.132-133.
- ¹⁹Там само. – С.138.
- ²⁰Письмо князя П.А. Вяземского к А.Ф. Воейкову // Киевск. стар. – 1892. – №12. – С.656.
- ²¹Сумцов Н.Ф. Из украинской старины. – Харьков, 1905. – С.51.
- ²²Сборник Харьковского Историко-Филологического общества. – Харьков. – Т.16. – С.169.
- ²³Павлюк М.М. Рання творчість Гулака-Артемовського російською мовою // Радянське літературознавство. – 1976. – №2. – С.62.
- ²⁴Украинский вестник. – 1817. – №10. – С.49.
- ²⁵Там само. – 1818. – №1. – С.86.
- ²⁶Там само. – №5. – С.201-216.
- ²⁷Гулак-Артемовський П.П. Твори. – К., 1964. – С.37-42.
- ²⁸Там само. – С.52-56.
- ²⁹Наливайко Д.С. Оноре Бальзак. Життя і творчість. – К., 1985. – С.178.
- ³⁰Варварцев М. Україна в оцінках і свідченнях Заходу: французькі інтерпретації першої половини ХІХ ст. // Вісник Національної Академії Наук України. – 1996. – №3-4. – С.97.
- ³¹Balzac H. Oeuvres complètes. – Т.28. – Paris, 1963. – Р.509.
- ³²M-me de Staël. Oeuvres complètes. – Paris, 1821. – Т.15. – 376 р.
- ³³Balzac H. Oeuvres complètes. – Т.28. – Paris, 1963. – Р.506.
- ³⁴Борщак І. Україна й українці в листуванні Бальзака // Україна. – Париж, 1950. – Ч.3. – С.188.
- ³⁵РДАЛМ. – Ф.1347, оп.4, спр.50. – Арк.1-2.
- ³⁶Там само. – Арк.2.
- ³⁷ДАРФ. – Ф.109, оп.1848, спр.443. – Арк.25-26.
- ³⁸РДАЛМ. – Ф.485, оп.1, спр.1228. – Арк.1-1(зв).
- ³⁹Там само. – Ф.1347, оп.3, спр.30; спр.31. – Арк.3-3(зв.).
- ⁴⁰Balzac H. Oeuvres complètes. – Т.28. – Paris, 1963. – Р.506.
- ⁴¹Там само. – С.507.
- ⁴²Там само. – С.529.

- ⁴³Там само. – С.533.
- ⁴⁴Наливайко Д.С. Оноре Бальзак. Життя і творчість. – К., 1985. – С.190.
- ⁴⁵Balzac H. Oeuvres complètes. – Т.28. – Paris, 1963. – P.520-523.
- ⁴⁶Там само. – С.508.
- ⁴⁷ЦДІАК України. – Ф.873, оп.1, спр.3. – Арк.2.
- ⁴⁸Наливайко Д.С. Оноре Бальзак. Життя і творчість. – К., 1985. – С.192.
- ⁴⁹Шевченко Т. Повне зібрання творів. – К., 1951. – Т.5. – С.80.
- ⁵⁰Беранже П.-Ж. Избранное. – Ростов-на-Дону, 1996.
- ⁵¹Шевченко Т. Повне зібрання творів. – К., 1949. – Т.3. – С.334-335.
- ⁵²Шевченко Т. Повне зібрання творів. – К., 1951. – Т.5. – С.29.
- ⁵³Шевченко Т. Повне зібрання творів. – К., 1957. – Т.6. – С.164.
- ⁵⁴Шевченко Т. Повне зібрання творів. – К., 1951. – Т.5. – С.166-167.
- ⁵⁵Барбье О. Избранные стихотворения: Пер. с фр. – М., 1953.
- ⁵⁶Шевченко Т. Повне зібрання творів. – К., 1951. – Т.5. – С.83-84.
- ⁵⁷Там само. – С.167.
- ⁵⁸Там само. – С.94-98.
- ⁵⁹Шевченко Т. Повне зібрання творів. – К., 1949. – Т.3. – С.195-252.
- ⁶⁰Шевченко Т. Повне зібрання творів. – К., 1957. – Т.6. – С.125.
- ⁶¹Шевченко Т. Повне зібрання творів. – К., 1949. – Т.4. – С.115-205.
- ⁶²Шевченко Т. Повне зібрання творів. – К., 1957. – Т.6.
- ⁶³Шевченко Т. Повне зібрання творів. – К., 1949. – Т.4. – С.7-115.
- ⁶⁴Руссо Ж.-Ж. Юлия, или Новая Элоиза: Пер. с фр. – М., 1968.
- ⁶⁵Котляревський І. Енеїда. – К., 1989.
- ⁶⁶Котляревський І. Наталка-Полтавка // Поетичні твори. Драматичні твори. Листи. – К., 1982. – С.218-250.
- ⁶⁷Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Маруся // Зібрання творів. – К., 1981. – Т.3. – С.21-87.
- ⁶⁸Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Сердешна Оксана // Там само. – С.261-301.
- ⁶⁹Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Щира любов // Там само. – С.302-347.

⁷⁰Жизнь и похождения Петра Степанова сына Столбикова, помещика в трёх наместничествах. Рукопись XVIII века // Зібрання творів. – К., 1980. – Т.5. – С.7-377.

⁷¹ЦДІАК України. – Ф.293, оп.1, спр.813. – Арк.80-86.

⁷²Там само. – Ф.294, оп.1, спр.297. – Арк.208.

⁷³Там само. – Спр.181. – Арк.10.

⁷⁴Там само. – Спр.94. – Арк.38.

⁷⁵Там само. – Спр.153. – Арк.1.

⁷⁶Там само. – Спр.195. – Арк.15.

⁷⁷Там само. – Спр.287. – Арк.4, 44-46, 59, 70.

⁷⁸Там само. – Спр.313, 367, 378, 387.

⁷⁹Там само. – Спр.82. – Арк.2.

⁸⁰Там само. – Ф.339, оп.1, спр.5. – Арк.187-187(зв.).

⁸¹Засенко О. Марко Вовчок і зарубіжні літератури. – К., 1959. – С.8.

⁸²Там само. – С.49.

⁸³Вовчок М. Листи: У 2 т. – К., 1984. – Т.2. – С.150.

⁸⁴Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів: У 10 т. – К., 1968. – Т.10. – С.14.

⁸⁵Там само. – С.267.

⁸⁶Там само. – С.76.

⁸⁷Там само. – С.159.

⁸⁸Там само. – С.153.

⁸⁹Драгоманов М. Українська література, проскрибована російським урядом: Пер. з фр. – Львів, 2001. – С.50.

⁹⁰Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1978. – Т.12; 1980 – Т.25.

⁹¹Франко І. Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах // Там само. – К., 1981. – Т.31. – С.33.

⁹²Франко І. Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання // Там само. – К., 1983. – Т.39. – С.7.

⁹³Возняк М. Зв'язки Павла Арсеновича Грабовського з Західною Україною // Наукові записки Львівського державного університету ім. Івана Франка. – Т.ІІІ (сер. Філологічна). – Вип.1. – С.25.

- ⁹⁴Українка Л. Твори: В 5 т. – К., 1954. – Т.4. – С.296.
- ⁹⁵Там само. – С.307-338.
- ⁹⁶Там само. – С.371.
- ⁹⁷Там само. – С.260, 261-268.
- ⁹⁸Українка Л. Твори: В 5 т. – К., 1956. – Т.5. – С.20.
- ⁹⁹Там само. – С.16.
- ¹⁰⁰Там само. – С.168.
- ¹⁰¹Там само. – С.22-23.
- ¹⁰²Там само. – С.21.
- ¹⁰³Там само. – С.23.
- ¹⁰⁴Там само. – С.101.
- ¹⁰⁵Старицький М. Твори: У 8 т. – К., 1963. – Т.1. – С.266-268.
- ¹⁰⁶Старицький М. Зо мли минулого (Уривки спогадів) // Твори: У 8 т. – К., 1965. – Т.8. – С.365, 371.
- ¹⁰⁷Самійленко В. Твори: У 2 т. – К., 1958. – Т.1-2.
- ¹⁰⁸ЦДІАК України. – Ф.707, оп.26, спр.445. – Арк.1-12(зв.).
- ¹⁰⁹Там само. – Ф.2017, оп.1, спр.227. – Арк.3.
- ¹¹⁰Там само. – Спр.28.
- ¹¹¹Там само. – Ф.295, оп.1, спр.262. – Арк.62-62(зв.).
- ¹¹²Там само. – Ф.442, оп.853, спр.98. – Арк.1-5.
- ¹¹³Там само. – Ф.295, оп.1, спр.400. – Арк.1-1(зв.).
- ¹¹⁴Там само. – Спр.274. – Арк.1-1(зв.).
- ¹¹⁵Киевская летопись // Киевские губернские ведомости. – 1856. – 16 июня. – С.113-114.
- ¹¹⁶Московские записки // Вестник Европы. – 1810. – №1. – С.71.
- ¹¹⁷Дашкевич Н.П. Вопрос о литературном источнике украинской оперы И.П. Котляревского “Москаль Чаривный” // Киевск. стар. – 1893. – №12. – С.474.
- ¹¹⁸К истории польского театра в Киеве // Киевск. стар. – 1890. – №6. – С.536.
- ¹¹⁹ЦДІАК України. – Ф.442, оп.785, спр.170. – Арк.2-4.
- ¹²⁰Одесский вестник. – 1840. – №71. – С.315.

¹²¹Там само. – №97. – С.432.

¹²²Там само. – №98. – С.436.

¹²³Там само. – №100. – С.446.

¹²⁴Там само. – №99. – С.440.

¹²⁵Там само. – №100. – С.446.

¹²⁶Там само. – №101. – С.452.

¹²⁷Пальм Г.А. Театр в провинции. (Из далекого прошлого) // Исторический вестник. – 1912. – №12. – С.719-720.

¹²⁸Антонович Д. Триста років українського театру (1619-1919). – Прага, 1925. – С. 54.

¹²⁹ЦДІАК України. – Ф.442, оп.783, спр.246. – Арк.1-4.

¹³⁰Лицей князя Безбородко. – СПб., 1859. – С.82.

¹³¹Селецкий П.Д. Записки // Киевск. стар. – 1884. – №2. – С.295.

¹³²Южный край. – 1882. – 27 июля. – С.4; 28 июля. – С.4; 10 августа. – С.4.

¹³³Там само. – 25 июля. – С.4.

¹³⁴Там само. – 23 июля. – С.4.

¹³⁵Там само. – 2 августа. – С.2; 3 августа. – С.4.

¹³⁶Там само. – 4 августа. – С.4.

¹³⁷Там само. – 6 августа. – С.4.

¹³⁸Там само. – 8 августа. – С.4.

¹³⁹Там само. – 9 августа. – С.2.

¹⁴⁰Там само. – 29 августа. – С.4.

¹⁴¹Там само. – 23 августа. – С.2.

¹⁴²Там само. – 6 августа. – С.4.

¹⁴³Там само. – 22 августа. – С.4.

¹⁴⁴Там само. – 26 августа. – С.3.

¹⁴⁵Там само. – 7 сентября. – С.4.

¹⁴⁶Там само. – 11 августа. – С.4.

¹⁴⁷Там само. – 19 августа. – С.4.

- ¹⁴⁸Жизнь и искусство. – 1897. – 2 января. – С.1; 5 января. – С.1; 14 января. – С.1; 18 января. – С.1; 26 января. – С.1; 11 февраля. – С.1; 17 февраля. – С.1.
- ¹⁴⁹Там само. – 1897. – 27 января. – С.1.
- ¹⁵⁰Там само. – 9 февраля. – С.1.
- ¹⁵¹Там само. – 15 февраля. – С.1.
- ¹⁵²Киевлянин. – 1882. – 25 апреля. – С.2.
- ¹⁵³Там само. – 1889. – 2 мая. – С.1; 2 июля. – С.1.
- ¹⁵⁴Жизнь и искусство. – 1894. – 16 февраля. – С.1.
- ¹⁵⁵Там само. – 1896. – 5 июня. – С.1.
- ¹⁵⁶Там само. – 1897. – 20 февраля. – С.1.
- ¹⁵⁷Там само. – 21 февраля. – С.1.
- ¹⁵⁸Там само. – 22 февраля. – С.1.
- ¹⁵⁹Там само. – 23 февраля. – С.1.
- ¹⁶⁰Там само. – 1898. – 8 апреля. – С.1; 9 апреля. – С.1; 10 апреля. – С.1; 13 апреля. – С.1.
- ¹⁶¹Там само. – 7 марта. – С.1; 10 марта. – С.1; 11 марта. – С.1; 12 марта. – С.1; 13 марта. – С.1; 26 марта. – С.1.
- ¹⁶²Киевлянин. – 1908. – 2-4 января. – С.1.
- ¹⁶³Южный край. – 1881. – 4 июня. – С.4.
- ¹⁶⁴Заря. – 1881. – 17 ноября. – С.1.
- ¹⁶⁵Там само. – 19 ноября. – С.2.
- ¹⁶⁶Там само. – 24 ноября. – С.1.
- ¹⁶⁷Киевлянин. – 1881. – 24 ноября. – С.1.
- ¹⁶⁸Там само. – 1892. – 7 декабря. – С.1; 9 декабря. – С.1; Киевское слово. – 1892. – 8-9 декабря. – С.1.
- ¹⁶⁹Владимирова Н. Гастролі Сари Бернар у Києві // Український театр. – 1988. - №1. – С.19.
- ¹⁷⁰Киевлянин. – 1889. – 25 октября. – С.1; 2 ноября. – С.1.
- ¹⁷¹Голота В.В. Театральная Одесса. – К., 1990. – С.103.
- ¹⁷²Киевский театральный курьер. – 1916. – 4 февраля. – С.6-7.
- ¹⁷³Одесский вестник. – 1890. – 13(25) апреля. – С.3.

- ¹⁷⁴Южный край. – 1890. – 9 февраля. – С.3.
- ¹⁷⁵Там само. – 1891. – 18 января. – С.3.
- ¹⁷⁶Жизнь и искусство. – 1895. – 4 февраля. – С.3; 27 февраля. – С.1.
- ¹⁷⁷Там само. – 1897. – 9 февраля. – С.4.
- ¹⁷⁸Киевлянин. – 1889. – 1 января. – С.1; 5 января. – С.1.
- ¹⁷⁹Одесский вестник. – 1890. – 13(25) апреля. – С.3.
- ¹⁸⁰Там само. – 16(28) апреля. – С.3.
- ¹⁸¹Там само. – 10(22) апреля. – С.3.
- ¹⁸²Жизнь и искусство. – 1894. – 4 февраля. – С.2-3.
- ¹⁸³Там само. – 8 февраля. – С.3.
- ¹⁸⁴Там само. – 1895. – 18 апреля. – С.3; 3 мая. – С.1.
- ¹⁸⁵Там само. – 11 января. – С.3.
- ¹⁸⁶Там само. – 1896. – 17 апреля. – С.3.
- ¹⁸⁷Жизнь и искусство. – 1897. – 12 июля. – С.3.
- ¹⁸⁸Там само. – 5 августа. – С.3.
- ¹⁸⁹Там само. – 21 января. – С.3; 10 февраля. – С.1.
- ¹⁹⁰Там само. – 14 февраля. – С.1; 18 февраля. – С.1.
- ¹⁹¹Там само. – 4 марта. – С.1, 3; 7 марта. – С.1.
- ¹⁹²Там само. – 8 марта. – С.1.
- ¹⁹³Там само. – 1898. – 2 января. – С.1.
- ¹⁹⁴Там само. – 20 октября. – С.1; 26 октября. – С.3.
- ¹⁹⁵Там само. – 27 октября. – С.3.
- ¹⁹⁶Там само. – 18 ноября. – С.1; 21 ноября. – С.3.
- ¹⁹⁷Там само. – 27 ноября. – С.1.
- ¹⁹⁸Історія української культури: В 5 т. – Т.4. – К., 2008. – С.404.
- ¹⁹⁹Левік С. Із записок оперного співака // Іван Алчевський: Спогади. Матеріали. Листування. – К., 1980. – С.101.
- ²⁰⁰Алчевська Х. Співак з “душею геттінгенською” // Там само. – С.43.
- ²⁰¹Лист І. Алчевського до матері Х.Д. Алчевської (Монте-Карло, 5 лютого 1909 р.) // Там само. – С.238.

²⁰²Лист до І. Алчевського від К. Сен-Санса (Париж, 28 серпня 1910 р.) // Там само. – С.240.

²⁰³ІР НБУВ. – Ф.І, од. зб.11306. – Арк.1.

²⁰⁴Там само. – Арк.4.

²⁰⁵Спогади про Миколу Садовського: Збірник. – К., 1981. – С.45.

²⁰⁶ЦДІАК України. – Ф.335, оп.1, спр.99. – Арк.219

²⁰⁷Одесское обозрение театров. – 1914. – 18 марта. – С.18.

²⁰⁸Киевский театральный курьер. – 1915. – 26 января. – С.7; 3 января. – С.5; 22 января. – С.5; 26 января. – С.5-7; 27 января. – С.7; 28 января. – С.6; 14 февраля. – С.5; 2 марта. – С.5; 12 марта. – С.6; 18 октября. – С.3.

²⁰⁹Там само. – 6 марта. – С.2.

²¹⁰Там само. – 16 апреля. – С.4; 17 апреля. – С.4; 19 апреля. – С.4; 20 апреля. – С.2; 22 апреля. – С.4; 25 апреля. – С.4; 26 апреля. – С.8.

²¹¹Там само. – 26 апреля. – С.7; 27 апреля. – С.8; 28 апреля. – С.8; 30 апреля. – С.8; 2 мая. – С.8; 3 мая. – С.8; 4 мая. – С.8; 5 мая. – С.8; 7 мая. – С.4; 11 мая. – С.6; 16 мая. – С.4; 17 мая. – С.8; 20 мая. – С.8; 21 мая. – С.4; 24 мая. – С.4; 25 мая. – С.4.

²¹²Там само. – 20 мая. – С.3.

²¹³Там само. – 25 марта. – С.6; 26 марта. – С.6.

²¹⁴Крамской И.Н. Письма, статьи: В 2-х т. – М., 1965. – Т.1. – С.203.

²¹⁵Шуйский В.К. Тома де Томон. – Л., 1981. – С.76.

²¹⁶Жизнь и искусство. – 1895. – 26 березня. – С.4.

²¹⁷Одесский листок. – 1910. – 6 квітня. – С.2.

²¹⁸Тугендхольд Я. Парижские письма // В мире искусств. – 1909. - №1. – С.14-17; Там само. – 1909. - №2-3. – С.19-22; Там само. – 1909. - №8-9. – С.28-29.

²¹⁹Библиография // В мире искусств. – 1909. - №8-9. – С.53.

²²⁰Искусство. Живопись. Графика. Художественная печать. – 1912. - №11-12. – С.34-44.

²²¹ЦДІАК України. – Ф.442, оп.628, спр.128. – Арк.2-2(зв.).

²²²Салони – це щорічні художні виставки творів французьких художників у Парижі. Перший С. був організований 1667 р. Паризькою Академією мистецтв.

²²³Асеева Н.Ю. Українсько-французькі художні зв'язки 20-30-х років ХХ ст. – К., 1984. – С.19.

²²⁴Башкирцева М. Дневник. – 2-е изд. – М., 2000. – С.229.

²²⁵Гинцбург И. Воспоминания, статьи, письма. – Ленинград, 1964. – С.54.

²²⁶Тургенев И.С. Полное собрание сочинений и писем: В 28 т. – М.-Л., 1968. – Т.15. – С.211.

²²⁷Гребенюк В.А. Иван Павлович Похитонов. – Л., 1973. – С.20.

²²⁸Ткаченко В.Я. Николай Семёнович Самокиш: Жизнь и творчество 1860 – 1944. – М., 1964. – С.29.

²²⁹Дюженко Ю. Михайло Степанович Ткаченко. – К., 1963. – С.13.

²³⁰Жизнь и искусство. – 1895. – 12 января. – С.3.

²³¹Бурачек М.Г. Мое життя. – К., 1937. – С.12-13.

²³²Луначарский А.В. Русский пейзажист в Париже // Об изобразительном искусстве. – М., 1967. – Т.1. – С.398.

²³³Кавалеридзе И. Тени быстро плывущих облаков // Иван Кавалеридзе: Сб. статей и воспоминаний. – К., 1988. – С.36.

ВИСНОВКИ

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. українська тематика стала невід’ємною складовою наукового, публіцистичного, мистецького життя Франції. Вплив ідеології Просвітництва зумовив посилення інтересу представників французької інтелектуальної еліти до притаманних суспільно-політичному життю козацтва демократичних традицій, для них козаки були уособленням відчайдушної боротьби за свободу. Досліджуючи проблеми історичного протистояння Османської імперії та Західної Європи, французькі науковці ключову роль у ньому відводили українським козакам. У суспільній свідомості французів виникали паралелі між козацтвом та демократичною спадщиною Античності, військовою звитягою середньовічного лицарства.

Розвиток історіографії у Франції першої половини XIX ст. визначався ідеологією Романтизму. Українська історія стала благодатною нивою для французьких науковців, які шукали в минулому прояви неповторності, індивідуальності, “національного колориту”, “душі народу”. Відтак романтична ідейна течія дала поштовх розвитку західноєвропейських досліджень фольклору й етнографії України. Завдяки французьким народознавчим працям, що містили порівняльну характеристику етнографічних, ментальних особливостей українців та росіян, у свідомості європейських народів вимальовувався образ самотнього українського народу.

Визначаючи тематику власних досліджень, представники романтичного напрямку історіографії, як правило, віддавали

перевагу сповненим героїзму подіям минулого, а також сильним особам, здатним визначати хід історії. Найчастіше французькі автори звертались у своїх працях до постатей Богдана Хмельницького та Івана Мазепи. Зусиллями істориків, письменників, публіцистів у громадській думці Франції утверджувалися образи українських гетьманів як символи опору деспотизму й титанічного прагнення до свободи, незалежності.

Важливою передумовою активізації українсько-французьких духовно-культурних взаємовпливів стало характерне для другої половини XVIII ст. зростання французької імміграції до України, обумовлене державною політикою російського уряду. Згідно з маніфестом Катерини II (1763) іноземним переселенцям надавалася матеріальна допомога, ряд податкових пільг, звільнення від повинностей, свобода віросповідання. Виданий 1764 р. “План про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель для їх заселення” регламентував процес наділення колоністів земельними ділянками для ведення власного господарства.

Причини підтримки іноземної імміграції на державному рівні були пов’язані передусім з економічними та стратегічними завданнями, що постали перед царським урядом на шляху господарської і соціальної інтеграції до Російської імперії нещодавно приєднаних територій у Північному Причорномор’ї, Криму. В міру заселення та економічного освоєння Новоросії урядова політика щодо колоністів корегувалась. Згідно з маніфестом Олександра I (1804) передбачалося посилення вимог щодо матеріального та соціального статусу, професійної приналежності іноземців, яким дозволялось іммігрувати до Росії. У 1810 р. було скасовано фінансову підтримку колоністів на урядовому рівні.

Активна участь французів у західноєвропейській колонізації Російської імперії була зумовлена ускладненням соціально-економічної ситуації у Франції внаслідок Семилітньої війни (1756 – 63), загостренням політичної нестабільності у період Великої французької революції кінця XVIII ст. Після

воєнного походу Наполеона I 1812 р. на теренах російської держави, зокрема і в Україні, залишилися французькі військовополонені, які прийняли підданство Росії.

Вихідці з Франції відіграли важливу роль в економічному розвитку Північного Причорномор'я та Криму кінця XVIII – першої половини XIX ст. Вкладаючи свої капітали в розвиток чорноморсько-середземноморської торгівлі, французькі купці сприяли процесу включення Південної України до системи міжнародних економічних зв'язків, що істотно гальмувався через наявність суттєвих російсько-турецьких і російсько-французьких протиріч. Економічні втрати, спричинені відтоком татар з Криму після його приєднання до Російської імперії, частково були компенсовані за рахунок сільськогосподарської колонізації французів, які привнесли до регіону власні традиції тваринництва та землеробства.

Французька імміграція стала одним з основних факторів становлення Одеси як впливового економічного й культурного центру європейського зразка. З історією міста тісно пов'язане ім'я високоосвіченого французького аристократа, блискучого військового Армана-Емманюеля Рішельє дю Плессі, який обіймав посаду одеського градоначальника (1803 – 1805) і новоросійського генерал-губернатора (1805 – 1814). Під його керівництвом в Одесі здійснювалась архітектурна забудова, у проектуванні та реалізації якої значну роль відіграли французькі фахівці. Градоначальник особисто брав участь в озелененні міста, опікувався формуванням паркових ансамблів. З огляду на економічну вигідність для Одеси розширення міжнародної торгівлі, Рішельє активно добивався посилення урядової підтримки місцевого порту. Перебуваючи на посаді новоросійського генерал-губернатора, він ініціював вирощування садів у посушливій степовій місцевості – осередках перебування ногайських татар. Використавши доступні йому адміністративні важелі, Рішельє підтримав справу розведення у Північному Причорномор'ї та Криму іспанських мериносів. Зусиллями тваринників-іммігрантів в Україні було запроваджено французький досвід тонкорунного вівчарства.

Справи, започатковані Рішельє на ниві господарського та громадсько-культурного життя Південної України, були продовжені його наступником Луї Олександром Андре Ланжероном, завдяки якому в Одесі створювалися нові зразки садово-паркового й архітектурного мистецтва. Було відкрито газету, що друкувалася французькою мовою, засновано навчальні заклади, в яких широко використовувались традиції західноєвропейської системи освіти.

У професійному складі французьких іммігрантів велика частка належала діячам культури – педагогам (гувернерам, приватним учителям, викладачам середніх та вищих навчальних закладів), архітекторам, акторам, музикантам. Їх присутність на українських теренах відіграла роль чинника, що сприяв інтеграції вітчизняної культури до європейського інтелектуального простору.

Наприкінці XVIII – на початку XX ст. розвиток українсько-французьких культурних взаємин визначався низкою факторів, важливе місце серед яких посідали реалії тогочасної системи міжнародних відносин. Посилення жорсткої конкурентної боротьби з Англією в торговельно-економічній сфері зумовило зростання зацікавленості французьких правлячих кіл наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в утвердженні інтересів своєї країни у Північному Причорномор'ї, у розвитку чорноморсько-середземноморської торгівлі. Причини прагнення Франції здобути контроль над південноукраїнським ринком не обмежувались суто економічними розрахунками, адже закріплення в регіоні давало французам можливість зміцнити геополітичні й стратегічні позиції своєї держави, посилити її вплив у Європі та на Близькому Сході.

Протягом другої половини XVIII ст. відкриття нових чорноморсько-азовських портів сприяло бурхливому зростанню обсягів зовнішньоторговельних операцій у Південній Україні. Важливу роль у їх здійсненні відігравали французькі комерсанти, які засновували в торговельних центрах Південної України фірми, що спеціалізувалися на імпорті до Ро-

сійської імперії спиртних напоїв, фруктів, тканин, предметів розкоші та експорті місцевої сільськогосподарської продукції, попит на яку в Європі зростав. Французькі купці були посередниками в постачанні українського хліба до Італії, Іспанії. Зацікавлені в стимулюванні попиту на французькі товари іноземні комерсанти сприяли утвердженню в повсякденному житті українців елементів західноєвропейської культури. У самій Франції усвідомлення практичного значення розширення французько-українських торговельних відносин актуалізувало розвиток досліджень економічного потенціалу України.

Важливою віхою на шляху зміцнення чорноморсько-середземноморської торгівлі стало укладення російсько-французького торговельного договору 1786 р., що передбачав заснування у великих торговельних центрах обох держав консульств і комерційних факторій; відкриття для французьких купців міст Херсон, Феодосія, Севастополь; взаємне зниження ввізних мит та ряд інших привілеїв.

Погіршення зовнішньоторговельного балансу держави спонукало царський уряд до проведення послідовної протекціоністської політики. Внаслідок цього у південноукраїнських портах різко скоротилася міжнародна торгівля, що додало напруженості двостороннім відносинам між Росією та Францією, які остаточно погіршилися за часів Великої французької революції. Царський уряд незмінно виступав у ролі натхненника та активного учасника ідеологічної війни, економічної блокади, збройної інтервенції європейських монархій проти революційної Франції. Використовуючи гасла захисту Європи від революційної загрози, Павло I воєнними засобами потіснив французів у басейні Середземного моря, де вони закріпили свій вплив унаслідок переможних походів Наполеона Бонапарта. Від вторгнення російської армії Францію врятувало те, що її повний розгром означав зміцнення позицій Англії у системі міжнародних відносин, а це не відповідало інтересам царського уряду.

Загострення політичного протистояння між Росією та Францією супроводжувалось зростанням інтересу французьких правлячих кіл до України, яка посідала важливе місце в системі зовнішньополітичних проєктів революційної та наполеонівської Франції.

Зацікавленість Україною у французькому громадсько-культурному житті зростає в період Кримської війни (1853 – 1856) між Російською імперією та коаліцією в складі Великобританії, Франції, Туреччини, Сардинії за домінування на Балканах, Кавказі, Близькому Сході. Українська тематика набула резонансу у Франції у контексті засудження експансіонізму Росії, актуалізації питання щодо „російської загрози” Європі.

В останній третині XIX ст. відбулися суттєві трансформації у зовнішній політиці Франції. Починаючи з 1887 р. російська економіка регулярно фінансувалася за рахунок французьких капіталовкладень. Укладення між Францією та Росією Консультативного пакту 1891 р. та підписання воєнної конвенції 1892 р. (остаточне оформлення російсько-французького союзу відбулося в 1894 р.) знаменувало собою поглиблення поділу Європи на ворогуючі табори в складі Німеччини, Австро-Угорщини й Італії з одного боку та Франції і Росії – з іншого. Внаслідок зміни зовнішньополітичного курсу Франції у середині країни склалися несприятливі суспільно-політичні умови для об’єктивного висвітлення української тематики. У цілому французькі засоби масової інформації дотримувалися русофільської політики, замовчуючи національні проблеми Російської імперії.

У першій половині XIX ст. вихідці з Франції – країни з давніми педагогічними традиціями – зробили значний внесок у справу становлення та розвитку Харківського університету (1804), Рішельєвського ліцею (1817), Ніжинської гімназії вищих наук (1820), Київського університету (1834). Харківський університет з перших же років свого існування розвивався в тісній творчій співпраці з науковими колами Заходу. Французькі вчені Я.Я. Белен-де-Баллю, М.М. Пакі-де-

Совіньї, А.А. Дегуров, Ф.О. Делявінь, А.А. Борель, А.К. Плансон, І.Г. Мало, А.О. Сивокт, І.С. Ледюк брали участь у роботі створеного 1904 р. Комітету з підготовки відкриття університету; багато зробили для організації його допоміжних навчальних закладів – бібліотеки, зоологічного кабінету, ботанічного саду, мінц-кабінету; працювали над підготовкою навчальних посібників, у яких існувала гостра потреба на Слобожанщині; сприяли вдосконаленню викладання в університеті історії, класичних мов, французької, італійської, зоології, ботаніки тощо. У відкритому 1834 р. в Києві Університеті Св. Володимира роль французьких викладачів А.К. Плансона та А.А. Бореля полягала в участі у викладанні іноземних мов, а Г.О. Дебре та А. Рішарда – у навчанні студентів танцям.

Основні форми наукового співробітництва Франції та України ХІХ – початку ХХ ст. можна класифікувати наступним чином: вдосконалення вітчизняними фахівцями освіти у французьких наукових центрах; збирання ними у Франції матеріалів для здійснення самостійних розвідок; публікація їх праць у французьких наукових виданнях; проведення спільної з західноєвропейськими колегами дослідницької роботи; викладання у навчальних закладах Франції; обмін науковою інформацією, обладнанням, музейними експонатами.

Протягом розглядуваного періоду виразно проявилися українсько-французькі наукові зв'язки в галузі філології, історії, права, природничих наук. Підґрунтям для їх розвитку стало відкриття в Україні університетів, що відігравали роль осередків науки й освіти, які впливали на стан середньої школи шляхом підготовки кадрів, розробки професорами навчальних програм, посібників, а також брали участь у формуванні суспільної думки за допомогою активної громадської діяльності науковців. Запозичення започаткованих за часів Середньовіччя європейських традицій, що передбачали адміністративну автономію, принципи свободи викладання та наукових досліджень, простежується в статутах 1804 та 1863 рр., які регламентували університетське життя в Російській імперії.

У XIX – на початку XX ст. розвиток науки та освіти в Україні відбувався в контексті тих історичних реалій, що визначалися відсутністю власної державності, перебуванням більшої частини українських земель у складі Російської імперії. Відкриття Харківського (1804), Київського (1834), Новоросійського (1865) університетів було продиктоване передусім стратегічними цілями царизму: зміцнення своїх економічних та геополітичних позицій у регіоні, утвердження неподільності російської держави. Утім, покликані забезпечувати підґрунтя для розвитку ідеологічних засад самодержавства університети об'єктивно перетворювалися на центри науково-дослідної та освітньої роботи, що успішно інтегрувалися до загальноєвропейського культурного простору.

Внаслідок поразки в Кримській війні (1853 – 1856), падіння авторитету Росії на міжнародній арені з особливою актуальністю постала необхідність проведення соціальних реформ, вдосконалення системи освіти. Очевидними стали проблеми забезпечення вищої школи кваліфікованими науково-педагогічними кадрами, науковою літературою, навчальними посібниками та недостатньої обізнаності вітчизняних учених із новітніми розробками провідних західноєвропейських наукових шкіл. Статут 1863 р., що передбачав відновлення автономії викладацької корпорації, надавав університетам право відряджати за кордон учених для підготовки до професорської діяльності. Протягом 50-70-х рр. XIX ст. істотно збільшилась кількість стажувань у західноєвропейських вищих навчальних закладах. У зв'язку з реформуванням судової системи в Росії на початку 60-х рр. XIX ст. зросла потреба у високоосвічених фахівцях, глибоко обізнаних зі станом юридичної науки у Франції – батьківщині “Декларації прав людини і громадянина”, Кодексів Наполеона, що прискорили утвердження в Європі принципів демократії у галузі права. Навіть після введення університетського статуту 1884 р. та посилення адміністративного контролю з боку міністерства народної освіти, закордонні стажування “професорських стипендіатів” залишалися важ-

ливою формою підготовки науково-педагогічних кадрів. Постійно розширювався спектр завдань запланованої ученими на час відряджень роботи, що передбачали реалізацію спільних дослідницьких проектів, придбання навчальних посібників і лабораторного обладнання, участь у міжнародних конгресах, ознайомлення з новітніми тенденціями розвитку західноєвропейської науки, налагодження особистих зв'язків із зарубіжними колегами для обговорення актуальних наукових проблем.

Кількісне та якісне зростання наукових відкриттів, накопичення теоретичних знань у Європі протягом ХІХ – початку ХХ ст. спричинили необхідність обміну інформацією, введення єдиних вимірювальних стандартів у галузі технічних наук, запровадження міжнародної координації досліджень, проведення спільних науково-дослідних робіт, дискусій. Стало очевидним, що обмеження розвитку науки національними кордонами неминуче призводило до її регресу. Саме в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. міжнародне наукове співробітництво Харківського, Київського та Новоросійського університетів набуло динамічного розвитку, і одне з провідних місць у ньому посідала Франція. Чинником поступального розвитку вищих навчальних закладів України став синтез знань і методів, запозичених вітчизняними вченими у французьких науково-освітніх закладах: Коллеж де Франс, Сорбонні, а також Школі хартій, Практичній школі вищих знань, Незалежній школі політичних наук, Школі права (у них пройшли підготовку представники суспільствознавчих наук), Пастерівському інституті (він зробив важливий внесок у справу професійного становлення вітчизняних медиків та біологів). Розвиток університетської системи в Україні мав загальноєвропейське значення, адже відкриття М.Д. Пильчикова, І.І. Мечникова, творчі здобутки М.П. Драгоманова, Д.І. Каченовського, В.С. Іконнікова, І.В. Луцицького та ін. збагатили світову науку, суттєво вплинули на хід її історичного розвитку.

Ознайомленню української громадськості з духовними надбаннями Франції сприяла діяльність вітчизняних літераторів. У світогляді Г.С. Сковороди знайшли відображення гуманістичні педагогічні погляди Ж.-Ж. Руссо щодо вільного та природовідповідного виховання. Під впливом праць Руссо “Міркування про походження й основи нерівності серед людей” (1755) та “Суспільний договір” (1762) Я.П. Козельський захопився культом “природного стану” людства й теорією суспільного договору. Поширенню ідей французького Просвітництва в Україні, європеїзації побутового життя Слобожанщини сприяла діяльність О.О. Паліцина, навколо якого на початку ХІХ ст. об’єднався гурток прихильників західноєвропейської літератури та освіти, що в листах сучасників згадується під назвою “Поповська Академія”. Притаманне ранньому періоду літературної кар’єри П.П. Гулака-Артемовського звернення до французького класицизму позначилося на його подальшій творчості українською мовою. Мемуарна та епістолярна спадщина Кобзаря, його прозові твори свідчать про обізнаність автора з доробком французьких філософів-просвітників і таких літераторів, як П.-Ж. Беранже, О. Барб’є, Фенелон, Ф.-Р. Шатобріан та ін. Розвиток української культури другої половини ХІХ – початку ХХ ст. характеризувався поглибленням її залучення до загальноєвропейського літературного процесу, що характеризувався тісними міжнаціональними зв’язками та взаємовпливами. Філософські ідеї, естетичні та етичні поняття Франції справляли вплив на світогляди вітчизняних митців, а образи та мотиви французької літератури відзеркалювались у їхній творчості. Збагаченню української літератури сприяла перекладацька діяльність Марка Вовчка, П.А. Грабовського, Лесі Українки, В.І. Самійленка, М.П. Старицького, що зробила доступними для широкого загалу твори Ж.-Б. Мольєра, П.-О. Бомарше, Ж. де Сталь, П.-Ж. Беранже, В. Гюго, О. Барб’є, Ш. Бодлера, Еркмана-Шатріана, Ж. Верна, А. Доде, Е. Золя, А. Франса, П. Верлена та ін. Вироблені західноєвропейськими письменниками ідеї не про-

сто засвоювалися українською літературою, вони піддавалися аналізу, осмисленню, інтерпретації з боку вітчизняних авторів, які вивчали та здійснювали оцінку творів французької літератури, відображаючи у своїх літературно-критичних роботах актуальні проблеми громадсько-культурного життя тогочасної Європи.

Популяризації на українських теренах шедеврів західного мистецтва, поповненню вітчизняної культури новими мистецькими напрямками, жанрами, її інтеграції до європейського культурного простору сприяли українсько-французькі театральні взаємини ХІХ – початку ХХ ст. Завдяки впливу французької культури загальне визнання в Україні отримали водевілі, комедії, оперети, мелодрами. Міжнародні мистецькі зв'язки спричинили активізацію розвитку української культури: вітчизняна драматургія збагатилась оригінальними переробками та перекладами французьких п'єс, більше стало творів популярних жанрів, написаних українськими авторами. Поширенню в Україні надбань європейської культури, утвердженню тут нових мистецьких принципів сприяли гастролі зарубіжних професійних артистів та аматорів. Вистави театральних колективів Франції стали для українського глядача важливим інструментом пізнання цієї європейської країни, її духовного життя. У другій половині ХІХ ст. театральні зв'язки двох народів розширились, однак, взаємовплив французького та українського мистецтва не був рівнозначним. Розвиток культури на території України, що входила до складу Російської імперії, наражався на русифікаторську політику царату. Одним з її найганебніших виявів став сумнозвісний Емський акт 1876 р., що забороняв сценічні вистави, читання, друкування текстів до музичних нот українською мовою. Жорсткий цензурний контроль за мистецьким життям стояв на заваді становленню професійного українського театру, обмежував доступ вітчизняного глядача до культурних надбань Франції. Постановки п'єс західноєвропейських авторів, перекладені українською, стали можливими в Російській імперії тільки після револю-

ції 1905 р. Утім, аналіз основних тенденцій українсько-французьких театральних зв'язків дозволяє зробити висновок про те, що наприкінці XIX – на початку XX ст. у їхній структурі намітились елементи взаємозбагачення, адекватного обміну культурними надбаннями.

Вплив французької культури сприяв становленню та поступальному розвитку, збагаченню українського образотворчого мистецтва XIX – початку XX ст. Перебування вітчизняних живописців у таких престижних установах, як Паризька Академія мистецтв, Академія малярства та скульптури Жюльєна, студії Колороссі та Кормона, художня школа Ла-Палет було гарантією здобуття ними якісної освіти, ознайомлення з новітніми мистецькими напрямками й течіями. Вивчення українськими митцями колекцій французьких музеїв стало важливою складовою формування їх естетичних смаків, ідейно-художніх орієнтирів. На користь зростання професійного рівня вітчизняного мистецтва свідчило відображення в ньому культурних явищ загальноєвропейського масштабу та гідна участь художників і скульпторів з України в мистецькому житті Франції.

Отже, втрата Україною державності, перетворення її на провінцію Російської імперії не означало для неї переривання духовних зв'язків з Європою наприкінці XVIII – на початку XX ст. Під впливом ідеології Просвітництва, Романтизму, суспільно-політичних ідей Великої французької революції 1789 р. центрально-східноєвропейський регіон охопила хвиля зростання національної самосвідомості, й складовою цього процесу була Україна, де протягом XIX – початку XX ст. посилювався інтерес інтелігенції до вивчення фольклору, етнографії та історії українського народу, відбулося становлення національного політичного руху.

ДОДАТКИ

№ 1

1804-1835 рр. – Зі спогадів проф. Роммеля про французьких викладачів Харківського університету

[...] В числе профессоров было четыре француза: Делавин, профессор ботаники, прежний аббат, старик простой, без претензий, чуждый всех интриг, но, как ходила молва, очень скупой (помню, как однажды он крупно поспорил с ректором Стойковичем за то, кому пользоваться травою из огромного ботанического сада), Бален де Балю и Дюгур, оба из Парижа, и Совиньи, мой адъюнкт по филологии.

Баллю приобрёл известность своею историей греческого красноречия и стоит того, чтоб на нём остановиться. Забавный оригинал, фантазёр, поэт, неутомимый говорун, он пел, декламировал; в обществе был вечно любезен и вечно рассеян; дома страдал от бестолкового хозяйства своей супруги, неудачно выбранной в Париже. Его nonchalance (непринуждённость) не знала границ. С русским словарём в руках шёл он на базар и своим неправильным акцентом, двусмысленными, полупонятными словами возбуждал смех торговок; соседскую свинью, ворвавшуюся к нему в сад, представил он на санях в уголовную палату как очевидную улику (*corpus delicti*) и обратился к судьям с такою речью: „Господа свиньи!” вместо „Господа! Эта свинья” и пр. Накануне свадьбы своей дочери он разъезжал в парадной карете, занимал деньги у товарищей и тут же укупоривал посуду. Впоследствии он перешёл в Петербург, в педагогический институт, где читал по-французски лекции греческой литературы и имел успех благодаря необыкновенному декламаторскому таланту.

Дюгур, переkreщённый при переходе в русское подданство Дегуровым, в прежнее время был, как рассказывали, книгопродавцем и издателем в Париже; потом, отпечатав при обвинении Людовика XVI речи в его защиту, бежал в Британию, женился на англичанке и оттуда вывезен каким-то русским князем. По званию он был профессор истории, а в сущности имел у нас особенное значение как ревизор училищ и дипломат, особенно в таких делах, как столкновение университета с герцогом Ришелье. Знание людей, светский такт, пылкий характер и ловкое умение всегда соблюдать свою выгоду делали его опасным соперником для всякого; презирая русских, ненавидя немцев, он умел мастерски притворяться перед теми и другими. Назначенный впоследствии ректором петербургского университета, он вышел на более просторную арену, объездил Германию и Францию и доказал свою страсть к космополитическим проектам сочинением о воспитательных домах в Европе. Лет через двадцать после моего выезда из России, когда харьковская жизнь представлялась мне уже чем-то в роде сна, он посетил меня в Касселе, и мы искренне помирились за старые харьковские споры. Несравненно ниже его стоял мой адъютант, Николай Паки де Совиньи, когда-то аббат. Во время пребывания в Польше он вступил в мorganатический брак с так называемой польской графиней, и теперь в доме у него всё шло беспорядочно. Лекции де Совиньи были образцом цветистого и надутого безвкусыя; в своих латинских и французских сочинениях, в ученических лекциях он оставался ограниченным приверженцем Буало и любил, по собственному его выражению, расправляться цензорской указкой. Докторский диплом его, отпечатанный огромными буквами, висел под зеркалом. Беспорядочно рылся он в старых и новых газетах и, как почти все наши французы, был большой почитатель Наполеона. [...]

Пять лет из истории Харьковского университета. Воспоминания проф. Роммеля о своём времени, о Харькове и Харьковском университете (1785–1815). – Харьков, 1868. – С.60-65.

№ 2

1821-1846 рр. – Зі спогадів П.Д. Селецького про аматорський театр, організований студентами Київського університету наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. ХІХ ст.

[...] Независимо от занятий юридическими науками, я много читал и занимался иностранной литературой. В то время Виктор Гюго был в ходу, и романтическая школа имела большое влияние на наше литературное воспитание. Мы часто играли между собой, с участием некоторых дам, драмы Гюго, трагедии Шекспира и другие произведения замечательных писателей. Я жил тогда в доме, принадлежавшем Никольскому монастырю, квартира моя состояла из огромной залы и трёх небольших комнат. Меня избрали директором домашнего театра, и я часто исполнял трагические роли. Наши представления сопровождались иногда весёлыми пирушками, совершенно приличными, в присутствии дам. Бывали впрочем иногда и маленькие оргии, на которых появлялись: Тисбе, Катарина Брогадини, Марион де Лорм и другие героини Гюго. У меня была Эсмеральда, чистой крови и редкой красоты. Эта цыганка до того привязалась было ко мне, что покинула свой табор.

Между нами, как истыми буршами, в большом ходу было фехтованье. Учил нас драться на рапирах пленённый в двенадцатом году француз Базанкур; в этом упражнении я сделал большие успехи и не раз из состязания с учителем выходил победителем. [...]

Записки Петра Дмитриевича Селецкого. Часть первая. 1821 – 1846 гг. // Киевск. стар. – 1884. - №2. – С.295.

№ 3

1823-1829 рр. – Зі спогадів Л. Нічпаєвського про Харківський університет

[...] Припоминая университетских наставников двадцатых годов, не могу не сказать несколько слов о настоящих иностранцах, ни слова не говоривших по-русски, державших себя особняком от прочих профессоров. Иностранцы составляли тогда меньшинство, не имевшее никакого на дела влияния. Их было всего четыре: Делявинь, Рейт, Тауберт и Паки де Совиньи. Три из них при мне померли, остался только Паки де Совиньи, зато один из оригинальнейших иностранцев. Эта маленькая группа, можно сказать, составляла дряхлый обломок той многочисленной корпорации иностранцев, которую сформировал при основании университета первый его попечитель граф С.О. Потоцкий; но как не малочислен этот остаток, он достаточно ещё свидетельствовал о качестве тех элементов, из которых был составлен первоначальный персонал педагогов университета при его открытии.

Первые чужеземные профессора преподавали свои предметы на латинском языке, журналы и протоколы своих заседаний в Совете и факультетах писали по-латыни. Ежели прежде, при открытии, поступали в университет русские профессора, то иностранцы не имели с ними никакого общения, а тем менее последние сближались с русскими студентами. Харьковский университет в первое время своего существования представлял немецко-французскую колонию. Очень долго при университете не было православной церкви; между тем немецкая кирка искони там существовала;

она была устроена в здании университета между аудиториями. Ещё в моё время на лекциях часто можно было слышать звуки органа, если в ожидании прихода студентов в физический кабинет, помещавшийся рядом с немецкою киркою, старику Питре приходила охота на досуге упражняться в пении псалмов, с аккомпанементом органа. Почтенный старик Питра служил лаборантом при физическом кабинете и какую-то должность исполнял при кирке.

Только в 1828 году была устроена православная церковь, в одном здании с университетскою библиотекою и актовою залою, но не была ещё освящена. Впоследствии, в начале 30-х годов, университетская церковь освящена во имя Александра Невского. В моё время состав русских профессоров далеко уже превышал по числу профессоров иноземных. Бывшие в то время профессора-иностранцы не отличались такими действиями, как в былые времена их земляки, о коих существовало в университете предание.

Из бывших при мне иностранцев припомню почтеннейшего, всеми уважаемого старика Делявина. Он преподавал зоологию и ботанику, по обыкновению, на латинском языке. Говорили, что ещё во Франции Делявинь занимался естественными науками, служил в Париже при ботаническом саде, во время революции выехал из Франции, некоторое время проживал в Германии, слушал лекции у знаменитого Блюменбаха, по открытии в Харькове университета переехал в Россию, занял в университете кафедры зоологии и ботаники, а жена его вскоре за тем открыла женский пансион, который, к слову прибавлю, считался лучшим в Харькове. Делявинь при мне был уже очень стар, но свойственная французу живость лет не ослабела, он аккуратно посещал университет, несмотря ни на какую погоду, своих часов не пропускал, он был далеко не беден, а всегда ходил пешком, никогда на нём я не видел шубы, одевался всегда щеголевато, мне и теперь представляется его почтенная физиономия, - стариковски румяное лицо, длинные, назад зачёсанные, желтоватобелые волосы и пышное, безукоризненной белизны, жабо. Он давал

краткие записки своих лекций, по предмету зоологии следовал Блюмменбаху, а по ботанике – Вильденову. Оба эти руководства тогда были переведены на русский язык. Мне пришлось слушать Делявина один только год, но и теперь помнится его французско-латинская, нараспев, дикция. Описывая нравы животных, профессор жестами, изменением своей физиономии, старался выразить их суровость, угрюмость или весёлый, лукавый характер. Профессор располагал к себе студентов своею общительностью и приветливостью, часто водил нас в зоологический кабинет, любил, когда его спрашивали студенты о собранных там редкостях, особенно нравилось ему, когда обращались к нему на французском языке, к таким любимцам профессора принадлежал, к слову прибавить, Василий Каразин, бойко объяснявшийся по-французски, тогдашний студент математического факультета. По-русски профессор ни слова не знал, называл только по-русски животных и то, читая по складам, по тетрадке. Прочитавши по-русски мудрёное или длинное название животного, в роде: *lepus cumientus*, *rossice* табарганчик, земляной зайчик, тушканчик или бабук, профессор сам улыбался.

Студенты, часто ходившие к профессору с гербариями в дом, для определения названий собранных ими растений, всегда находили его окружённым роем своих воспитанниц, коих он или учил, или рассказывал разные истории, иногда шутил. Однажды и в последний раз Делявинь изумил юных воспитанниц шуткою: сидя между ними, он тихо уснул навеки. Говорили после, что профессор любил природу и цветы и навеки хотел остаться в своём живом цветнике. [...]

Случалось изредка заходить в аудиторию профессора Паки де Савиньи, который преподавал французскую литературу. Об этом профессоре много кое-чего осталось в моей памяти. Не знаю, на сколько были верны разборы и оценки профессора французских авторов, но сам профессор бывал на лекции очень интересен. Наичаще он читал и разбирал Вольтера, декламировал монологи из его трагедий и прихо-

дил в экстаз. В это время его высокая, тощая фигура становилась интересною, его жесты, кривлянья, прищуривания, вскрикивания, уморительные гримасы возбуждали у слушателей невольные улыбки, переходившие иногда в общий хохот. Профессор оживление слушателей сначала приписывал своей декламации, но когда взрыв общего хохота не прекращался, он выходил сам из терпения, изменял свою торжественную позу, метался по зале, становился ещё забавней. После тщетных усилий восстановить в зале порядок, Савиньи нередко отправлялся в правление университета с жалобой на своих слушателей. Студенты не могли не сознавать своей неуместной резвости, после подобного скандала, под предводительством студента М.В. Селецкого, хорошо владеющего французским языком, отправлялась к профессору депутация для испрошения амнистии. Профессор был добр, прощал виновных, но сам не оставлял своих причуд.

Припоминаю об этом обстоятельно не потому, чтобы я оправдывал поступки студентов, а чтобы сказать, какие оригинальные личности в былое время приезжали из-за границы в наши учебные заведения. В архивах университета, полагаю, можно найти указания даже на предосудительные действия иностранных наставников.

Предание гласило, что Паки де Савиньи прежде был аббат, один из той многочисленной во Франции корпорации учёных, которая до революции отличалась любезностью и умом в Парижских гостиных.

Не знаю, насколько было верно предание о прежней профессии Паки де Савиньи (у Савиньи была жена), верно только то, что профессор Харьковского университета не отличался ни светскостью, ни любезностью, скорее можно было его принять за учёного чудака. Изданная им философская грамматика французского языка, наполненная, в виде примеров, мечтами о величии Петра Первого, о будущем России, которые какой-то гений нашёптывал профессору, как сам говорил, когда он уснул в беседке университетского сада, свидетельствовали о причудливости профессора. Хож-

дение на ходулях во время грязи, за неимением лошадей, по грязным тогдашним харьковским улицам, пока такой способ передвижения не был формально воспрещён профессору, как ни казалось рациональным, учёным или хоть искусным действием, сместило только народ православный. Отдаление Савиньи от общества, знакомство его исключительно с одними иностранцами, приезжими артистами, в роде мосье Гибаль, учившего студентов свистать, давали повод к осуждению профессора.

Пренебрежение к местным обычаям, пристрастие к стародавним модам, костюмам, давно вышедшим из употребления, обращали внимание общества: светло-оливкового цвета фрак покроя времён Людовика XV, с бахромой на клапанах, узенькие штиблеты, чулки, башмаки, наконец, самое лицо профессора, часто судорожно подёргиваемое, губы, постоянно двигавшиеся, как будто он что-то шептал про себя, всегда привлекали к нему толпу зевак на общественных гуляньях, в саду.

Если профессор, сколько было известно, не ознаменовал себя предосудительными поступками, то при таких его странностях не мог он пользоваться необходимым для наставника авторитетом. Теперь меньше и меньше представляется необходимости приглашать профессоров-иностранцев, их уже мало встречается в учебных заведениях. [...]

Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете. 1823-1829 годы // Русская старина. – 1907. - №8(Т.131). – С.376-379.

№ 4

**1832 р. – Зі справи за клопотанням іноземця
д'Артузія щодо надання йому дозволу
проводити в Старокостянтинівському повіті
уроки різними мовами до відкриття училища**

Управление Киевского Военного,
Подольского и Волынского
Генерал-Губернатора по части судной
Житомир
Сентября 10 дня 1832 года № 2473
Волынского Гражданского Губернатора
Канцелярии Экспедиция 2
Донесение на № 6711

Господину Волынскому
Генерал-Губернатору

Ваше Высокопревосходительство препроводить ко мне изволили при предложении от 23 Июля №6711 для сообразного с законами разрешения прошение жительствоующего в городе Староконстантинове Иностранца Лаврентия Д'Артузия, просившего дозволить ему обучать в частных домах детей.

Находя из вытребованных об Артузии сведений, что он не имеет на сие от Училищного начальства дозволения, а имея в виду 325 параграф Устава учебных заведений 1828 года, выпрещающий без свидетельства того начальства заниматься учением юношества, я поручил Староконстантиновскому Городничему объявить Д'Артузию, чтобы он с просьбою о сём обратился к оному.

Но дабы ему доставить в сем случае некоторое облегченье, я отнес вместе с ним к исправляющему должность директора училищ по Волынской Губернии, прося его, естли Артузий явится для здачи экзамена, то оказать ему законное содействие, буде он окажется способным к занятию должности домашнего учителя.

О каковом сделанном мною распоряжении обязанностью имею довести до сведения Вашего Высокопревосходительства.

Гражданский Губернатор

Підпис

ЦДІАК України. – Ф.442, оп.64, спр.136. – Арк.3-3(зв.). – Оригінал. Рукопис.

№ 5
1835-1839 рр. – Зі справи щодо розподілу
кафедр у Харківському університеті
та призначення викладачів по кафедрам

М.Н.П.
Управление Попечителя
Императорского Харьковского
Университета и Учебного Округа
Харьков
Исполн.: 24 Августа 1835 за № 999

Господину Министру
Народного Просвещения

Из представленного мною Вашему Пр-ву списка от 24 Августа за №995 Вы изволите усмотреть, что по мнению моему, не могут оставаться в новом составе Университета Орд. Профессор Прикладной Математики Архангельский, ни по своим слабым способностям, ни по своим ограниченным сведениям, и Экстраординарный Профессор Древностей и языка Латинского и Лектор Французского языка Паки де Совиньи, который хотя и имеет хорошие сведения в своём предмете и некогда исполнял должность свою с усердием, деятельностью и с Успехом для слушателей, но ныне по старости своей не в состоянии выполнять со всею отчётливостью долг Профессора, [...] а потому, принимая во внимание продолжительную службу по учёной части Ординар. Проф. Архангельского и Экстраординар. Профессора Паки де Совиньи и недостаточное их состояние, я обращаюсь к В. П-ву с покорнейшею просьбою о назначении в пенсию как Архангельскому, так и Паки де Совиньи, в уважение 30-летней усердной службы и преклонных лет его, полный годовой Ординарного Профессора, т.е. по 2000 р. в год, на основании отношения Вашего, Мил. Государь, коим от 17 прошлого Июля за №871.

Формулярные о службе сказанных Профессоров списки и ведомости по Высочайше установленной форме при сем честь имею приложить.

Попечитель

Підпис

ЦДІАК України. – Ф.2162, оп.2, спр.57. – Арк.29-30. – Оригінал.
Рукопис.

№ 6

**1837 р. – Зі справи щодо надання дозволу
ад'юнкту Університету Св. Володимира
А.Л. Андржейовському відправити деякі з дублетів
зоологічного кабінету паризькому вченому Вернейлю
замість отриманих від нього викопних черепашок**

В Совет Императорского Университета Св. Владимира.

Честь имею донести Совету, что я получил из Парижа от члена Французского Геологического общества Г. Вернейль (Verneuil) сто девяносто видов ископаемых раковин из Франции, Ирландии и Пруссии. Из этих раковин новых для Зоологической Коллекции Университета 120 видов, которые по редкости своей, весьма важным суть приобретением. Они не находятся в торговле, потому же и цена оных неизвестная, но по редкости видов, положить можно оных с ценою не менее ста рублей ассигнациями. Г. Вернейль за эту жертву желает иметь наши местные виды. Надеюсь, что Совет позволит мне послать Ему таковые из дубликатов Зоологического Кабинета.

Находящиеся между ими два весьма редкие минералы покорнейше прошу принять для Минералогического Кабинета.

Адьюнкт Университета С. Владимира
А. Андржейовский

17 февраля
1837 года
г. Киев
№14

Зас. Сов. 2 марта № 126.

ДАК. – Ф.16, оп.275, спр.47. – Арк.1. – Оригінал. Рукопис.

№ 7

1838 р. – Витяг з річного звіту про стан та дії Університету Св. Володимира

[...] Французский язык преподавал в низшем классе Студентам 1,2 и 3 курсов обоих факультетов Лектор Плансон по 3 часа в неделю, на Французском языке, излагая особенности сего языка по Грамматикам Ленара, Ноёля, Жиро-дю-Вивье и своей собственной, одобренной в 1825 году Виленским Университетом и впоследствии переработанной по новому плану. Вместе с тем учащиеся упражняемы были в переводе с французского языка на Русский мест из литературных уроков Ноёля и Лапласа, а с Русского на Французский – мест из Хрестоматии Пеннинского, причём делаются были замечания, касающиеся отличительных свойств обоих языков и различия их относительно словосочинения.

Для сочинения на французском языке учащимся были задаваемы следующие темы: „la charité, première vertu d'un chrétien”; „le prix de la santé”; „projêt d'une fête que des enfants donneraient à leur mère le jour de l'anniversaire de sa naissance”; „voyage au mont St Bernard”; „histoire de l'abolition de l'ordre des templiers”; „quelques traits caractéristiques du siècle de Louis XII”; „le serpent de l'île de Rhodes”; „pourquoi la subordination est nécessaire aux jeunes gens”; „définition d'un méchant”; „penchant de l'homme à bâtir les châteaux en Espagne”; „quelles qualités annoncent dans un jeune homme qu'il sera un jour utile à la société”; „histoire de Jeanne d'Arc”; „description du déluge”; „le retour du printemps”; „l'abbaye de St Denis”; „pourquoi les jeunes gens s'appliquent-ils à l'étude de la langue française préférablement à celle des autres langues modernes”; „description d'un orage”; „comparaison entre les français et les anglais”; „Mazeppa”; „pétition d'un étudiant à S.r. le curateur, où il demande que son frère soit reçu à l'institut”; „utilité du malheur”; „comparaison entre Erostrate et Demetrius de Phalère”; „utilité des travaux du peuple dans l'agri-

culture et dans les arts, respect que l'on doit à cette classe de la société". [...]

Французскую словесность преподавал также Лектор Плянсон в высшем классе для Студентов 1,2 и 3 курсов обоих Факультетов по 3 часа в неделю на французском языке. Преподаватель в истекшем академическом году, согласно сделанному распределению лекций, представил Исторические и Критические сведения о Французских прозаиках и их произведениях от Людовика Германского до наших времён. В сем отношении в каждом веке были излагаемы: а) постепенное усовершенствование французской прозы, отличительный её характер, лучшие творения, которым Франция одолжена своею литературною славою; б) исторические и критические сведения о каждом роде прозаических сочинений; в) замечательнейшие творения в каждом роде. Для удобства учащихся им сообщаемы были записки, извлечённые из сочинений Фориеля, Вильмена, Кузеня, Унзо, Баранта, Лагарпа, Шатобриана, Мори, Томаса, Шенье и других. Предмет сей, согласно программе, пройден в течение года вполне. В способе преподавания против прежних годов никакой не сделано перемены. Репетиции производились двоякие: частные при начале каждой лекции и общие по окончании каждой отдельной статьи или эпохи словесности. Сверх того учащиеся были занимаемы критическим разбором мест из лучших французских романтиков, историков, ораторов и философов. [...]

ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.46. – Арк.29-32. – Оригинал. Рукопис.

[...] Французскую словесность преподавал тот же Лектор Плансон в бывшем классе для студентов 1,2 и 3 курсов обоих факультетов по 3 часа в неделю на французском языке по собственным запискам, извлечённым из сочинений Генгене, Шенье, Баранта, Вильмена, Фориаля, Лагарпа и других. История французской словесности изложена была со времени первого нашествия франков на Галлию до образования театра во Франции; при изложении её в особенности обращено было внимание на разные формы, которые принимал французский язык в различные эпохи, на причины этого изменения и на отличные творения принадлежащих каждой эпохе Французских литераторов. Кроме сего преподаватель упражнял слушателей в критическом разборе сочинений Мольера „Tartufe”, Корнеля „Cid”, Вольтера „Mahomet”, Сен-Бёва „Portrait littéraire” и Виньи „Paria”; а для сочинений на французском языке задавал студентам следующие темы: а) „Règne de Louis IX”; б) „Du siècle de Periclès, les grands hommes qui ont rendu cette époque célèbre”; в) „Démosthène. Le lieu de sa naissance et son éducation. Circonstances, qui fixèrent son goût. La nature lui avait refusé les qualités nécessaires pour réussir dans l'Eloquence; des moyens qu'il employait pour remédier à ce défaut. Son début malheureux. Sa première harangue qui commença sa réputation. Sa présence à la cour de Philippe. Les suites de sa haine contre ce prince. La perte de la bataille de Chéronée; son exil et quête en fut la cause; son retour et sa mort”. Отличных сочинений от учащихся преподавателю представляемо не было. Перемены в способе преподавания против прежних годов не сделано. Репетиции производились при начале каждой лекции и состояли в кратком повторении пройденного в предыдущей лекции. [...]

ДАК. – Ф. 16, оп. 465, спр. 49. – Арк. 22-23. – Оригінал. Рукопис.

№ 9
1839 р. – Витяг з річного звіту Лицею
князя Безбородька

[...] Часть учёная.

1. Учёные сношения
Лицея.

Учёных сношений Лицей князя Безбородко в течение сего года не имел, кроме Исправляющего должность Профессора Естественных наук Андржеевского, который имел учёные сношения:

а) с Московским обществом испытателей природы, куда отправил описание Зоологического Кабинета Императорского Университета Св. Владимира;

в) с Обществом любителей Садоводства и с Одесским Земледельческим Обществом Южной России, куда послал Ботаническую статью о возобновлении исчезнувших глазков (gemmo) на фруктовых деревьях;

с) с главным Французским натуралистом Bory St Vincent, с которым продолжается учёная переписка о родах существ, принадлежащих к его Царству Psychodiales;

d) с членом Французского Геологического общества Г. Воссé о глинистых слоях Киевских Днепровских возвышений, относительно таковых слоёв во Франции. [...]

ЦДІАК України. – Ф.707, оп.6, спр.22. – Арк.44(зв.)-45. – Оригінал. Рукопис.

1840 р. – Витяг зі звіту Університету Св. Володимира

[...] Французскую словесность в высшем классе для студентов 1,2 и 3 курсов обоих факультетов преподавал на французском языке лектор Борель по 3 часа в неделю, руководствуясь сочинениями Вильмена, Сен-Бёва, Низара и других. Согласно программе предмет был пройден вполне, а именно: история литературы французской XVII, XVIII и XIX столетий. При преподавании сего предмета особенное внимание было обращено на творения писателей: Корнеля, Расина, Мольера, Буало, Лафонтена, Кребильона, Вольтера, Руссо, Бюффона и Монтескье. Перемены в способе преподавания сего предмета против прежних годов не делано. Репетиций сделано было в продолжение года 4, с употреблением на каждую из них по 2 часа. Кроме уроков учащиеся ни в чём упражняемы не были, и тем для рассуждений студентам задаваемо не было, равно и от учащихся преподавателю отличных сочинений представляемо не было.

Французский язык в низших классах для студентов 1,2 и 3 курсов обоих факультетов преподавал на французском языке тот же преподаватель по 3 часа в неделю по собственным запискам, не придерживаясь преимущественно никакого автора. Вместе с тем учащиеся упражняемы были в чтении и переводах с французского языка на русский лучших мест из французских писателей: Реньяра, Фенелона, Паскаля, Шенье и других, а также переводами с русского языка на французский отрывков из истории Устрялова и некоторых других писателей. При каковых переводах преподаватель изъяснял в приличных местах правила Французской грамматики и синтаксиса с примечаниями на правила построения речи. Перемены в способе преподавания против прошедшего года не сделано. Репетиций сделано было в продолжение года 4, с употреблением на каждую из них по 2 часа. Кроме уроков учащиеся ни в чём упражняемы не были, и тем для рассуждений им задаваемо не было, равно и от учащихся преподавателю отличных сочинений представляемо не было. [...]

ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.51. – Арк.27(зв.)-29(зв.). – Оригинал. Рукопис.

№ 11

1841 р. – Витяг зі звіту Університету Св. Володимира

Министерство
Народного Просвещения.
Киевский
Учебный Округ
от Инспектора
Студентов Университета
Св. Владимира
Киев.
17 Декабря 1841 года.
№ 578

Его Высочайшему
Господину Ректору Универси-
тета
Св. Владимира.

Для усиления обучения всех вообще Студентов первых трёх курсов искусствам (танцованию и фехтованию), вследствие распоряжения Училищного Начальства, в начале сего года поручено было заниматься: по Танцованью – двум учителям, т.е. состоящему при Университете Дебре с добавлением жалованья 228 руб. 56 коп. сереб., и в помощь ему приглашён был Учитель Грациевский по урокам, считая по 1-е Мая на 24 уроках, за каждый – по 4 руб. 28^{4/7} коп., и особо музыканту, при нём находившемуся, - по 57 коп. серебром за урок.

По фехтованию – Учителю Урсо – с добавлением жалованья 228 руб. 56 коп. сереб. и казённой квартиры по окладу обер-офицера.

Таким образом, обучение сим искусствам началось с 24 Генваря, в следующем порядке:

А) Учитель Дебре занимал сверх прежде положенных 2-х часов 4 часа в неделю, и обучались у него в первом полугодии казеннокоштных – 18, своекоштных – 61, всего – 79 Студентов.

В) Учитель Грациевский занимал одних своекоштных в доме недостаточных Студентов два раза в неделю, каждый по 1 часу, и имел обучающихся 40 Студентов.

С) Во втором полугодии всех вообще Студентов занимал Г. Дебре 4 часа в неделю, ибо хотя число Студентов значительно увеличилось, но многие поступившие из учебных заведений, умеющие уже танцевать, уволены, а потому и обучалось казеннокоштных – 34, своекоштных – 62, всего – 96 человек.

Д) Начинающих обучаться танцованию в продолжение года было: казеннокоштных – 20, своекоштных – 71, а продолжающих прежние начала казеннокоштных – 24, своекоштных – 100 Студентов.

Е) Успехи оказали весьма удовлетворительные в танцах, употребляемых в обществах, где многие теперь свободно танцуют, а потому меры, принятые в сем отношении начальством, оказались чрезвычайно действительными и даже благодетельными по наружному образованию молодых людей, не имевших возможность прежде изучаться сему искусству.

Ф) Учитель Урсо занимал по 8 часов в неделю, согласно предложению Г. Попечителя Киевского Учебного Округа от 14 Января за №143, 4 часа казеннокоштных, коих было 42, и 4 часа своекоштных – 94, а всего – 136 студентов.

Г) Начинающих обучаться Фехтованию было: казеннокоштных – 23, своекоштных – 94, продолжающих прежние начала казеннокоштных – 19; своекоштных не было.

Н) Успехи оказали в искусстве фехтования хотя достаточные, но менее удовлетворительные противу танцования, потому что за недостатком оружия и большого числа учащихся один Учитель не в состоянии был заниматься с каждым порознь, а большею частию приготовлял и показывал им общие начала приёмов и занимался выправкою Студентов. [...]

ДАК. – Ф. 16, оп. 465, спр. 54. – Арк. 138-139. Оригинал. Рукопис.

№ 12
1842 р. – Витяг з річного звіту Лицею
кн. Безбородька

[...] Часть учёная

1. Учёные сношения
Лицея.

Учёных сношений Лицей князя Безбородко, в течение 1841 года, не имел, кроме исправляющего должность Профессора Естественных наук Андржеевского, который имел сношения с теми же лицами, что и в прошедших 1839 и 1840 годах, сообщая им собранные в окрестностях г. Нежина семена растений и самые растения. [...]

ЦДІАК України. – Ф.707, оп.8, спр.1. – Арк.39. – Оригінал. Рукопис.

№ 13
1843 р. – 3 протоколів засідань деканату
юридичного факультету Університету Св. Володимира

Выписка из протокола заседания Совета Императорского Университета Св. Владимира от 16 Января 1843 года.

Слушали:

Предложение Г. Попечителя Киевского учебного Округа от 31-го Декабря 1842 года за №6020-м, в коем прописывает, что Г. Министр Народного Просвещения от 18 Декабря 1842 года за №12661-м уведомил Его Сиятельство, что Его Высочайшее Представительство, озабочиваясь замещением в Университетах вакансий Преподавателей, остающихся ко вреду учащихся немалое время праздными, полагает испросить

Высочайшее соизволение на отправление некоторого числа молодых людей в чужие края для усовершенствования по разным частям университетского преподавания. По сему, Г. Министр представляет Г. Попечителю избрать для сего желающих из окончивших с отличным успехом университетский курс кандидатов, не исключая и поступивших уже на службу, и в предположении употребить их к преподаванию тех предметов, для коих не достаёт теперь Профессоров, предложить университетскому Совету составить план путешествия и дальнейшего образования их за границую.

При этом Г. Министр присовокупил, что таковое отправление нужного числа молодых людей в чужие края должно быть произведено на счёт экономической суммы Университета. Г. Попечитель, сообщая Совету Университета Св. Владимира о таком распоряжении Г. Министра Народного Просвещения для надлежащего исполнения, предлагает Совету Университета представить Его Сиятельству своё заключение: 1) для каких именно предметов было бы полезно или необходимо образовать Профессоров за границую, 2) кого Совет по каждому из таких предметов полагает отправить за границу и 3) составить план путешествия и дальнейшего образования избранных молодых людей за границую. Определили: о вышеизложенном предложении Г. Попечителя сообщить выписками из протокола заседаний Совета 1-му и 2-му Отделениям философского факультета и факультету Юридическому и предложить им представить по оному свои в Совет заключения.

Подлинный за подписом Г.г. присутствовавших и скрепою заступающего место Секретаря.

Верно: За Секретаря Совета
№ 59.

Підпис

«24» Января 1843 года.

В Юридический Факультет Университета Св. Владимира.

ДАК. – Ф. 16, оп. 465, спр. 1336. – Арк. 4-5. – Оригинал. Рукопис.

[...] Французскую словесность в высшем классе для студентов 1 отделения философского факультета и для желающих из других факультетов преподавал на французском языке лектор Борель по 3 часа в неделю по собственным запискам, придерживаясь сочинений Вильмена, Низара, Сен-Бёва, Планша и других лучших в сем роде французских писателей. Согласно с программю, предмет сей пройден вполне в продолжение 1842-43 учебного года, и именно: история литературы французской XVII и XVIII веков включительно. В истории французской словесности XVII века преимущественно показаны и объяснены были: характер словесности вообще в этом веке во Франции, как она составила и какое имела она влияние на литературу соседних народов; здесь особенное внимание учащихся обращено было на писателей этого века, каковы Корнель, Расин, Мольер, Лафонтен, Боало, Босюет, Фенелон и Паскаль. В XVIII веке показано было различие, существовавшее в двух главных периодах французской литературы, главный её характер в этом веке и непосредственное влияние её на соседние народы. Здесь говорено было в особенности о творениях лучших писателей сего века, каковы: Вольтер, Монтескье и Бюффон. Перемен в способе преподавания против прошедших годов не сделано. Репетиции производились при конце каждого учебного полугодия, и на производство их каждый раз употребляемо было время, назначенное после трёх лекций. Кроме уроков учащиеся ни в чём упражняемы не были, и тем для рассуждений студентам задаваемо не было, равно и они никаких своих сочинений преподавателю не представляли.

Французский язык в низшем классе для студентов философского факультета и для желающих из других факультетов излагал тот же преподаватель по 3 часа в неделю на французском языке, руководствуясь грамматикой Ноёля и

Шапсаля. Вместе с тем, учащиеся упражняемы были в переводах с французского языка на русский лучших мест из Делавиня („L'école des vieillards”), Расина („L'Athalie”) и из других новейших стихотворцев, а также в переводах с русского языка на французский отрывков их хрестоматии Пенинского. При сих переводах преподаватель изъяснял в приличных местах правила французской грамматики и синтаксиса, обращая при том преимущественно внимание учащихся на особенные правила составления выражений и оборотов, свойственных французскому языку. Перемены в способе преподавания против прошедшего года не произошло. Особых репетиций по французскому языку делано не было, но в нужных случаях в последующей лекции кратко повторяемо было прочитанное в предыдущую лекцию. Тем же сочинений студентам задаваемо не было. [...]

ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.59. – Арк.26-27(зв.). – Оригинал. Ручкопис.

№ 15

1845 р. – Зі справи щодо поїздки за кордон професорів Університету Св. Володимира І.М. Фонберга та К.Ф. Кесслера

Министерство
Народного Просвещения
Императорский
Университет Св. Владимира
От Ректора
в г. Киеве.
12 Февраля 1845 года.
№96

В Правление Университета
Св. Владимира.

Г. Исправляющий должность Помощника Попечителя Киевского учебного Округа, от 8-го текущего Февраля за № 663, предлагает Совету Университета Св. Владимира, в до-

полнение представления его о разрешении Экстраординарному Профессору Кесслеру поездки в чужие края, с выдачею ему в пособие 600 р. серебром, донести, имеет ли Совет в виду свободную сумму, из которой можно было бы выдать Г-ну Кесслеру вышеозначенное денежное пособие.

Сообщая о сем Правлению Университета Св. Владимира, честь имею просить о доставлении мне своего по этому предмету мнения.

Ректор Университета Св. Владимира

Підпис

ДАК. – Ф.16, оп.381, спр.51. – Арк.1-1(зв.). – Оригінал. Рукопис.

№16

1846/7 рр. – Витяг зі звіту Університету Св. Володимира

[...] Учёной перепиской с разными более или менее известными местами и лицами занимались:

1. Орд. Профессор Р. Траутфеттер – со многими иностранными Ботаническими садами, как то: Эрфуртским, Берлинским, Грейфсвальдским, Кенигсбергским, Мюнхенским, Вирцбургским, Бреславским, Гамбургским, Марбургским, Краковским, Гентским, Триестским, Падуанским, Моденским, Гренобльским, Парижским, и со всеми отечественными, а также со многими учёными лицами для приобретения от них семян для Университетского Ботанического сада. [...]

ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.68. – Арк.11. – Оригінал. Рукопис.

1847 р. – З „Листа про Київ” О. Бальзака

[...] Après avoir vu la Rome catholique, je nourrissais un vif désir de voir la Rome grecque. Pétersbourg est une ville au berceau, Moscou n'a que l'âge d'homme, mais Kiew, c'est la ville éternelle du Nord. Ma curiosité, je l'avoue, n'était cependant que la doublure de mon désir. Le motif réel et sérieux venait d'une amitié déjà vieille de quinze ans. Je voulais aller voir chez eux des amis, après les avoir toujours rencontrés sur les grandes routes. J'entendais parler de steppes, de paysans, d'intendants, de chasse-neige, de juifs, et du mariage de la civilisation avec la Barbarie, dans de tels termes, sous des apparences si fantastiques, que l'Ukraine me semblait être le seul pays du monde où je pouvais voir des choses, des êtres entièrement neufs. Toute cette partie de l'Empire russe est d'ailleurs la moins visitée de toutes. Mais quel voyage, surtout pour quelqu'un qui connaissait Harel et qui lui avait entendu raconter son odyssee, alors que, cornac de Mlle Georges, il avait entrepris déjà d'initier les cosaques du Dniéper aux beautés de la tragédie française, et aux laideur du drame moderne. Liszt, Berlioz, les derniers voyageurs de la grande famille des artistes, ne m'ont pas dit un mot de leur traversées dans ce grand empire, où ils ont levé de fortes contributions avec leurs knouts de chefs d'orchestre. [...]

[...] Побачивши католицький Рим, я палко прагнув побачити Рим грецький. Петербург – місто в колисці, вік Москви не перевищує людський, але Київ – це вічне місто Півночі. Визнаю, що моя цікавість була лише зворотною стороною мого бажання. Реальний та серйозний мотив був пов'язаний із дружбою п'ятнадцятилітньої давності. Я хотів навідатися додому до своїх друзів, з якими раніше завжди зустрічався в дорозі. Я чув такі фантастичні розповіді про степи, селян, інтендантів, снігоочісник, євреїв, поєднання цивілізації з варварством, що Україна мені здавалася єдиною країною у світі, де я міг побачити цілком нові речі та буття. Втім, уся ця частина Російської імперії є найменш відвідуваною. Але що за

подорож, особливо для того, хто знав Ареля та чув розповіді про його одіссею, коли він, провідник мадемуазель Жорж, прилучав козаків Дніпра до краси французької комедії та огидності сучасної драми. Ліст, Берліоз – останні мандрівники з великої родини митців – мені жодним словом не обмовились про їх подорож цією великою імперією, де вони зібрали великі податки за допомогою капельмейстерських батогів. [...]

Balzac H. Oeuvres complètes. – Paris, 1963. – P.509.

№ 18

1847-1848 рр. – Розпорядження начальників 2 і 5-го округів корпусу жандармів щодо встановлення таємного нагляду поліції за французьким підданим Ф. Мужодем та домашнім учителем І. Водзинським

Начальника
2-го округа
корпуса жандармов
Москва
Мая 8 дня
1847 Года
№62

Корпуса Жандармов, Господину
Полковнику и кавалеру Граве.

Имея в виду, что находящийся по Высочайшему повелению под строгим секретным наблюдением французский подданный Доктор Медицины Франсоа Мужоль (Mougeolle) в недавнем времени выехал из Москвы в Одессу с намерением оттуда отправиться в Турцию, я покорнейше прошу Ваше Высокоблагородие, в случае нахождения означенного иностранца в настоящее время в Одессе, иметь за образом жизни

и действиями его строгое секретное наблюдение и о последующем донести до сведения Господина Шефа Жандармов, при сем нужным считаю уведомить Вас, что о настоящем распоряжении мною вместе с сим донесено Его Сиятельству Графу Алексею Федоровичу.

Генерал-Лейтенант

Підпис

ЦДІАК України. – Ф. 1252, оп. 1, спр. 52. – Арк. 3-3(зв.). – Оригінал. Рукопис.

№ 19

1850 р. – Витяг зі звіту університету Св. Володимира

[...] 2. Лектор Борель читал:

а) Французскую Словесность на французском языке по одному часу в неделю в оба полугодия, по собственным запискам, придерживаясь сочинений Виллемана, Низара, С-т Бёва и Бешореля. Пройдено всё предположенное по программе, именно: изложена лирическая и этическая поэзия во Франции, причём Преподаватель обращал особенное внимание учащихся на произведения J. B. Rousseau, Audré, Chénier и V. Hugo; в) Французский язык по 3-и часа в неделю в оба полугодия, во втором полугодии по утверждённому ректором Университета правилам, руководствуясь при их чтении Грамматических правил Грамматикою Ноэля и Шапсаля. Для перевода с Французского на Русский язык служили *Athalie de Racine* и *L'avare de Molière*; с Русского языка на Французский были переведены 5 первых периодов Русской Истории Устрялова.

Для репетиций употреблено в конце каждого полугодия по два часа. [...]

ДАК. – Ф. 16, оп. 465, спр. 85. – Арк. 22(зв.)-23. – Оригінал. Рукопис.

№ 20

1854 р. – Витяг зі звіту Університету Св. Володимира

[...] Ординарный Профессор Гюббенет сносился с разными ортопедическими заведениями в Берлине и с следующими учёными обществами в Париже: Société Médical des hôpitaux, Société Médical d'Emulation, Société Médico-chirurgicale, Société des Médecins Allemands à Paris, Société des Médecins Américains à Paris. Предметом этих сношений были современные вопросы в хирургии насчёт усовершенствований различных метод и инструментов. [...]

ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.101. – Арк.154(зв.). – Оригінал. Рукопис.

№ 21

1859 р. – Зі справи щодо відрядження за кордон викладачів Університету Св. Володимира

В Совет Университета Св. Владимира.

Мнение Декана Юридического Факультета Иванишева об отправлении Профессоров и Преподавателей Университета Св. Владимира за границу в будущем 1859 году.

Для решения вопроса о том, кому из Профессоров и Преподавателей Университета Св. Владимира, желающих отправиться за границу, в будущем 1859 году должно быть дано преимущество, нужно, прежде всего, обратить внимание на цель, для которой эти лица отправляются за границу.

Главная цель отправления за границу состоит в дальнейшем усовершенствовании и обучении. Кто более имеет нужду в обучении и усовершенствовании, тот и должен быть, преимущественно пред другими, отправлен за границу.

Естественно предположить, что Ординарные Профессоры и Исправляющие должности Ординарных Профессоров обладают большим кругом познаний и изучили науку в боль-

шей глубине и совершенстве, чем преподаватели и адъюнкты, стоящие только в начале своего учёного поприща и готовящиеся в последствии времени сделаться достойными звания ординарных Профессоров.

Согласно с этими основаниями, из лиц, представленных Факультетами к отправлению за границу, в будущем 1859 году должны быть преимущественно отправлены преподаватели Сидоренко и Демченко и Адъюнкт Абашев. Затем, если средства Университета окажутся достаточными, могут быть отправлены Исправляющий должность Орд. Профессора Талызин и Орд. Профессоры Гогоцкий, Вальтер и Гюббенет.

Для подтверждения своего мнения долгом считаю присовокупить, что Министерство Народного Просвещения считает отправление за границу молодых учёных, приготовляемых к профессорскому званию, не только полезным, но даже необходимым, как это видно из предложения Г. Начальника Киевского Учебного Округа Совету Университета Св. Владимира от 4 апреля 1855 года за №1656. В этом предложении сказано: „Г. Министр Народного Просвещения имел счастье всеподданнейше представлять Его Императорскому Величеству о необходимости, чтобы молодых людей, отличных по их способностям, посвящающих себя наукам и уже испытанным Министерством чрез поручение им на несколько времени преподавательских должностей, посылать за границу для усовершенствования их в избранном предмете и полного приготовления к Профессорскому званию. Государь Император в 5 день минувшего марта Высочайше соизволил одобрить сии предложения”.

Наши молодые люди вступили в должность Университетских Преподавателей в том убеждении, что исполнение Высочайшей воли не встретит со стороны университетского начальства никаких затруднений.

Декан Юридического Факультета А. Иванишев.

1858
октября 24.

ДАК. – Ф.16, оп.297, спр.133. – Арк.7-8(зв.). – Оригинал. Рукопис.

№ 22
1859-1860 рр. – Витяг зі звіту Університету
Св. Володимира

[...] Во исполнение Высочайшего повеления, последовавшего в 5 день Марта 1856 года, о подготовке молодых людей к Профессорским обязанностям, некоторые из молодых учёных, оставленных при университете для этой цели, отправлены в 1860 году за границу для окончательного приготовления к Профессорскому званию, именно: Адъюнкт по кафедре Русских Государственных Законов, Магистр Государственного Права Романович-Славатинский в феврале 1860 г. – в Англию, Францию, Бельгию, Швейцарию, Италию, Германию, Данию и Швецию, сроком на два года, для изучения Политических наук вообще и в особенности Государственного Права Европейских держав. Адъюнкт по кафедре Энциклопедии Законоведения, Магистр Общеправного Права Ренненкампф командирован в Мае сего года в Австрию, Пруссию и другие Германские государства, во Францию, Италию, Бельгию и Англию сроком на два года, для изучения Теории Права вместе с её Историею и Истории Положительных Законодательств.

Помощник Директора Терапевтической Клиники, Лекарь с отличием и кандидат Естественных наук Кржижановский командирован был с Мая по 1 Августа 1860 г. в Австрийские владения, Германию, Италию и Францию для ознакомления с современным состоянием Патологической химии.

Учитель рисования Васько был отправлен в Мае 1860 г. на 6 месяцев в Германию, Францию, Италию для осмотра картинных галерей и ближайшего ознакомления с новейшими школами и самим преподаванием Живописи. [...]

ДАК. – Ф.16, оп.465, спр.127. – Арк.199(зв.)-202. – Оригінал. Рукопис.

№ 23

1861 р. – Зі справи Університету Св. Володимира щодо відрядження за кордон О.В. Беретті

Министерство
Народного Просвещения
Совета
Императорского
Университета Св. Владимира
Киев.
1 Марта 1861 года
№ 445.

Его Превосходительству,
Господину Попечителю
Киевского
Учебного Округа.

Исправляющий должность Экстраординарного Профессора по кафедре Архитектуры Беретти вошёл в Совет с рапортом, в котором объяснил, что по совету Профессоров Медицинского Факультета Алферьева и Меринга он должен для излечения от болезни отправиться за границу, и что в надежде получить облегчение в болезни он желал бы воспользоваться пребыванием за границею для посещения некоторых городов, с художественною и техническою целями, и изучения вообще устройства госпиталей, домов умалишённых, лабораторий и обсерваторий, и в особенности устройства вентиляций и отопления в такого рода зданиях. Поэтому Г. Беретти просит командировать его за границу с 1 Мая по 1 Октября, с назначением денежного пособия.

Принимая во внимание, что поездка, о которой просит Г. Беретти, имеет в виду не только поправление его здоровья, но и учёную цель, и что по отзыву Физико-Математического Факультета от поездки Г. Беретти за границу с 1 Мая по 1 Октября сего года не произойдёт ущерба в преподавании Архитектуры, так как время этой поездки, главным образом, совпадает с летними каникулами и с приёмными и окончательными испытаниями, Совет Университета имеет честь почтительнейше просить разрешения Вашего Превосходительства командировать Г. Беретти в Германию, Францию, Австрию, Италию, Турцию и Грецию сроком с 1 Мая по 1 Октября сего

года, но без выдачи ему денежного пособия, так как состояние суммы за учение сего не позволяет.

Представляя при сем формулярный список Г. Беретти, Совет имеет честь донести, что со стороны Киевского Института Благородных Девиц и Киевского Приказа Общественного Призрения нет препятствий к выезду за границу Г. Беретти по занимаемым им должностям Архитектора при Институте и Попечителя Киевской Городской Больницы.

Ректор
Секретарь Совета

Підпис
Підпис

ЦДІАК України. – Ф.707, оп.27, спр.131. – Арк.1-2. – Оригінал.
Рукопис.

№ 24

1861-1864 рр. – Зі справи Університету Св. Володимира щодо відрядження за кордон професорів

Министерство
Народного Просвещения
Совета
Университета Св. Владимира
Киев.
26 Ноября 1861 года
№ 2912

Его Превосходительству,
Господину Попечителю Киевского
Учебного Округа.

Совет Университета Св. Владимира, согласно представлениям Факультетов Историко-Филологического, Физико-Математического и Юридического, имеет честь покорнейше просить ходатайства Вашего Превосходительства о разрешении командировать за границу:

1) Экстраординарного Профессора по кафедре славянских наречий Яроцкого на один с половиной года, с пособием по 1200 р. сер. в год из суммы за учение сверх штатного содержания, во все славянские земли Пруссии, Австрии и Турции для подробного и живого ознакомления на самом месте

со славянскими языками: Чешским, Сербским, Польским, Болгарским, Словенским и Лужицким и их литературою;

2) Адъюнкта по кафедре Политической Экономии и Статистики Цехановецкого на 2 года, с пособием по 1000 р.с. в год из суммы за учение сверх штатного содержания, в Германию, Францию, Бельгию и Англию для непосредственного изучения экономического быта сих стран и для ознакомления с современным состоянием преподавания политической экономии и статистики в Западноевропейских Университетах, а также для посещения предстоящей всемирной выставки в Лондоне;

3) Экстраординарного Профессора по кафедре Технологии Чугаевича на 4 месяца (с 15 Мая по 15 Сентября 1862 года), с пособием по 100 р. сер. в месяц из суммы за учение сверх штатного содержания, в Германию, Францию и Англию для обозрения в Лондоне всемирной промышленной выставки и разных покупок и заказов для Университетской Технологической лаборатории и кабинета;

и 4) Ординарного Профессора по кафедре Государственного Благоустройства Иванишева на год (с 10 Мая 1862 г.) в Германию, Францию, Англию и Италию, а также в разные места России для обзора Виленского Центрального Архива Древних актовых книг, метрики русской в СПетербурге при III Департаменте Сената, архивов в Лемберге, Данциге и проч., а также для личных сношений с известнейшими европейскими учёными. Издержки путешествия Г. Иванишев принимает на свой счёт.

К сему Совет имеет честь присовокупить: 1) что расход на пособия для упомянутых выше лиц, всего 4200 р.с., легко может быть покрыто из суммы за учение, которой имеется ныне на лицо 32482 р.2к.с.; 2) что Совет нашёл необходимым принять за правило, чтобы все командируемые для учёных целей обязаны были по возвращении из командировки представить отчёт: находившиеся в командировке несколько месяцев – в 3-месячный срок, а бывшие в командировке год и более – в полугодовой срок и 3) что при решении возникшего в Совете вопроса, кому из представляемых к командировке с особым пособием сверх штатного содержания

Совет желает отдать предпочтение, если бы не все представленные могли быть посланы за границу, оказалось в пользу Адьюнкта Цехановецкого – 19, Профессора Яроцкого – 18 и Профессора Чугаевича – 10 голосов. Но командировка последнего решена большинством 13 противу 8 голосов.

Ректор *Підпис*
За Секретаря Совета *Підпис*

ЦДІАК України. – Ф.707, оп.27, спр.522. – Арк.1-2(зв.). – Оригінал. Рукопис.

№ 25
1862 р. – Постанови, видані 1862 р.
по управлінню цензури

Министерство *Господину*
Народного Просвещения *Председательствующему*
Особенная *в Киевском*
канцелярия министра *Цензурном Комитете.*
30 июня 1862 г.
№ 1201
По высочайшему повелению

По случаю издания отдельною книгою перевода романа Виктора Гюго “Les misérables” Государю Императору благоугодно, чтобы цензура рассматривала переводы этого романа с особенным вниманием и строгостью.

О такой Высочайшей воле имею честь уведомить Ваше Превосходительство, для предложения Киевскому Цензурному Комитету к надлежащему исполнению.

Управляющий Министерством, Статс-секретарь
Підпис
За Правителя Особенной Канцелярии
Підпис

ЦДІАК України. – Ф.293, оп.1, спр.813. – Арк.80. – Оригінал. Рукопис.

Министерство
Народного Просвещения
Особенная
канцелярия министра
6 июля 1862 г.
№ 1249

Господину
Председательствующему
в Киевском
Цензурном Комитете.

Имею честь уведомить Ваше Превосходительство, что Государю Императору угодно, чтоб цензура не позволяла продолжать печатание перевода романа Виктора Гюго “Les misérables”, так как последние тома этого сочинения имеют самое вредное направление.

Управляющий Министерством, Статс-секретарь
Підпис
Правитель Особенной Канцелярии
Підпис

Там само. – Арк.86.

Министерство
Народного Просвещения
Особенная
канцелярия министра
10 июля 1862 г.
№ 1275

Господину
Председательствующему
в Киевском
Цензурном Комитете.

Впоследствии сообщённого Вашему Превосходительству Высочайшего повеления о воспрещении продолжать печатание в повременных изданиях перевода романа В. Гюго “Les misérables”, я не нахожу возможным издание ныне отдельными книгами тех частей этого романа, которые уже были помещены в журналах и газетах; о чём имею честь сообщить Вам, Милостивый Государь, для зависящего распоряжения.

Управляющий Министерством, Статс-секретарь
Підпис
Правитель Особенной Канцелярии
Підпис

Там само. – Арк.82.

№ 26

1862 р. – Зі справи за поданням директора Київської першої гімназії щодо призначення іноземця Петра Демаре наглядачем шляхетного пансіону при гімназії

Министерство
Народного Просвещения
Киевский учебный округ
От директора Киевской
Первой Гимназии
Киев
29 Августа 1862 года
№962-й

Его Превосходительству,
Господину Попечителю
Киевского Учебного Округа.

Бывший Комнатный Надзиратель Благородного Пансиона при вверенной мне Гимназии, Французский подданный Петр Демаре, вошел ко мне с прошением об определении его Комнатным Надзирателем в Пансион на имеющуюся вакансию по случаю увольнения Г. Куликовского.

Зная Г. Демаре, по его опытности в воспитании детей, усердию и аккуратности к службе, с отличной стороны и имея в виду, что в настоящее время чувствуется потребность иметь в пансионе Надзирателя Француза, имею честь покорнейше просить Ваше Превосходительство об определении его Комнатным Надзирателем в Благородный Пансион на имеющуюся вакансию среднего оклада, присовокупляя при том, что Г. Демаре прежде оставил службу в Пансионе согласно его прошению, по случаю поездки его за границу по семейным делам.

Аттестат о прежней его службе при сем имею честь представить.

Директор
Письмоводитель

Підпис
Підпис

ЦДІАК України. – Ф.707, оп.28, спр.385. – Арк.1-1(зв.). – Оригінал. Рукопис.

№ 27

1862-1865 рр. – Зі справи Університету Св. Володимира щодо командировання В.-Г.М. Стадіона за кордон

Копия с представления Медицинского Факультета
в Совет Университета Св. Владимира
от 16 Декабря 1861 года за №311.

Медицинский факультет в заседании своём 12-го Декабря слушали рапорт Доцента Стадіона в следующих словах:

„Медицинский факультет, ежегодно высылая одного или даже более из своих членов за Границу и снабжая их при том всеми потребными средствами, ясно высказывает своё мнение на счёт пользы подобных поездок и своё убеждение, что более продолжительное пребывание за Границей необходимо для усовершенствования в какой бы то ни было отрасли Медицины. Ежели подобные поездки совершаются с пользою старшими членами Медицинского факультета, то ещё более они нужны младшим членам, как например Доцентам, на этом основании я честь имею покорнейше просить медицинский факультет исходатайствовать мне разрешение отправиться за границу, а именно: в Австрию, Германию и Францию на полтора года, т.е. от 1-го Июня 1862 года по 1-е Декабря 1863 года. При этом случае я надеюсь, что Медицинский факультет, приняв в соображение 1-е, что до выезда моего за Границу я безвозмездно читал лекции целый год; 2-е, что выезжаю за границу на собственные свои средства и 3-е, что эти средства весьма скудны и что жалованием я не пользуюсь; 4-е, что усовершенствование моё в науке всё-таки будет служить в пользу студентов Университета Св. Владимира – не откажется выдать мне приличное вспомоществование и доставить мне возможность предаваться специально мною избранному предмету без забот и стеснения”.

Выслушав этот рапорт, Медицинский факультет определил: просить Университет Св. Владимира ходатайствовать у

высшего начальства о выдаче Г. Доценту Медицины Стадиону отпуска за границу в Австрию, Германию и Францию сроком на полтора года (от 1-го Июня 1862 года до 1-го Декабря 1863) с научной целью, чтобы усовершенствовать себя в избранном предмете, что же касается вспомоществования, то об этом факультет в состоянии будет судить по истечении срока годовичного преподавания Г. Стадиона, и тогда только факультет предоставит себе право войти об этом в Совет Университета с особенным представлением.

Подлинную подписал Декан Мирам

С Подлинным Верно:
За Ректора Декан

Підпис

Сверял:
За Секретаря Совета

Підпис

ЦДІАК України. – Ф.707, оп.28, спр.43. – Арк.2-2(зв.). – Завірена копія. Рукопис.

№ 28

1862-1866 рр. – Зі справи Університету Св. Володимира щодо командировання Х.Я. фон-Гюббенета за кордон

Копия рапорта Ординарного Профессора Фон-Гюббенета от 6 июля 1862 года в Медицинский Факультет Университета Св. Владимира.

Получивши вторичное приглашение от Парижского Комитета всемирного офтальмологического общества на съезд, имеющий быть в этом году в Париже от 30 Сентября до 3 Октября, и сознавая как всю пользу этого съезда, так и самую идею подобного общества, заслуживающую всевозможного поощрения и сочувствия, честь имею покорнейше просить Медицинский факультет исходатайствовать мне команди-

ровку в Париж для съезда офтальмологов и в Карлсбад для съезда Естествоиспытателей и Врачей на 2 месяца от половины Октября с назначением необходимого пособия на путевые издержки.

Подписал: Профессор Фон-Гюббенет

С подлинным верно:

Підпис

ЦДІАК України. – Ф.707, оп.28, спр.313. – Арк.3. – Завірена копія. Рукопис.

№ 29

1863-1865 рр. – Подання директора училищ Подільської губернії попечителю Київського навчального округу щодо клопотання француза К.-Ф.-А. Бейвеля про відкриття чоловічого пансіону

Министерство
Народного Просвещения
Киевский
Учебный Округ
Каменец-Подольск
19 января 1863 года
№93
от Директора
Училищ
Подольской Губернии

Его Превосходительству
Господину Попечителю
Киевского Учебного Округа.

Частный Учитель, французский подданный Кловис-Франц-Амабль Бейвель, желая открыть в г. Каменец частный мужеский Пансион на степени Приходского Училища, вошёл ко мне с прошением, при котором представляя план этого Пансиона, просит моего ходатайства у Вашего Превосходительства о дозволении ему открыть таковой пансион. При чём Г. Бейвель присовокупил, что документы его, а именно: Заграничный Паспорт, Метрическое свидетельство о рождении, билет на прожитие в Подольской Губернии и Свидетельство,

выданное ему на право обучения в частных домах чтению и письму на французском языке и началам Арифметики, представлены им при прошении в Декабре месяце минувшего года Вашему Превосходительству и ему не возвращены.

Находя полезным открытие Г. Бейвелем частного мужского Пансиона на степени Приходского Училища, имею честь представить о сем на благоусмотрение Вашего Превосходительства и всепокорнейше просить Начальнического разрешения Вашего на дозволение ему открыть таковой Пансион в г. Каменец-Подольском по плану у сего представляемому.

Директор
Письмоводитель

Підпис
Підпис

ЦДІАК України. – Ф.707, оп.29, спр.17. – Арк.35-35(зв.). – Оригінал. Рукопис.

№30

**1863-1864 рр. – Зі справи щодо призначення іноземця
Августа Френезі понадштатним учителем французької
мови в Кам'янець-Подільській гімназії та щодо
переводу його потому до Ніжинської гімназії**

Его Высочородию Господину Директору
Училищ Подольской Губернии, Статскому
Советнику и Кавалеру Якову Николаевичу Бякстеру

Французского Подданного
Августа Николаева сына Френези

П р о ш е н и е

Желая поступить на Государственную Службу по Министерству Народного Просвещения, я в Апреле месяце сего 1863 года подвергался испытанию в Университете Св. Владимира на звание Учителя Французского Языка в Гим-

нази, каковое Испытание выдержав удовлетворительно по всем Предметам испытания, получил свидетельство на вышесказанное звание.

В настоящее время, находясь постоянно в г. Каменце и имея при занятиях своих частными уроками довольно свободного времени, я, желая пользоваться правами службы, честь имею покорнейше просить Ваше Высокородие ходатайствовать у Высшего Начальства об определении меня сверхштатным Учителем Французского Языка в вверенной Вашему Высокородию Гимназии, с допущением меня к безвозмездному преподаванию французского языка в одном из классов Гимназии до 12 уроков в недели.

Підпис

Каменец-Подольск
8 августа 1863 года.

ЦДІАК України. – Ф.707, оп.29, спр.323. – Арк.2-2(зв.). – Оригінал. Рукопис.

№ 31

1863-1866 рр. – Зі справи Університету Св. Володимира щодо командировання за кордон професорів

Министерство
Народного Просвещения
Совета
Императорского
Университета Св. Владимира
Киев
4 Декабря 1863 года
№2169

Его Превосходительству,
Господину Управляющему
Киевским Учебным Округом.

Совет Университета Св. Владимира, согласно представлениям факультетов Историко-Филологического и Меди-

цинского, имеет честь покорнейше просить ходатайства Вашего Превосходительства о разрешении командировать в будущем году за границу: 1. Адъюнкта по кафедре русской словесности Линниченка на 4 месяца (с Июня по Октябрь) в Германию, Францию и Италию для ознакомления с произведениями изящных искусств, с выдачею ему в пособие, сверх получаемого им на службе жалованья по должности Адъюнкта, по 150 р. в месяц, из суммы за учение, которая будет собрана в будущем году; 2. Лектора Итальянского языка Бертони на 4 месяца в Италию для ознакомления с новейшими результатами Итальянской литературы, с сохранением в течение командировки получаемого им на службе жалованья и выслуженной пенсии; 3. Ординарного Профессора по кафедре Общей Терапии и Фармакологии Шеффера на год за границу для ознакомления в иностранных университетах с способами преподавания медицинской Химии и Физики и для приобретения пособий, необходимых для практического изложения упомянутых предметов, с пособием в 1000 руб. из суммы за учение, которая будет собрана в будущем году, и с сохранением получаемого им на службе по должности Профессора содержания. К сему Совет Университета долгом считает присовокупить, что в настоящее время невозможно точно обозначить время командировки Г. Шеффера, так как она будет зависеть от того, как скоро Медицинский факультет в состоянии будет найти доцента по кафедре Общей Терапии и Фармакологии.

Ректор

Підпис

Секретарь Совета

Підпис

ЦДІАК України. – Ф.707, оп.29, спр.544. – Арк.1-1(зв.). – Оригінал. Рукопис.

№ 32

**1864-1866 рр. – Зі справи щодо видачі іноземцям
Людовику Дені та Францу Зенфтлебену свідоцтв,
першому – на звання вчителя французької мови,
а останньому – на звання вчителя німецької мови
в середніх навчальних закладах**

Министерство
Народного Просвещения
Совета
Императорского
Университета Св. Владимира
Киев
21 Сентября 1864 года
№1427

Его Превосходительству,
Господину Управляющему
Киевским Учебным Округом.

Французский подданный Людовик Дени и прусский подданный Франц Зенфтлебен вследствие поданных прошений были допущены в Университете Св. Владимира к общему специальному испытанию: первый – на звание учителя французского языка, а второй – на звание учителя немецкого языка в средних учебных заведениях, и выдержали это испытание удовлетворительно.

Совет Университета, согласно с удостоением гг. экзаменаторов, признав гг. Дени и Зенфтлебена заслуживающими искомых ими званий, имеет честь покорнейше просить Ваше Превосходительство о разрешении выдать означенным лицам свидетельства на сказанные звания.

Протоколы испытания, а также документы гг. Дени и Зенфтлебена, поименованные в прилагаемой при сем описи, представляются Вашему Превосходительству.

Ректор
Секретарь Совета

Підпис
Підпис

ЦДІАК України. – Ф.707, оп.30, спр.348. – Арк.1-1(зв.). – Оригінал. Рукопис.

№ 33
1865 р. – Зі справи Університету Св. Володимира
щодо відрядження І.А. Тютчева за кордон

Министерство
Народного Просвещения
Совета
Императорского
Университета Св. Владимира
Киев
21 января 1865 года
№116

Его Сиятельству,
Господину Попечителю
Киевского Учебного Округа.

Совет Университета, вследствие представления физико-математического факультета и согласно избранию своему, имеет честь покорнейше просить ходатайства Вашего Сиятельства о разрешении командировать в текущем году за границу исправляющего должность Экстраординарного Профессора по кафедре Химии Тютчева, сроком с 1 Апреля по 1-е Сентября, для ознакомления в заграничных лабораториях с организацией практических упражнений, с выдачею ему в пособие, сверх получаемого им содержания на службе, по 200 р. серебром в месяц из специальных средств Университета.

При этом Совет университета имеет честь присовокупить, что Профессор Тютчев, занимая кафедру химии в течение двух лет и не имея в виду в скором времени приобрести себе сотрудника, чувствует крайнюю необходимость поспешить в заграничные лаборатории для означенной выше цели. Для устранения пробела, могущего произойти в преподавании химии по случаю настоящей командировки, Г. Тютчев значительно увеличил с начала текущего полугодия число лекций по излагаемому им предмету.

Послужной список Г. Тютчева при сем представляется Вашему Сиятельству.

Ректор
Секретарь Совета

Підпис
Підпис

ЦДІАК України. – Ф.707, оп.31, спр.28. – Арк.1-1(зв.). – Оригінал. Рукопис.

№ 34
1865-1866 рр. – Зі справи щодо клопотання
французького підданого К.-Г. Гумницького
відносно допущення його на посаду вчителя
французької мови в Білоцерківській гімназії

Министерство
Народного Просвещения
Киевский
Учебный Округ
от директора
Белоцерковской Гимназии
м. Белая Церковь
3-го февраля 1866 года
№35

Его Сиятельству,
Господину Попечителю
Киевского Учебного Округа.

Вследствие прошений учителей французского языка вверенной мне гимназии Гумницкого и Вельярда, имею честь покорнейше просить Ваше Сиятельство сделать распоряжение о выдаче им третнего не взачет жалованья, из 550 р. в год оклада.

Поданные ими о том прошения при сем имею честь представить и донести, что Гумницкий определён предписаниями от 15-го октября 1865 года за №5939 и Вельярд – от 10-го Декабря 1865 года за №7157.

Директор М. Чалый

Підпис

ЦДІАК України. – Ф.707, оп.31, спр.399. – Арк.13-13(зв.). – Оригінал. Рукопис.

№ 35
1868-1870 рр. – Зі справи щодо допуску
французького підданого Віктора Дуссана
до іспиту на звання вчителя французької мови
в середніх навчальних закладах

A Son Excellence

Monsieur le Curateur du Cercle Universitaire de Kiev.

Ayant l'intention de m'occuper de l'enseignement de la langue française dans les Etablissements publics et privés de l'Empire Russe, j'ai l'honneur de prier Votre Excellence de vouloir bien m'indiquer la voie que je dois suivre pour en obtenir l'autorisation et de joindre à ma demande les titres et certificats suivants:

1. Un passeport français daté de Paris.
2. Un certificat de l'Ambassade de Russie.
3. Un diplôme de Bachelier ès Sciences.
4. Un extrait de naissance.

Signature

Його Превосходительству Пану Попечителю
Київського Навчального Округу.

Маючи намір зайнятися викладанням французької мови в публічних та приватних закладах Російської імперії, маю честь просити Ваше Превосходительство погодитися вказати мені шлях, яким я маю прямувати, щоб отримати дозвіл, та додати до мого клопотання наступні документи й свідоцтва:

1. Французький паспорт, виданий у Парижі.
2. Свідоцтво Російського Посольства.
3. Диплом бакалавра.
4. Свідоцтво про народження.

Підпис

ЦДІАК України. – Ф.707, оп.34, спр.294. – Арк.1. – Оригінал. Рук.копис.

СВИДЕТЕЛЬСТВО

Дано сие Виктору Франца сыну Дуссану в том, что он, как из представленных им документов видно, Французский подданный, уроженец г. Вильна, родился 30 января 1839 года и крещён в веру христианскую Римско-католического исповедания, образование получил во Франции и имеет диплом на степень Бакалавра. Вследствие поданного им прошения о желании вступить в домашние учителя и, по рассмотрении представленных им на основании §14-17 Высочайше утверждённого 1 Июля 1834 года положения удостоверительных свидетельств, которые найдены удовлетворительными, согласно Высочайше утверждённому 22 Апреля 1868 года положению о специальных испытаниях по Министерству Народного Просвещения, допущен был в особом комитете, составленном по моему назначению, к общему специальному испытанию и оказал в главном предмете, в Французском языке, сведения хорошие и сверх того в присутствии испытателей прочел с успехом пробный урок на тему «Emploi du Conjonctif». А потому, ему Дуссану, дозволено преподавать Французский язык на праве домашнего учителя и исправлять его должность, но что он, как не подданный Российской Империи, не может пользоваться выгодами и преимуществами сего звания, и что он обязан, на точном основании §§23 и 26 положения, при определении в частные дома для воспитания детей, также при переходе с сею же целью из дома в дом и при переезде для постоянного жительства из одной губернии в другую предъявлять настоящее свидетельство Директору училищ и уездному предводителю дворянства тех мест, где водворится, и представлять Директору училищ, согласно §9 дополнительных правил о домашних наставниках и учителях, утверждённых Г. Министром Народного Просвещения 2 Августа 1834 года, с окончанием каждого года отчёты в своих трудах и занятиях и одобрительные о себе свидетельства от

уездных предводителей Дворянства и от лиц, у коих исполнять будет обязанности своего звания.

Киев, Декабря 4 дня, 1868 года.

В верности всего здесь сказанного свидетельствую, с приложением печати моей канцелярии.

Попечитель Киевского Учебного Округа, Генерал-Майор
№6023

Управляющий Канцеляриею

Там само. – Арк.12. – Копія. Машинопис.

Свидетельство

Императорское Российское Посольство в Париже свидетельствует сим, что из представленных документов видно, что французский подданный Виктор Дуссан (M. Victor Doussan), намеревающийся поступить в Киевскую Гимназию в должность учителя, во время пребывания своего во Франции вёл себя в нравственном и политическом отношении одобнительно.

Париж, Января 5/17 дня 1868 года.

Секретарь Посольства

Підпис

*Печатка Російського
Посольства в Парижі*

Там само. – Арк.23. – Оригінал. Рукопис.

№ 36

1868-1870 рр. – Зі справи щодо видачі іноземцю
Андріану-Адольфу Менжо свідоцтва на звання
вчителя французької мови в середніх навчальних
закладах та на звання домашнього вчителя

М.Н.П.
Совета
Императорского
Университета Св. Владимира
Киев
8 Июня 1868 год
№1020

Его Превосходительству,
Господину Управляющему
Киевским Учебным Округом.

Французский подданный Андриан Менжо, вследствие поданного прошения, допущен был в Университет Св. Владимира к общему специальному испытанию на звание учителя французского языка в средних учебных заведениях и выдержал это испытание удовлетворительно.

Совет Университета, согласно удостоению Г.г. экзаменаторов, признал Г. Менжо заслуживающим искомого им звания.

Донося об изложенном и представляя при сем протокол испытания Г. Менжо, а также документы его, поименованные в прилагаемой описи, Совет Университета имеет честь покорнейше просить Ваше Превосходительство о разрешении выдать Г. Менжо свидетельство на сказанное звание.

Ректор

Підпис

За Секретаря Совета,
Секретарь Правлений

Підпис

ЦДІАК України. – Ф.707, оп.34, спр.140. – Арк.4-4(зв.). – Оригінал. Машинопис.

Свидетельство.

Дано сие Французскому подданному Андриану Адольфу Степанову Менжо в том, что он в нравственном отношении

поведения хорошего и в политической неблагонадёжности не замечен, в чём подписом и приложением печати удостоверяю.

Мая 28 дня 1868 года.

Киевский Старший
Полицеймейстер, Полковник

Підпис

*Печатка Київського
Старшого Поліціймейстера*

Там само. – Арк.8. – Оригінал. Рукопис.

№ 37

1868-1871 рр. – Зі справи щодо відрядження стипендіата Університету Св. Володимира М.А. Бунге за кордон, для приготування до професорського звання

М.Н.П.
Совета
Императорского
Университета Св. Владимира
Киев
9 Сентября 1868 года
№4451

Его Превосходительству,
Господину Попечителю Киевского
Учебного Округа.

В исполнение предложения от 20 минувшего Августа за №3922, Совет Университета, согласно с определением 31 того же Августа, имеет честь донести Вашему Превосходительству, что при назначении магистру Бунге, командированному за границу для приготовления к профессорскому званию, содержания по 1200 рублей серебром в год Совет руководствовался препровождёнными г. бывшим Попечителем Киевского Учебного Округа 14 Апреля 1867 года за №1815 правилами о мерах для приготовления лиц к Профессорскому званию, в пункте 6 которых определено на содержание каждого командированного за границу с означенною

выше целью по 1200 руб. серебром. Так как с 1-го Января сего года размер этого содержания, по Высочайшему повелению, повышен на 1500 руб. сер. в год, то к производству г. Бунге в сем последнем размере содержания на время бытности его за границей Совет Университета с своей стороны препятствий не только не встречает, но даже имеет честь покорнейше просить об этом ходатайства Вашего Превосходительства.

Ректор	<i>Підпис</i>
За Секретаря Совета	
Секретарь Правлений	<i>Підпис</i>

ЦДІАК України. – Ф.707, оп.34, спр.185. – Арк.14-14(зв.). – Оригінал. Рукопис.

№ 38

1869 р. – Зі справи щодо командировання В.А. Субботіна за кордон для приготування до професорського звання

[...] Инструкция для занятий г. Субботина, командированого за границу для приготовления к профессорскому званию:

1. Доктор Медицины Виктор Андреевич Субботин командировается в Германию, Францию и другие государства Западной Европы для изучения гигиены, медицинской полиции и медицинской географии и ознакомления со способами преподавания этих предметов.

2. Из заграничных университетов г. Субботин обязан посетить Берлинский и Мюнхенский. Желательно было бы также, чтобы г. Субботин, если к сему представится возможность, ознакомился с современным состоянием гигиены в Англии и Северной Америке.

3. Что касается до специальных занятий и обязательного слушания лекций в иностранных университетах, то г. Субботин обязан выполнить часть своих занятий под руководством проф. Хемменнофера в Мюнхене.

4. Отчёт о своих занятиях Д-р Субботин обязан посылать в М.Н.П. в конце каждого года пребывания его за границею. В этих отчётах он обязан обратить внимание не только на способ преподавания, но и на те учреждения, с которыми он будет [иметь] случай ознакомиться во время своей заграничной командировки.

Проф. Ф. Эргардт

В заседании Совета 16 мая 1869 г. определили: одобрить изложенную инструкцию, о чём записать в протокол настоящего заседания.

ДАК. – Ф.16, оп.308, спр.147. – Арк.4-4(зв.). – Оригинал. Рукопис.

№ 39

1869 р. – Зі справи щодо допуску уродженця м. Нансі Едуарда-Віктора-Августа Ясинського до іспиту на звання домашнього вчителя французької мови

Его Превосходительству
Г-ну Попечителю Киевского Учебного Округа
Генерал-Майору и кавалеру

от купеческого сына
Августа Игнатьевича Ясинского

П р о ш е н и е

Желая выдержать экзамен на уездного учителя французского языка, честь имею покорнейше просить Ваше Превосходительство благоволить сделать своё начальническое распоряжение о допущении меня к испытанию.

При сем представляю следующие документы: метрическое свидетельство, свидетельство о происхождении и свидетельство от полиции о поведении.

Киев
22 августа
1869 г.

ЦДІАК України. – Ф.707, оп.35, спр.460. – Арк.1. – Оригинал. Рукопис.

Киевский
Подольский и Волынский
Генерал Губернатор
По Канцелярии
Отделение Секр.
Стол 1-й
28 Сентября 1870
№ 2266
Киев
Отв. на №1746

Господину Попечителю
Киевского Учебного Округа.

Имею честь уведомить Ваше Превосходительство, что Житомирский 2-й гимназии купеческий сын Эдуард Виктор Август Ясинский ни в чём предосудительном в нравственном и политическом отношениях не замечен и к выдаче свидетельства на звание домашнего учителя препятствий не встречается.

Генерал-Адъютант
Управляющий Канцеляриею

Підпис
Підпис

Там само. – Арк.29. – Оригінал. Рукопис.

№ 40
1878 р. – 3 нотаток П.П. Алексеева
щодо Паризької виставки

[...] В апреле месяце этого года я был в Париже на обратном пути из Италии, где я принуждён был провести прошлую зиму; истомлённый как плохим физическим, так и плохим нравственным состоянием вследствие вынужденного одиночества и бездействия, я не смог дожидаться открытия выставки и уехал из Парижа за две недели до этого торжества, блистательно показавшего могущество и значение Франции. Но затем, по мере того, как здоровье моё улучшалось, и по мере того, как по газетным известиям и

рассказам лиц, возвращавшихся из Парижа, я знакомился с выставкой, я всё более и более раскаивался, что не остался в Париже до открытия её. Наконец желание, хотя только взглянуть на выставку, настолько усилилось, что я в сентябре месяце отправился в Париж на самое короткое время с исключительной целью посещения выставки. Правда, в сентябре уже большей части экспонентов не было в Париже, но зато было другое удобство: уже все каталоги были напечатаны. [...]

Алексеев П. Заметки о Парижской выставке 1878 года // Унив. изв. – 1878. - №11. – С.127.

№ 41

1881-1885 рр. – Зі справи канцелярії київського окремого цензора з повідомленнями цензурних комітетів та окремих цензорів з різних питань, що стосуються друку

М.В.Д.
Московский
отдельный цензор по
иностранной цензуре
Января 28 дня
1881 года
№55

Его Высочородию Господину
Киевскому Отдельному Цензору
по Иностранной Цензуре.

Имею честь уведомить Ваше Высочородие, что Его Сиятельству Графу Владимиру Алексеевичу Бобринскому, проживающему Киевской губернии в местечке Смела, вследствие предоставленного им в вверенную мне канцелярию ходатайства, разрешено получать в текущем году французскую газету “Le Figaro” без цензурного просмотра.

Означенное распоряжение сообщено мне отношением Главного Управления по делам печати от 20 сего января за №374.

В том случае, если означенная газета получается графом Бобринским не через Канцелярию Иностранного Цензора, а через Цензуру почтовую, имею честь покорнейше просить Вас сообщить настоящее распоряжение Господину Киевскому Почтдиректору.

И.Д. Московского Отдельного Цензора
по Иностранной цензуре

Підпис

ЦДІАК України. – Ф.294, оп.1, спр.153. – Арк.1. – Оригінал. Рукопис.

№ 42

1881 р. – Повідомлення газети „Зоря” щодо гастролей Сари Бернар в Одесі

Вчера с утренним поездом к нам прибыла „всесветная” знаменитость Сара Бернар. Встреча знаменитой артистке была оказана экстраординарная; таких встреч у нас ещё никогда не удостаивалась ни одна знаменитость. Несмотря на раннее время прихода поезда, 8 часов утра, вокзал был битком набит разношерстной и разноплеменной публикой, жаждавшей лицезреть приезжую гостью. Можно без преувеличения сказать, что на вокзале и около него было не менее четырёх тысяч душ обоего пола! Давка была невообразимая; залы переполнены, перрон также; негде было яблоку упасть. В 8 ч. 40 минут поезд подошёл к перрону и „божественная” Сара, лёгкая и грациозная, выпрыгнула из вагона. Раздались крики „ура”, затрещали под напором толпы деревянные барьеры, зазвенели разбитые стёкла. Едва Сара Бернар прошла несколько шагов, как толпа бросилась за ней и чуть не сбила её с ног. Сара раскланивалась направо и налево и отвечала на приветствия публики грациозными поклонами и „обворожительными” улыбками. Кое-как ей удалось добраться до экипажа; вместе с ней сел директор её труппы Жарет; экипаж тронулся, а вслед за ним помчалась

на дрожках целая кавалькада молодых людей, желавших сопровождать артистку до гостиницы; за дрожками бежала толпа уличных мальчиков с гиком, свистом и криками ура. По Пушкинской улице артистку встретила масса публики, приветствуя её поклонами и маханием шляп и платков. Триумфальное шествие продолжалось до самой Петербургской гостиницы, где Сара Бернар остановилась с труппой. Спустя некоторое время после приезда была прислана кем-то военная музыка. Вечером артистка пожинала заслуженные лавры в пьесе „La dame aux camelias”; театр трещал и ломился под тяжестью многочисленной публики. В виду желания „отчаянных” поклонников Сары Бернар выпрячь лошадей из её экипажа и везти её собственными силами со стороны полиции были приняты меры, и с этою целью карету окружили жандармы и конные стражники; но едва карета выехала на Дерибасовскую улицу против Гаванной, из переулка посыпалось в карету несколько камней почти в кулак величиной; один камень попал в кучера, другой – в сидевшего на козлах комиссионера гостиницы, третий – в окно кареты; от этого последнего удара стекло в окне рассыпалось вдребезги и осколками осыпало артистку; несколько мелких кусочков стекла попало в глаз сидевшему вместе с Сарой в экипаже Жарету. Когда экипаж приехал в гостиницу, и помощник полицмейстера высадил Сару Бернар, она была сильно взволнована, но попросила сохранить для неё камень, которым ей хотели выразить уважение, она отшлифует его и сохранит на память о пребывании в Одессе; камень небольшой, величиною в гусиное яйцо. Пока не удалось обнаружить виновников этого гнусного поступка, по рассказу кучера и комиссионера негодьяв было несколько. Приписывают этот гадкий поступок итальянцам, предположение вероятное, так как, по рассказам многих, во время представления итальянцы открыто высказывали своё негодование и, сравнивая Сару Бернар с Пеццаной Гвальтиери, отдавали предпочтение последней, говоря при этом, что Пеццана хотя и выше Сары как артистка, но не была так встречена. Впрочем,

наверняка определить виновников трудно. Сегодня утром глазной врач Вагнер вынул у Жарета осколки стекла из-под глаза. С раннего утра у театрального подъезда толпится масса публики, ожидая приезда артистки на репетицию, полиции пришлось разгонять толпу казаками.

Заря. – 1881. – 17 ноября. – С. 1.

№ 43

1886-1889 рр. – Зі справи канцелярії кївського окремого цензора з циркулярами Головного управління у справах друку про твори, заборонені до ввезення в Росію

Министерство
Внутренних Дел
Главное Управление
по Делах печати
10 марта 1888 г.
№1166

Цензурным Комитетам
и Г.г. Отдельным Цензорам
по иностранной цензуре.

Г. Министр Внутренних Дел признал необходимым немедленно воспретить ввоз в Россию издающихся в Париже газет “La France” и “La Cocarde”.

Об этом Главное Управление по делам печати предлагает Цензурным Комитетам и Г.г. Отдельным Цензорам по иностранной цензуре к надлежащему исполнению.

Подписал: Начальник Главного Управления
по делам печати *Підпис*

Скрепил: Заведывающий делопроизводством,
Член Совета *Підпис*

Верно: Помощник Правителя Дел *Підпис*

ЦДІАК України. – Ф.294, оп.1, спр.195. – Арк.15. – Оригінал.
Рукопис.

№ 44
1888 р. – Зі справи Університету Св. Володимира
щодо закордонних відряджень
та відпусток викладачів

Министерство
Народного Просвещения
Попечителя
Киевского Учебного Округа
Канцелярия
Стол 1
8 Апреля 1888 г.
№3074
г. Киев

Господину Ректору Университета
Св. Владимира.

Вследствие представлений от 1 и 3 минувшего Марта за №№428, 429 и 436 имею честь уведомить Ваше Превосходительство, что Высочайшим приказом по Министерству Народного Просвещения от 24 минувшего Марта за №4 разрешена заграничная командировка профессорам Университета Св. Владимира: г. Гейбелю – для посещения некоторых фармакологических и физиологических Институтов и фабрик физиологических приборов на каникулярное время; г. Ходину – в Германию на Международный Съезд офтальмологов на 28 дней, считая с 15 Июля; и г. Эргардту – в Германию и Францию для посещения психиатрических заведений и судебно-медицинских кабинетов на каникулярное время сего 1888 года.

Попечитель
Правитель канцелярии

Підпис
Підпис

ДАК. – Ф.16, оп.327, спр.29. – Арк.31-31(зв.). – Оригінал.
Рукопис.

№ 45

1888 р. – Справа Університету Св. Володимира щодо відрядження за кордон М.М. Цытовича

Инструкция, составленная Юридическим факультетом Университета Св. Владимира, для занятий Приват-доцента Николая Мартиниановича Цытовича во время заграничной командировки с учёною целью.

Во время своей заграничной командировки Приват-доцент Н. Цытович должен, во-первых, освоиться с преподаванием Политической Экономии, Статистики и Финансового права в известнейших заграничных университетах, причём особенно обратить внимание на практические занятия по этим предметам и на устройство семинарий по ним у известнейших профессоров, и во-вторых, изучить организацию административной статистики в Германии, Франции и Бельгии.

Для достижения первой цели Приват-доценту Н. Цытовичу рекомендуются: в Берлинском университете – лекции профессоров Вагнера и Шмоллера и семинарские занятия у последнего, в Гейдельбергском университете – лекции и практические занятия Проф. Книса, в Геттингенском университете – лекции проф. Кона, в Тюбингенском университете – лекции и практические занятия проф. Неймана и Шёнберга, в Лейпцигском университете – лекции проф. Рощера, в Страсбургском университете – лекции и практические занятия проф. Брентано, в Венском университете – лекции проф. Менгера, в Парижском юридическом факультете – лекции проф. Paul Cauwès'a.

Для второй цели г. Цытович должен непосредственно ознакомиться с деятельностью статистических бюро, как центральных (особенно заслуживают внимания Статистическое бюро Германской империи, Прусское статистическое бюро и Бельгийское статистическое бюро), так и тех, которые заведуют отдельными отраслями административной статистики.

О ходе своих занятий за границей г. Цытович должен представлять в конце каждого полугодия отчёты в Министерство народного просвещения, согласно 5 п. правил, Высочайше утверждённых 27 Марта 1867 г.

Декан

Підпис

ДАК. – Ф.16, оп.327, спр.80. – Арк.12-12(зв.). – Рукопис. Оригінал.

№46

1893-94 рр. – Зі звіту про закордонне відрядження Л.М. Казанцева

Имею честь представить нижеследующий отчёт о моей заграничной командировке во Францию с 15 декабря 1893 г. по 15 февраля 1894 г.

Означенная командировка была исходатайствована мною с целью ознакомления с преподаванием римского права и практическими занятиями по этому предмету во французских университетах. С этой целью 14 декабря прошлого года и отправился через Вену и Швейцарию в Париж. Парижский юридический факультет (Ecole de droit) был избран мной потому, что здесь, в столице Франции, я надеялся ознакомиться со всеми лучшими научными силами страны. Но это предположение оказалось не вполне верным. Faculté de droit de Paris обладает действительно многими выдающимися учёными, но только не по кафедре римского права, корифеи науки этого права, состоящие в Ecole de droit (Demangeat, Ascarias), почти сошли уже со сцены и перестали читать лекции, оставаясь в звании professeurs honoraires; другие же знатоки этого права, каковы Esmein, а также и Glasson, читали в прошлый зимний семестр не римское право, а другие предметы (конституционное право и гражданский процесс).

Поэтому кафедра римского права была представлена следующими менее значительными силами: на первом курсе читали Girard, professeur и Cuq, professeur agrégé; на втором курсе – Gérardin, professeur и M. Jobbé-Duval, professeur, а на четвертом курсе читал т.н. Pandectes professeur Garsonnet и историю римского и французского права – professeur Cauwés. Из них только проф. Garsonnet представлял несомненно выдающуюся силу, но его излюбленная специальность не римское право, а гражданский процесс. Вследствие этой причины слушание лекций, кроме лекций проф. Garsonnet, не представляло для меня особого интереса. Я посещал впрочем лекции всех романистов, но они интересовали меня не по существу, которое было вполне ordinarily (чего впрочем и можно было ожидать от курсов, читаемых для начинающих), они интересовали меня более со стороны объёма и формы преподавания. Только лекции проф. Garsonnet, читавшего особый, специальный курс т.н. Pandectes (textes choisis sur la matière des legs), были для меня интересны и по существу; но это обуславливалось кроме таланта преподавателя ещё особенностью плана преподавания римского права во французских факультетах. [...]

Казанцев Л. Отчёт о заграничной командировке с учёной целью // Унив. изв. – 1895. - №2. – С.1-2.

№ 47

1897-98 рр. – Зі звіту О.О. Коротнева про діяльність Вілла-Франкської зоологічної станції

[...] В 1897 и 1898 году занимались на станции следующие лица: Доктор L. Faurot; Д-р John S. Graham; Ассистент женеvской зоологической лаборатории Emil André; Профессор анатомии в Лозанне D-г Ed. Bugnion; студент Сорбонны Michel Bernis; Ассистент и Стипендиат Варшавского Университета при кафедре зоологии А. Мордвилко; приват-доцент Мо-

сковського університета, доктор зоології Ник. Иванцов; К. Мережковский; кандидат Варшавського Університета К. Червинский; D-r Artur W. Waters; г-жа Е. Никитина; приват-доцент Мюнхенського Університета D-r H. Schmaus; D-r Frederic; B. Loomis; г-жа Егунова и г-жа О. Знаменская; кандидат Університета Св. Владимира Б. Сварчевский; хранитель Анатоми-Гистологического Кабинета С.-Петербургского Університета К. Сент-Илер.

Вот, что эти лица записали в лабораторную книгу:

[...] Pendant les quelques jours de vacances, que j'ai pu passer au laboratoire de Villefranche, le temps m'a été trop mesuré pour qu'il me fût possible d'entreprendre une étude tant soit peu approfondie d'un sujet quelconque. C'est pourquoi au hasard j'ai examiné quelques uns des nombreux types que fournit la rade de Villefranche; travail très utile malgré la courte durée. Tous mes meilleurs remerciements à M-r le Docteur Davidoff qui m'a aidé de ses conseils.

Michel Bernis.

Etud. med. à Paris. [...]

[...] Протягом кількох канікулярних днів, які я мав можливість провести у вілла-франкській лабораторії, мій час був занадто обмежений, що не дозволило мені здійснити більш-менш глибоке вивчення якого-небудь предмету. Тому я наважання обрав для досліджень кілька з численних зразків, які постачає вілла-франкський рейд; робота дуже корисна, хоча й короткотривала. Я глибоко вдячний пану Доктору Давідову за надані ним поради.

Мішель Берні.

Студ. мед. у Парижі. [...]

Коротнев А. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1897-98 годы // Унив. изв. – 1899. – № 6. – С.21-24.

№ 48
1897-1898 рр. – Зі звіту В.А. Удінцева
про закордонне відрядження

[...] Самое первое и главное предостережение, какое делают нам порядки французских юридических факультетов, направлено против практического, профессионального юридического образования, против превращения факультетов в ремесленные школы, изготовляющие профессиональных деятелей для самых разнообразных поприщ деятельности – судейской, адвокатской, банковской, железнодорожной и т.д., и т.д.

Наши университеты и факультеты всегда стояли на высоте своей задачи и неоднократно засвидетельствовали своё вполне научное *profession de foi*. К сожалению, в некоторой части общества за последнее время высказывается неудовольствие по поводу практической неподготовленности молодых юристов. Т.о., беспокоящее университеты и факультеты понижение общего уровня развития учащихся здесь подменяется недостатками профессиональных знаний, каковые, действительно, обнаруживаются на первых же шагах канцелярской деятельности и, как кажется, большой беды не составляют. Мы уже видели, что во Франции вполне сознали несовместимость профессионального направления в обучении с университетским образованием. Старые традиции, правда, сказываются до сих пор, но, вообще говоря, от них отrekliсь как путём прямой критики, так и косвенно – установлением системы курсов *approfondi et comparé*. Мы видели, каким продолжительным путём шли во Франции к научному разрешению задач юридических факультетов. Возможно ли, чтобы русские факультеты двинулись в обратном направлении – от университетского образования к профессиональному! [...]

Удинцев В.А. Специальные курсы в парижском юридическом факультете (отчёт о заграничной командировке) // Унив. изв. – 1898. - №11. – С.22-23.

№ 49
1898 р. – Зі справи Університету
Св. Володимира щодо надання французьким урядом
бронзової медалі В.В. Подвисоцькому

Министерство
Народного Просвещения
Попечителя
К.У.О.
Канцелярия
Стол I
18 марта 1898 г.

Господину Ректору Университета
Св. Владимира.

Препровождая у сего к Вашему Превосходительству доставленную Департаментом Народного Просвещения бронзовую медаль, пожалованную Французским Правительством ординарному профессору Университета Святого Владимира статскому советнику Подвисоцькому, вместе с грамотою, имею честь покорнейше просить передать оные по принадлежности под расписку, которую доставить мне, для отсылки в Департамент.

Попечитель

Підпис

ДАК. – Ф.16, оп.337, спр.49. – Арк.1. – Оригінал. Рукопис.

№ 50
1898 р. – Справа щодо відкриття в Києві виставки картин

М.В.Д.
Киевский губернатор
По Канцелярии
Часть Общая
11 апреля 1898 г.
№2738
г. Киев

Господину Киевскому,
Подольскому и Волынскому
Генерал-Губернатору.

Правление Киевского Общества древностей и искусств обратилось ко мне с ходатайством о разрешении ему открыть в его помещении в г. Киеве, на Бульварной улице, в д. №9

выставку картин и предметов изящных искусств с 12 сего
Апреля сроком на шесть недель.

В виду наступления срока для открытия выставки и за
отсутствием Вашего Высокопревосходительства, разрешив
Правлению названного общества открыть означенную
выставку, имею честь довести об этом до сведения Вашего
Высокопревосходительства, присовокупляя, что предназна-
ченные для выставки картины по моему поручению были ос-
мотрены Киевским Полицмейстером, и в числе их не
оказалось таких, которые по тенденциозности содержания
не могли бы быть выставлены для публики.

И.д. Губернатора
Вице-Губернатор

Підпис

ЦДІАК України. – Ф.442, оп.628, спр.128. – Арк.1-1(зв.). – Ори-
гінал. Рукопис.

М.В.Д.
Киевский Губернатор
По Канцелярии
Часть Общая
Мая 12 дня 1898 г.
№3459
г. Киев

Господину Киевскому,
Подольскому и Волынскому
Генерал-Губернатору.

Французский гражданин Жуль Ратцковский обратился ко
мне с просьбой о разрешении ему открыть в помещении
Киевского Дворянского Клуба выставку картин Француз-
ских художников, с правом продажи картин и с тем при том
условием, что сбор от продажи билетов, за исключением рас-
ходов на печатание афиш и на приобретение марок, посту-
пит в пользу Киевского Благотворительного Общества. При
этом Ратцковский лично мне заявил, что Ваше Высокопре-
восходительство изъявили согласие на открытие им вы-
ставки картин, в виду чего я сообщил Киевскому Полиц-
мейстеру о неимении препятствий к устройству Ратцков-
ским выставки картин и поставил его в известность о том,

что сбор за входные билеты на выставку должен поступить в пользу Благотворительного Общества.

Об изложенном считаю долгом довести до сведения Вашего Высокопревосходительства.

Губернатор,
Генерал-Майор

Підпис

Там само. – Арк.2-2(зв.). – Оригінал. Рукопис.

№ 51

1898 р. – Зі справи Університету Св. Володимира щодо XIII міжнародного конгресу в Парижі

Министерство
Народного Просвещения
Киевского Учебного Округа
Канцелярия
Стол 2
17 сентября 1899 г.
№10214
г. Киев

Господину Ректору
университета св. Владимира.

Согласно сообщению Министерства Иностранных Дел Министерству Народного Просвещения, с 2 по 9 августа (нов. ст.) 1900 г. в Париже соберётся XIII международный медицинский конгресс под председательством профессора Ланнелонга (Lannelongue), на который Французское Правительство просит назначить делегатов.

Об изложенном согласно предложению г. Управляющего Министерством Народного Просвещения от 6-го сего сентября за №21441 имею честь уведомить Ваше Превосходительство на случай, не пожелает ли медицинский факультет университета св. Владимира командировать своего делегата на означенный конгресс.

За Попечителя
Правитель Канцелярии

Підпис

Підпис

ДАК. – Ф.16, оп.338, спр.139. – Арк.1. – Оригінал. Рукопис.

№ 52

1898 р. – Повідомлення газети „Жизнь и искусство” щодо постановки п’єси „Тарас Бульба” у Франції

„Тарас Бульба” на французской сцене.

На днях на сцене театра „Республики” в Париже пройдёт новая пьеса Армана Сильвестра и Эжена Морана „Kosaks”. Пьеса эта представляет переделку гоголевского „Тараса Бульбы”, которого стараются поставить на французской сцене. Подобная же переделка Поля Делера дана была во „Французской Комедии”.

На вопрос, что побудило его и его сотрудника остановиться опять на этом романе Гоголя, Сильвестр ответил сотруднику „Нового дня”, что сюжет ему чрезвычайно понравился, как весьма драматический и эффектный. Сильвестр шесть лет тому назад посетил Россию, ознакомился с местом действия гоголевского романа, видел потомков Тараса Бульбы и тогда возымел мысль приняться за гоголевский сюжет.

Пьеса была в 1893 г. принята Порелем, предшествовавшим директором театра „Odéon”, но дороговизна необходимой обстановки пьесы так пугала его, что он медлил; тем временем театр перешёл к Жинисти. Последний же вернул прямо пьесу авторам, и Арман Сильвестр отдал её в театр „Республики”.

„Kosaks”, - продолжал Арман Сильвестр, - даст удовлетворение зрителям. В пьесе представляется вся гнусность измены – измены сына Тараса Бульбы, Андрея, ради красивой польки; в ней славится акт наказания изменника, славится отец, убивающий собственной рукою изменника-сына. Грозная и величественная фигура старика Бульбы, его горячие призывы к казакам, его преданность чести и славе казачества должны произвести удовлетворительное действие на публику. Бульба – это Брут казачества, жертвующий всем ради своего дорогого Дона (Днепра. – О.І.) и ненавидящий изменников”.

Пьеса написана шесть лет тому назад, и в ней выпустили теперь массу фраз, которые могли бы быть уже слишком

правдоподобно истолкованы, как à propos, как намёки на дрейфусистскую кампанию*.

Жизнь и искусство. – 1898. – 27 ноября. – С.3.

№ 53

1903 р. – 3 циркулярних розпоряджень головного управління у справах друку

Министерство
Внутренних Дел
Главное управление
по Делах печати
6 февраля 1903 г.
№1348

Цензурным Комитетам
и Г.г. Отдельным Цензорам
по внутренней цензуре.

Главное управление по делам печати, признав необходимым воспретить печатание переводов на русский язык романа Золя “Истина” (“La vérité”), предлагает Цензурным Комитетам и Г.г. Отдельным Цензорам по внутренней цензуре не позволять к печати переводов упомянутого сочинения, как в отдельных изданиях, так и в виде фельетонов, журнальных и газетных статей.

Об изложенном Главное Управление по делам печати сообщает Цензурным Комитетам и Г.г. Отдельным Цензорам по внутренней цензуре для соответствующего исполнения.

Подписал: Начальник Главного Управления по делам печати, Сенатор Зверев.

Скрепил: Правитель Дел Главного Управления по делам печати, Член Совета В. Адикаевский.

Верно: И. об. Помощника Правителя Дел

ЦДІАК України. – Ф.294, оп.1, спр.94. – Арк.38. – Оригінал. Рукопис.

* Дрейфусистська кампанія – сфабрикована реакційними військовими колами Франції судова справа звинувачуваного в шпигунстві на користь Німеччини капітана французького генерального штабу єврея А. Дрейфуса, якого було засуджено до довічного ув'язнення (1894). Під тиском демократичної громадськості 1899 р. Дрейфуса було помилувано, а 1906 – повністю реабілітовано.

№ 54

1904-1905 рр. – Зі звіту Г.-Ф. А.-В. Пфейффера про літні закордонні відрядження

[...] *Преподавание в Сорбонне.* Предметы обыкновенного курса читаются в Сорбонне профессорами. Чтение формальное. Аудитория человек в 80 относится к лекциям безучастно. Имея много хороших руководств на родном языке и не будучи обязанной отвечать на экзаменах именно то, что прочитано профессором, она мало нуждается в лекциях. Предметы высокого содержания читаются выдающимися профессорами. Из них Picard имеет наибольшую аудиторию, состоящую наполовину из иностранцев. Затем пользуется успехом Borel.

Библиотека. Библиотека Сорбонны довольно богата. Зал для занятий велик (по крайней мере на 200 человек), но порядка в нём мало. В зал заходит много праздного народа. Зайдёт, посидит 10-15 минут, осмотрит публику, с кем-нибудь поболтает и уходит. В вестибюле библиотеки собирается публика, которая держит себя настолько свободно, что помощнику библиотекаря приходится высылать педеля просить публику быть несколько сдержаннее. Правда, в глубине библиотеки есть ещё небольшая комната, где разрешается работать отдельным лицам. Получив билет члена „Société mathématique de France”, я уже занимался там. В этой комнате помещены текущие журналы.

Математическое общество. Заседания посещаются слабо. Чтобы собрать слушателей для своего доклада, нужно их лично приглашать. Посещение общества величинами в роде Borel'я, Hadamard'a и т.д. является личным одолжением. Poincaré, Picard, Painlevé на заседания не являются. Председатели меняются от заседания к заседанию. Заслугой общества можно считать то, что оно имеет хороший собственный журнал. [...]

Пфейффер Г. Отчёт о летних заграничных командировках 1904 и 1905 гг. // Унив. изв. – 1907. - №5. – С.10-11.

№ 55

1908 р. – Лист Г. Бонвьє до професора Л.В. Рейнгарда

Laboratoire de Botanique
de la Sorbonne

Paris, le 8 avril 1908

Monsieur et Cher Collègue,

J'ai cherché, à partir de cette année, à apporter diverses améliorations à la „Revue Générale de Botanique” et je voudrais que vous puissiez vous en rendre compte.

Ne pouvant savoir, à cause de Libraires intermédiaires, si votre Laboratoire, la Bibliothèque de votre Université ou vous-même êtes abonnés à la Revue, j'ai donné votre nom à mon éditeur afin qu'il vous adresse un spécimen de la „Revue Générale de Botanique” (1908).

Je donnerai avec grand plaisir un compte-rendu des ouvrages, des mémoires ou des notes que vous voudrez bien me faire parvenir.

Je vous serai aussi très reconnaissant si, à l'occasion, vous pouvez me faire connaître les divers faits intéressants la Botanique ou l'Enseignement de cette Science dans votre région; ces communiqués prendraient place utilement dans les chroniques et nouvelles.

Veillez recevoir, Monsieur et cher Collègue, l'assurance de mes meilleurs sentiments,

Gaston Bonvier
15 rue de l'Estrapade – Paris

Ботанічна лабораторія
Сорбонни

Париж, 8 квітня 1908

Пане і Шановний Колего,

З цього року я шукав засобів удосконалення “Revue Générale de Botanique” і хочу повідомити вам про це.

Не знаючи, у зв'язку з використанням послуг книгопродавців-посередників, чи передплатили Revue ваша Лабораторія, Бібліотека вашого Університету або ви особисто, я передав ваше ім'я моєму видавцеві, щоб той надіслав вам екземпляр “Revue Générale de Botanique” (1908).

З великим задоволенням я підготував би доповідь про статті, дисертації чи замітки, які ви могли би мені надати.

Я був би вам вельми вдячний, якби ви погодились повідомляти різні цікаві факти з розвитку ботаніки або викладання цієї науки у вашому регіоні; вміщення цієї інформації у хроніках і новинах приносило би користь.

Прийміть, Пане і Шановний Колего, запевнення в моїх найкращих почуттях,

Гастон Бонвье

15 вулиця л'Естрапад – Париж

ЦДІАК України. – Ф.2051, оп.1, спр.8. – Арк.1-1(зв.). – Оригінал. Рукопис.

№ 56

1907-1908 рр. – Зі справи щодо відрядження осіб, які служать у Київському навчальному окрузі, за кордон та в межах Росії

Министерство
Народного Просвещения
Ректор
Императорского
Университета Св. Владимира
29 января 1908 г.
№161
г. Киев

Его Превосходительству,
Господину Попечителю
Киевского Учебного Округа.

Ординарный профессор Университета Св. Владимира по кафедре всеобщей (новой) истории П.Н. Ардашев обратился в Историко-филологический Факультет с прошением об исходатайствовании ему заграничной командировки с 1-го июня 1908 года по 10-е января 1909 года с целью приготовления к печати третьего тома его сочинения „Провинциальная администрация во Франции в последнюю пору старого

режима”. Историко-филологический Факультет, принимая во внимание: 1) что никакого заметного ущерба для общего хода преподавания от отсутствия профессора Ардашева в осеннем полугодии 1908 года не предвидится, так как небольшая группа специалистов по новой истории может легко наверстать пропущенные часы преподавания в весеннем полугодии 1909 года; 2) что просимая профессором Ардашевым командировка как для специалиста по истории Западной Европы является от времени до времени совершенно необходимою как для общих занятий и приготовления для академического преподавания, так и в особенности для успешности его трудов за отсутствием источников и пособий в России и наконец 3) что сочинение профессора Ардашева, уже в первой своей части удостоенное полной Соловьёвской премии и переводимое в настоящее время на французский язык, является ценным вкладом в отечественную литературу, единогласно определил ходатайствовать об удовлетворении просьбы профессора Ардашева и вошёл с представлением о сем в Совет Университета. Совет, соглашаясь с доводами Историко-филологического факультета, определил ходатайствовать о сем.

Донося об изложенном, согласно с определением Историко-филологического Факультета и Совета Университета, честь имею просить ходатайства Вашего Превосходительства перед Г. Министром Народного Просвещения о разрешении профессору Ардашеву заграничной командировки с учёною целью на время с 1-го июня сего 1908 года по 10 января 1909 года и с сохранением получаемого по службе содержания.

Ректор
Секретарь Совета

Підпис
Підпис

ЦДІАК України. – Ф.707, оп.74, спр.7. – Арк.14-14(зв.). – Оригінал. Рукопис.

№ 57
1909-1911 рр. - Зі звіту М.М. Москальова
про закордонне відрядження

По представлению Медицинского факультета Университета Св. Владимира я был командирован Министерством Народного Просвещения за границу с 1 апреля 1909 года на 2 года для изучения хирургии. Инструкция для командировки была выработана мною под непосредственным руководством моего глубокоуважаемого учителя профессора Александра Дмитриевича Павловского, которому считаю своим долгом высказать здесь искреннюю благодарность как за содействие моей командировке, так и за постоянные советы и указания относительно использования времени моего пребывания за границей.

Так как кафедра хирургической патологии и терапии, лаборантом при которой я состою со времени окончания мною курса медицинских наук (1902), в виду предстоящей постройки при ней клиники, переходит из теоретической в теоретически-практическую, то при составлении инструкции было обращено главное внимание на то, чтобы, по возможности, больше времени было уделено мною изучению клинической хирургии.

На Западе отдельной кафедры хирургической патологии не существует, а краткие теоретические сведения по хирургии сообщаются обыкновенно профессорами клиницистами на клинических лекциях; более же подробный курс теоретической хирургии читается доцентами той же клиники. Кроме изучения клинической хирургии в инструкции были намечены занятия патологической анатомией у проф. Orth'a в Берлине и курс бактериологии в Институте Пастера в Париже.

С составленной таким образом инструкцией медицинский факультет Университета Св. Владимира в заседании своём 2 декабря 1908 года вполне согласился и утвердил её. [...]

Москалёв М. Отчёт о заграничной командировке для изучения хирургии с 1 апреля 1909 по 1 апреля 1911 года // Унив. изв. – 1912. - №7. – С.1-2.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЗПР – Архів зовнішньої політики Росії (м. Москва)

ДАК – Державний архів міста Києва

ДАРФ – Державний архів Російської Федерації (м. Москва)

ЖМНП – Журнал Міністерства Народного Просвещения

Зап. Имп. Новорос. Унив. – Записки Императорского Новороссийского Университета

Зап. Имп. Харьк. Унив. – Записки Императорского Харьковского Университета

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського

Киевск. стар. – Киевская старина

РДАЛМ – Російський державний архів літератури та мистецтва (м. Москва)

Унив. изв. – Университетские известия

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абашев Д.М. 117, 258
Абламович І.К. 111
Авенаріус М.П. 123
Авсеєнко В. 122
Ададуров В. 13, 21
Адікаєвський В. 297
Адіні А. 193, 198
Адлерфельд Г. 58
Айвазовський І.К. 201
Аксаков С.Т. 156
Александров М.О. 174
Алексєєв П.П. 123, 149, 282, 283
Алексєєвський В.П. 107
Алферов М.Ф. 157
Алферьєв С.П. 260
Алчевська Х.Д. 195, 216
Алчевська Х.О. 195, 216
Алчевський І.О. 22, 194, 195, 196, 216, 217
Альварес Д.-Л. 66
Аляр Р. 206
Аман А.А. 92
Амміан Марцеллін 58
Ампер А.-М. 97
Андрєєв К.О. 104, 145
Андржейовський А.Л. 115, 241, 245, 249
Андрієн 93
Андрусов М.І. 135
Анна Ярославна 23, 24
Анріо Ж. 197
Антонович В.Б. 71, 127, 150
Антонович Д. 185, 214
Антуан 193
Анциферов О.М. 107, 108, 145
Аполлінер Г. 206
Ардашев П.М. 131, 300, 301
Армантіє Ф. 47
Арнольдї В.М. 109, 146
Аронсон 206, 208
Арпажон, граф 27
Архангельський М.М. 240
Асєєва Н.Ю. 11, 21, 218
Ашар Ф. 193
Ашар-Беккер 193
Ашарї 190
Багалій Д.І. 73, 74, 139, 140, 144, 145, 209
Багрянородний К. 58
Бай де 200
Байков П.М. 158
Байков С.М. 158
Байрон Д.-Н.-Г. 30
Балар 117
Бальбі А. 19, 61
Бальзак О. 7, 10, 15, 16, 19, 20, 68, 160, 161, 163, 165, 166, 177, 178, 180, 210, 211, 254
Балюз Ж. де 28, 29

- Барабашев П.М. 106, 107, 145
Барамт 102
Баран О. 27, 71
Барант 93, 243, 244
Барберо 193
Барб'є О. 168, 169, 176, 177, 178, 180, 211, 228
Бардах Я.Ю. 134, 137, 152
Барруа 135
Барт Ф.-О.-В.Г. де ла 90, 91
Бартелемі О.-М. 158
Барятинський, кн. 83
Бастьєн-Лепаж Ж. 202, 203
Баторій С. 33
Бауер Г. 191
Бацак К.Ю. 73
Башерель Л.-Н. 89
Башкирцева М.К. 202, 218
Башле А. 196
Безенваль Ж.-Б., барон де 29
Бейвель К.-Ф.-А. 93, 268, 269
Бейер С.І. фон 101
Беккер В.В. 116
Белен-де-Баллю Я.Я. 80, 81, 82, 86, 224, 231
Бенак-Фераррі Г. 195
Бенедіктов В.Г. 169
Беранже П.-Ж. 167, 168, 175, 177, 178, 180, 211, 228
Беретті О.В. 260, 261
Берже 106
Берліоз Г. 196, 255
Бернар С. 188, 189, 190, 197, 198, 284
Бертен А. 161
Бертло П.-Е.-М. 134
Бертоні Ф.П. 271
Бертран Ж. 104
Бетховен Л. ван 191
Бец В.О. 119
Бешорель 256
Біанка 187
Біанко 193
Бібіков Д.Г. 165
Білецький-Носенко П.П. 156
Білімович О.Д. 130, 151
Білозерський В.М. 67
Біляшівський М.Ф. 207
Біне Ж.-Ф.-М. 101
Біо Ж.-Б. 96
Біссон М.А. 190
Бланкі 114
Блюменбах Й.-Ф. 85, 235, 236
Бобрецький М.В. 126
Бобринський В.О. 172, 283, 284
Боголюбов О.П. 202
Бодлер Ш. 176, 177, 228
Бодуен 125
Бойво 114
Бойчук М. 206
Бокаж 188
Болгаревський М.П. 95
Бомарше П.-О. К. де 175, 177, 178, 179, 180, 228
Бонак Ж.-Л. де 29
Бонвьє Г. 299, 300
Бонне П.-О. 104
Боплан Г.-Л. де 8, 26, 27, 35, 58, 71
Борде Ж. 138
Борель А.А. 86, 88, 89, 225, 246, 251, 256
Борель Е. 130
Борисполець П.Т. 202
Борнгаупт Ф.К. 130
Борщак І. 6, 7, 19, 72, 75, 210
Борщевська М.В. 209
Боссе 115
Боссюет Ж.-Б. 89, 251

Боуе 115
Брак Ж. 201, 207
Брегет 116
Брежі, віконт де 27
Брентано Л. 288
Бруардель П. 130
Буавень92
Буало Н.18, 89, 158, 159, 232,
246, 251
Бувар 96
Бузескул В.П. 144
Буланже Л. 31
Бунге М.А. 122, 279, 280
Буняковський В.Я. 97, 98
Бурачек М.Г. 205, 218
Бурбони 41
Бургундський, герцог 169
Бурдалу Л. 89
Бурдель А. 206
Бурдель Е.А. 208
Бурже П. 177, 178
Бюізон Ж. 191
Бюффон Ж.-Л.-Л. де 89, 156, 167,
246, 251
Бякстер Я.М. 269

Вагнер Р. 193, 195
Валамбрег А. 188
Вальтер О.П. 114, 258
Вальц Я.Я. 121, 148
Ван Гог В. 201, 207
Варварцев М.М. 11, 12, 21, 149,
210
Васнецов В.М. 200
Вассаль 45
Васько 259
Вафлар 184
Вебер П. 197
Вейгерт К. 139

Вейнберг Б.П. 136, 152
Вельярд 274
Вергілій М.П. 81
Верді Дж. 190, 195
Верен 114
Верле Ш. 207
Верлен П. 176, 177, 228
Верн Ж. 174, 228
Верн М. 177
Вернадський І.В. 114
Верне О. 170, 201
Вернейль 115, 241
Виговський І.І. 71
Винар Л.Р. 71
Винський Г.С. 156, 209
Високович В.К. 105
Висоцький С.О. 71
Виходцев 185
Віардо П. 175, 203
Вівіен А. 191
Вігура І.М. 112, 113
Віженер Блез де 26
Вільденов К.-Л. 85, 236
Вільмень 89, 244, 246, 251
Вільнев, маркіз де 30
Вінні А. де 88, 89, 183
Віре 137
Владимирова Н. 215
Владимирський-Буданов М.Ф.
146, 147
Вламінк М. де 201
Воаргарт Я.К. 92
Воблій К.Г. 131, 151
Вовк Ф. 70
Вовчок Марко 7, 10, 18, 19, 173,
174, 212, 228
Водзинський І. 255
Воейков О. 157, 210
Возняк М. 212

Волян Ф.П. де 42
Володимир Святославич (Володимир Великий) 23, 62
Волсей де 85
Вольська В. 201
Вольтер 30, 35, 83, 88, 89, 90, 128, 156, 157, 167, 175, 177, 178, 180, 236, 244, 246, 251
Воронцов М.С. 64, 75
Вюрц Ш.-А. 117, 122, 131
Вяземський П. 157, 210

Гаврилко М.О. 208
Гадінг Ж. 193, 198
Галеві Ж. 189, 193
Гамалія М.Ф. 137
Гамба 64
Ганнот Ю. 93
Ганська Е. (Ржевуська) 7, 16, 160, 161, 162, 163, 166
Гарньє 127
Гарран де Кульон Ж.-Ф. 19, 34, 35, 36
Гвальтієрі П. 188, 285
Гваньїні О. 35, 58
Гейбель Е.Г. 287
Гей-Люссак Ж.-Л. 100
Гельвецій К. 83, 154, 167, 209
Генгене 244
Генні М.І. 86
Генріон 93
Генріх Валуа, герцог Анжу 26
Генріх I 23, 24
Генріх IV 99
Геракл 25
Гері 193
Геродот 58, 81
Герье В.І. 149
Гізо Ф. 89, 102, 128

Гінцбург І.Я. 202, 218
Гірс М.К. фон 69
Гленобоцький М. 57
Гоген П. 201, 207
Гоголь М. 68, 186, 194, 198, 206, 296
Гогоцький С.С. 258
Годфруа Ж. 187
Годфруа Л. 187
Головинський 186
Гольбах П. 83, 167
Гомер 81, 169
Гонкур Е. 177
Гонкур Ж. 177
Гончар Б. 13, 21
Горацій 81, 82
Гордєєв Ф.Г. 199
Гордєєнко Є.С. 100
Гордєєнко Г.С. 101
Горезій 80
Горецький Л.К. 119, 148
Горленко В.П. 6, 19, 78
Горс А. де 197
Грабовський П.А. 176, 212, 228
Грабянка Г. 34, 72
Граве 255
Грацієвський 247
Гребенюк В. 218
Гревідон П.-Л. 170
Грез Ж.-Б. 170
Гриценко М. 240
Гроффей Ф. 29
Грушевський М.С. 70
Гуго 24
Гудович В.В. 41
Гулак-Артемівський П.П. 18, 159, 160, 210, 228
Гулевич В.С. 107
Гумницький К.-Г. 274
Гуно Ш.-Ф. 190

Гурлянс 198
Гуров О.В. 104
Гуцан Ф. 57
Гюббенет Х.Я. фон 120, 257, 258, 267
Гюго В. 30, 72, 89, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 183, 186, 188, 228, 233, 263, 264
Гюден Ж. 170
Гюе Л. 40
Гюйон 190

Д'Аламбер Ж.-Л. 83, 167
Д'Аннунціо Г. 176
Д'Артузій Л. 239
Давід Ж.-Л. 170
Дамаскін І. 80
Данилевський В.Я. 106
Дарбу Г. 109
Дарье 107
Дашкевич М.П. 71, 127, 150, 182, 213
Дашкевич Я. 71
Дебре Г.О. 91, 225, 247, 248
Деверё В. 197
Девойд Ж. 192
Де-Гурмон Р. 177
Дегуров А.А. (Дюгур) 83, 84, 85, 225, 231, 232
Дезайе 115
Декроза Ф. 195
Делавінь К.-Ж.-Ф. 89, 252
Делакруа Е. 169
Деларош П. 170
Деларю Д.І. 104
Делел 114
Делер П. 194, 296
Деліб Л. 191, 197
Деліль Ж. 18, 158, 160

Делур'є Ж. 183
Дельбо 109
Делявінь Ф.О. 80, 85, 86, 140, 225, 231, 234, 235, 236
Делятр К.І. 92
Демаре П. 265
Демонсі К.О. 100, 101
Демосфен 26
Демченко В.Г. 117, 147, 258
Дені Л. 272
Дені М. 201, 205, 208
Деркач Г. 194
Дерош 187
Десмет 46
Детайль Е. 204
Джеджула К.О. 9, 20
Діаз Н.-В. 203
Дідро Д. 83, 127, 156, 167, 209
Діккенс Ч. 198
Длугош Я. 58
Добіньї Ш.-Ф. 203
Доброклонський С. 17, 22, 75
Догель О. 135, 152
Доде А. 176, 178, 191, 228
Дональдо П. 196
Доніцетті Г. 191
Драгоманов М.П. 122, 175, 212, 227
Дрейфус А. 297
Држевицький 56
Дуров С. 168
Дуссан В. 275, 276, 277
Дюбрюкс П. 44
Дювер 184
Дюженко Ю. 218
Дюкен 190
Дюма Ж.-Б.-А. 100, 134
Дюма О. 170, 183, 192
Дюма-син О. 177, 188, 189, 190, 191, 193

Дюнойє 184
Дюпре Ж. 203
Дюран-Рюель 207
Дюфренуа П.-А. 111
Дюфурмантель 108
Дюшені К. 193
Дягілев С. 195

Евальд А.В. 99, 144
Ейжен 187
Елі де Бомон Ж.-Б 111
Ерв'є П. 197
Ерве Ф. 191
Ергардт Ф.Ф. 117, 120, 128, 281,
287
Еренбург І.Г. 207
Еркман-Шатріан 172, 174, 190,
228
Ерміт Ш. 104
Етцель П.-Ж. (Сталь П.-Ж.) 173,
174

Євдокімов М.М. 108, 145
Євніна О.М. 10, 20
Єрмаков В.П. 123, 149

Жазон 188
Жакмар 45
Жарет 284, 285, 286
Жеріко Т. 31
Жеромі 187
Жилле Р. 92
Жиністі 296
Жиро-дю-Вів'є 87, 242
Жое 198
Жордан М.-Е.-К. 104
Жорес Ж. 125
Жорж 183, 184
Жоссе М. 193

Жуковський А. 8, 20
Журавська І. 10, 20
Жюльєн Р. 207

Загоровський Є. 73, 150
Загоровський О.І. 126, 127
Загурський Л.М. 104
Залізник М. 32
Заньковецька М. 175
Засенко О. 10, 20, 212
Затеплинський П.О. 95, 96
Захарчук О. 13, 21
Зверев 297
Зеленецький М.М. 135
Зелінський М.Д. 134, 152
Зенфтлебен Ф. 272
Зібер М.І. 122
Зленко А. 8, 20
Злотников М.Ф. 75
Зміївський А. 182
Золя Е. 91, 172, 176, 178, 228, 297

Іван Грозний 85
Іван з Рутенії 25
Іванішев М.Д. 113, 257, 258, 262
Іздебський В. 201
Іконніков В.С. 73, 123, 146, 149,
150, 227

Кавалерідзе І. 208, 218
Казанцев Л.М. 129, 151, 289
Кампредон Ж. де 29
Капетінги 23
Каплан-Гірей 30
Каразін В.Н. 80, 157, 158, 209
Карамзін М.М. 87, 89
Карєєв М.І. 124, 149
Карл Великий 23
Карл IX 26

Карл XII 29, 30, 34, 59, 90
Карр Ж.-Л. 19, 60, 60
Карьер Е. 203
Кастельбажак, маркіз де 16, 163
Катерина II 31, 34, 37, 39, 46, 50,
53, 54, 59, 87, 220
Катренко А.М. 12, 21, 147
Катренко Я.А. 12, 21, 147
Каченовський Д.І. 15, 103, 227
Квітка-Основ'яненко Г.Ф. 18,
171, 211
Кене Ф. 167
Кесслер К.Ф. 11, 118, 252, 253
Кисельов О.Д. 109, 146
Кистяковський О.Ф. 123
Ківліцький Є.А. 125
Клерен Ж. 203
Клермон-Тоннер 40
Клерон 183
Ключніков Ю.В. 17, 22, 75
Кніс К. 288
Кнорр Е.А. 116
Кобургський Ф. 69
Ковалевський О.О. 135, 152
Коваленко Л.А. 10, 20
Ковалинський М. 154
Козельський Я.П. 18, 155, 156, 228
Козицький Г.В. 156
Кок П. де 170
Коклен Б.К. 190, 198
Коклен Ж. 193
Коломб 184
Коломбо Г.Т. 187
Комбурлей М.І. 157
Кон 288
Кондаков Н.П. 134, 151
Кондорсе Ж. 128
Конт О. 124, 128
Коппе Ф.-Е.-Ж. 176
Корбе Х. 9
Корбен 193
Кордашевський А.І. 158
Кордован П. 25
Кордье П.-Л.-А. 111
Корнель П. 88, 89, 90, 127, 244,
246, 251
Корню А. 106
Коро К. 206
Короткий В. 150
Коротнев О.О. 128, 135, 150, 290,
291
Коршун Г.В. 107
Коршун С.В. 108, 145
Косач О.П. 177
Косач М.П. 177
Косик В. 8, 20, 78
Костенко К.Є. 205
Костенко С.П. 204
Костомаров М.І. 67, 83, 140
Котляр М.Ф. 71
Котляревський І.П. 18, 76, 171,
181, 211, 213
Коцебу А. 184
Кочетов В.А. 103
Коші О.-Л. 97, 98, 99
Крамської І.М. 199, 217
Кребійон П.-Ж. 18, 160, 246
Кржижановський 259
Крижановські 186
Крилов О.М. 144
Кромер М. 26, 58
Кругликова Є.С. 205
Ксенофонт 58
Кузень 243
Куликовський Г. 265
Куперник Л. 189
Куплеваський М.О. 105
Кураєв О.О. 12, 21

Курбський А.М. 85
Курочкін В. 168
Курсель П. де 197
Кюстін, маркіз де 162

Лаббе 126
Лагард О. де 62, 63
Лагарп Ж.-Ф. 243, 244
Лазаревич І.І. 119, 149
Лазаревський М.М. 168
Ламартін А.-М.-Лі. де 18, 89, 178
Ландольт 107
Ландражин І.Я. 92
Ланжер Е. 193
Ланжерон Л.-О.-А. 8, 42, 45, 46, 47, 222
Ланнелонг 130, 295
Лапінський М.М. 130, 151
Лаплас 87, 242
Лаплас П.-С. 96, 97
Лассаль 191
Лауфер 166
Лафіт 128
Лафонтен Ж. де 89, 246, 251
Лашамбоді П. 179
Ле Гран 184
Лебединський Я.М. 137, 152
Лебрек 193
Левер'є У. 101
Левицька С.П. 206
Левік С. 216
Легар Ф. 197
Ледюк І.С. 106, 225
Ледюк С. 86
Лезюр Ш.-Лі. 19, 57, 58, 59
Лейкфельд П.Е. 109, 146
Лельєвр Я. 93
Лемар 87
Леметр Ж. 177

Ленар 242
Ленкавський О. 182
Ленський Д.Т. 185
Лео Андре 174
Лерой Ж. 187
Лесаж А.-Р. 155, 171, 175, 209
Лещинський С. 29, 30
Лисенко З.О. 178
Лисенко М.В. 196
Литвин Ф. 194
Ліблінг Г. 191
Лівій Т. 81
Лінкевич С. 25
Лінней К. 85
Лінниченко О.І. 121, 271
Ліновський А. 40
Ліппманн Г. 107
Ліст Ф. 191, 255
Лобанов-Ростовський А. 184
Лоде Ф. 93
Лодигенський К. 75
Лозань 184
Лоран Ж.-Пі. 165, 206
Лоран І. 92
Лоррен 170
Лукашевич 57
Лукіан 81
Лучицький І.В. 12, 21, 74, 124, 125, 149, 150, 227
Людовик XI 101
Людовик XIV 28, 29, 159, 169
Людовик XV 29, 30, 31, 238
Людовик XVI 31, 83, 232
Ляво Ж.-Ш. 31

Маблі Г.-Б. 32
Маврокордато А. 80
Мадейський 183
Мазаріні Дж.-Р. 27, 28

Мазепа І. 28, 29, 30, 31, 34, 59,
63, 72, 220
Мазер 184
Мазеро 184
Маковей О.С. 178
Макс 187
Максимович М. 66
Малінін М.І. 133
Мало Г. 174
Мало І.Г. 86, 225
Мальт-Брюн 58, 59, 60
Мане Е. 207
Маневич А.А. 207
Манжола В. 8, 20
Манфред А.З. 9, 20
Маргеріт П. 177
Марешо П. 40
Марке А. 201
Маркевич С.В. 41
Марон Ж. 29
Мартенс Ф. 17, 22, 75
Мартинович О.М. 104
Марто А. 193
Мартос І.П. 47, 199
Мартьянова Є.П. 10, 20
Марш 131
Марьєжоль 124
Массене Ж. 197
Матвішин В.Г. 11, 20
Матіас 136
Матісс А. 201, 205
Мацон Ю.І. 118
Мацьків Т. 72
Мей Д. 182
Мей М.-Ж. де 191
Мейербер Д. 170
Мейссоньє Е. 203
Мелікішвілі П.І. 134, 152
Меллер В.Г. 206
Мельвіль А. 183
Мельяк А. 189, 193
Менгер К. 288
Мендес К. 176
Менжо А.-А. 278
Менн 198
Меншиков О.Д. 29
Меріме П. 7, 10, 67, 68, 173
Мерінг Ф.Ф. 260
Меріс П. 192
Меровінги 101
Мерсьє Л.-С. 156, 183, 184
Мечников І.І. 15, 132, 137, 138,
152, 227
Микола І, імп. 16, 65, 162, 163,
168
Микола ІІ, Папа Римський 24
Мілле Ж.-Ф. 203
Мілло Л. 40
Мільвуа Ш.-І. 158
Мірам Е.Е. 111, 112, 267
Мірекур Е. де 179
Мішель 114
Мішле Ж. 89, 102, 103
Міщенко Ф.Г. 126
Млинарський Е. 193
Млотковський К. 182
Мнішек Г. 163, 166
Мольєр Ж.-Б. 88, 89, 90, 127, 172,
177, 178, 180, 182, 183, 184, 185,
186, 190, 197, 228, 244, 246, 251
Момбеллі М.О. 167
Моне К. 206, 207
Монморен А.-М. 31
Монтандон К. 64, 65
Монтібелло Г. де 69
Монтеск'є Ш.-Л. 89, 90, 93, 155,
246, 251
Монферран А.А. 170

- Мопассан Г. де 91, 172, 177, 178, 180, 191
 Моран Е. 296
 Моран Ж. 194
 Мореас Ж. 176
 Мореллі Ф. 185
 Морі 243
 Морозов Ю.І. 103
 Морозова П. 73
 Москальов М.М. 131, 151, 302
 Мотль Ф. 195
 Моцарт В.-А. 191
 Мочуговський Я. 57
 Мошинський 56
 Муагрон 91
 Мужоль Ф. 255
 Мурад 33
 Муратор 187
 Мурашко М. 204
 Мурашко О.О. 205
 Муре М. 154
 Мюсе 187
 Мюссе А. де 177, 191
- Навуходоносор II** 168
 Наливайко Д.С. 10, 12, 20, 21, 71, 210, 211
 Наліс А.О. 90, 179
 Намюрський Р. 24
 Наполеон I 7, 19, 21, 32, 40, 54, 56, 57, 75, 85, 164, 221, 223, 232
 Наполеон III 67
 Наулко В. 73
 Невіль А. де 203
 Невський О. 235
 Негрі А. 176
 Незай-Марнозій 158
 Нейман 288
 Немирич Ю. 28
- Нечуй-Левицький І.І. 18, 175, 212
 Нізарр 89, 93, 246, 251, 256
 Нікіта Л. 190, 191, 198
 Ніколь, абат 85, 92
 Нічпаєвський Л. 79, 139, 234, 238
 Нодо М. 92
 Ноель (Ноэль) 87, 88, 242, 251, 256
 Нуазет Ж. 198
- Обер Д.-Ф.-Е.** 170, 190, 191
 Оболонський М.О. 105
 Овідій 58
 Одетт-Обер 188
 Олар А. 125
 Олександр I 38, 39, 55, 56, 65, 220
 Олександр II 171
 Олександр III 69
 Олександр II, Папа Римський 24
 Оне Ж. 193
 Оріховський С. 25, 26
 Орлик Г. 29, 30
 Орлик П. 29, 30
 Орлов О.Ф. 16, 162, 163
 Орловський В.Д. 202
 Орфіла М.-Ж. 100
 Осипов І.П. 105, 139, 144, 145
 Осиповський Т.Ф. 95
 Остроградський А.В. 98
 Остроградський М.В. 15, 22, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 143, 144
- Павло I** 39, 54, 55, 223
 Павловський А.Ф. 98
 Павловський І.Ф. 76
 Павловський О.Д. 130, 302
 Павлуцький Г.Г. 128, 150
 Павлюк М.М. 210

Пайен А. 100
Пакі-де-Совіньї М.М. 82, 83, 86,
225, 231, 232, 235, 236, 237, 238, 240
Палцін О.О. 157, 158, 228
Паллас 45
Пальм (Арбенін) Г. 185, 214
Паньківський С.Ф. 197
Паращенко Л.С. 193
Паращук М.І. 207
Пархоменко І.К. 206
Паскаль Б. 89, 246, 251
Пассек Я. 30
Пастер Л. 134, 138, 139
Пашенко В.І. 11
Пейтраль М.З. 179
Пекюс Л.Е. 89, 90
Пеллен 106
Пелт'є 114
Пенінський (Пеннінський) 87,
89, 242, 252
Перез О. 187
Петі Ж. 203
Петіпа В.М. 191
Петіпа М.І. 191
Петріашвілі В.М. 134
Петро I 28, 32, 59, 237
Петро III 31
Петров М.Н. 101, 102, 144
Пильчиков М.Д. 15, 105, 106,
136, 227
Пікар Е. 109, 130
Пікассо П. 207
Пікте де Рошмон 45
Пілянкевич М.І. 112, 113
Пінго Л. 9
Пітра А.С. 101
Планкет 197
Плансон А.К. 86, 87, 88, 225, 242,
243, 244
Планш Ж.-Б.-Г. 251
Плещеев О.М. 167
Пліній 58
Плутарх 58
Подвисоцький В.В. 128, 293
Подоський 183
Покровський О.М. 107
Поліньяк 40
Поль-Шоб 193
Поляновська 92
Попов М.О. 104
Попов М.Ф. 106
Порель 296
Потоцька С. 63
Потоцький С.О. 79, 80, 82, 83, 84,
86, 234
Потоцький Ф. 63
Потьє 45
Потьомкін Г.О. 50
Похитонов І.П. 202, 203, 218
Прево Л.-К. 111
Прево, абат 197
Проскура І. 185
Проскура С. 186
Пуанкаре А. 109
Пуансо 97
Пуассон С.Д. 96, 97, 98
Пуссен Н. 170
Пфейффер Г.-Ф. А.-В. 130, 151,
298
Пшеничний 57
Пшиємський 27
Рабле Ф. 68
Рагюз де 65
Райнері 108
Расін Ж. 18, 89, 90, 127, 159, 182,
192, 246, 251, 252
Ратцковський Ж. 201, 294

- Рауль III де Крепі-Валуа 24
 Рафмінь 92
 Рахманінов І.І. 116, 117, 147
 Рахманінов С.В. 196
 Режан 192
 Рейер Е. 196
 Рейнгард Л.В. 15, 108, 299
 Рейт Б.О. 235
 Рекановський П. 183
 Реніо 117
 Ренненкампф М.К. 118, 259
 Ренуар О. 206, 207
 Реньяр Ж.-Ф. 246
 Репяхов В.М. 134
 Решберг Ш. 19, 60
 Решке Я.М. 194
 Рєпін І.Ю. 199, 204, 205
 Рижський І.С. 80, 158
 Римський-Корсаков М.А. 196
 Ристенко О.В. 137
 Рібас Й. де 43
 Рібо Р. 198
 Рішард А. 91, 225
 Рішельє А.-Е. дю Плессі 8, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 65, 85, 221, 222, 232
 Робер С. 67, 162
 Робер-Флері Т. 202
 Робіке 114
 Рогович А.С. 113
 Роден О. 206, 207, 208
 Роденбах Ж. 176
 Рожицький 183
 Розенталь Е.М. 78
 Розумовський К. 31
 Рокіні де 108
 Рокур Ф.-М.-А. 183
 Роланд 23
 Романови 162
 Романович-Славатинський О.В. 118, 259
 Ромер П.Е. 119, 120, 148
 Роммель Х.-П. 22, 80, 83, 140, 231, 232
 Роні 177
 Рославський-Петровський О. 79, 139
 Ростан Е. 188, 190, 197
 Ростанд 108
 Ротерт В.А. 107
 Рошер В.-Г.-Ф. 288
 Рубінштейн А.Г. 191
 Рубо 47
 Рувьє 45
 Ружмон 184
 Рум'янцев М.П. 55
 Руссо Ж.-Б. 18, 156, 159
 Руссо Ж.-Ж. 32, 62, 83, 89, 127, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 167, 171, 172, 177, 178, 209, 228
 Руссо Т. 201, 203, 246
 Рюльєр К.-К. 31, 32, 58, 59
 Рязузова Г.М. 11
 Сабанін А. 17, 22, 75
 Сабінін Є.Ф. 144
 Савейр Г. 24
 Садовський Г. 47
 Садовський М.К. 197, 217
 Сажин М. 166
 Салтиков М.М. 109, 146
 Самійленко В.І. 19, 178, 213, 228
 Самойленко Г.В. 147
 Самойленко О.Г. 147
 Самойлов Ф.О. 152
 Самойлович І. 28
 Самокиш М.С. 203, 218
 Санд Жорж 177, 178, 180

Саньяк Ф. 125
Сапіга В. 29
Сарду В. 188, 189, 190
Се А. 125
Севельяк П. 196
Сегюр Л.-Ф. де 51, 74, 75
Сезанн П. 201, 207
Секретан 116
Селецький П.Д. 22, 186, 214, 233, 237
Сембратович Р. 70
Сен-Бев Ш. 89, 244, 246, 251, 256
Сен-Валері 207
Сен-Венсен Б. 115
Сен-Жозеф А. де 50, 51, 74, 75
Сен-Ламберт 158
Сен-П'єр Ж.-А.Б. 18
Сен-Санс К. 196, 217
Сент-Прі К. де 42
Сенявський А. 29
Серюзьє 205
Сеян Л.Е. 31
Сетов І. 190
Сивокт А.О. 86, 225
Сидоренко Г.Д. 117, 258
Сислей А. 200, 206
Сікар 44
Сільвестр А. 194, 296
Сіньяк П. 201
Скааль 43
Скальковський О. 73, 74, 140
Скарлатті А. 191
Сковорода Г.С. 18, 153, 154, 209, 228
Скріб Е. 189, 190
Скроцький М. 200
Смирнова О.М. 16
Соваж Т. 183
Сперанський М.М. 56
Срезневський І.Є. 158
Стадіон В.-Г.М. 121, 266, 267
Сталь А.-Л.-Ж. де 19, 61, 62, 158, 162, 228
Станевич Є.І. 158
Станіславський К.С. 190
Старицький М.П. 19, 178, 213, 228
Стаухурський 56
Стендаль Ф. 177
Стойкович О.І. 231
Страбон 58
Страшкевич К.Ф. 121
Струве Ф.А. 133, 151
Струхманчук Я.М. 208
Студзинський І.Б. 132, 151
Субботін В.А. 122, 280, 281
Субтельний О. 72
Суворов О.В. 55
Сумцов М.Ф. 210
Сухомлинов М.І. 139
Сю Е. 170
Сюар 184
Сюллі М. 192, 198
Сюллі-Прюдом 191
Таборі 193
Тализін М.І. 258
Таран А.І. 208
Таран Л.В. 12, 21, 149, 150
Тарасов І.Т. 127, 150
Тарле Є.В. 75
Тауберт А.І. 235
Таціт П.К. 58, 81
Твен М. 198
Текелі П.А. 59
Теплов Г. 31
Тимофеев Ф.В. 106
Тихомандрицький М.О. 105
Тіціан 202
Тібут С. 187

- Тінкевич І. 25
 Ткаченко В.Я. 218
 Ткаченко М.С. 204, 218
 Токвіль А. 103
 Тома де Томон Ж. 43, 199, 217
 Томас 243
 Томашівський 56
 Торсі де 29
 Траверсе О. 74
 Траутфеттер Р.Е. 115, 253
 Трипільська Є.Р. 206
 Троїцький І.В. 128
 Тройон К. 203
 Труссо А. 100
 Тугендхольд Я. 200, 217
 Тульчинська В.П. 152
 Тургенев І. 173, 203, 218
 Тутковський П.Л. 112, 113
 Тьєррі О. 89, 102, 128
 Тюрго А. 167
 Тютчев І.А. 121, 273
- У**
 Уатт Дж. 167
 Уваров С.С. 163
 Удінцев В.А. 129, 151, 292
 Українка Леся 10, 19, 176, 177, 213, 228
 Ульяновський В. 150
 Унзо 243
 Урсо 247, 248
 Ушаков Ф.Ф. 55
 Ушинський М.Г. 158
- Ф**
 Феде Ж. 188
 Федоровський А.С. 110, 146
 Федорчук Я. 70
 Фенелон Ф. 89, 158, 163, 228, 246, 251
 Теофілактов К.М. 111
- Фер де Мезон Ж. де ля 44
 Феріє П. 188
 Ферюссар 115
 Філіпп І 24
 Філіст 183
 Філомафітський Є.М. 158
 Флері-Флеретт 187
 Фліз Д.-П. де ля 41, 42, 73
 Флобер Г. 177, 178, 180
 Флоринський Т.Д. 150
 Фолітен 114
 Фонберг І.М. 114, 252
 Фор Ф. 192
 Форж де 184
 Форіель К. 102, 243
 Фортинський Ф.Я. 126, 150
 Франко І. 176, 177, 212
 Франс А. 91, 176, 178, 228
 Френезі А. 269
 Фреше 192
 Фукідід 58
 Фультон Р. 167
 Фундуклей І.І. 165
 Фур'є Ж.-Б. 97
 Фур'є Ш. 167
 Фюльжанс 184
- Х**
 Хеменнофер 280
 Хмельницький Б. 34, 35, 58, 67, 71, 220
 Ходін А.В. 287
 Хоїнський 56
- Ц**
 Цезар Ю. 81
 Цехановецький Г.М. 262, 263
 Циммерман А. 112
 Цитович М.М. 129, 288, 289
 Цицурін Ф.С. 111
 Ціцерон М.Т. 26, 81, 82

- Чайковський М.** 57, 76
Чайковський П.І. 191
Челліні Б. 165
Черевков О.М. 107
Черняєв В.М. 100
Чижов М.Ю. 134
Чугаєвич Г.О. 120, 262, 263
Чуткий А.І. 150
- Шад Й.-Б.** 85, 140
Шамбрєн 131
Шапеллон А. 92
Шапсаль 89, 252, 256
Шарль Е. 207
Шарпантьє 106
Шассеріо Т. 31
Шатобріан Ф.-Р. де 158, 159, 170, 175, 228, 243
Шевальє П. 27, 58, 71
Шевальє, співак 192
Шеврель Г. 100
Шевченко Т.Г. 7, 18, 19, 166, 168, 170, 211
Шекспір В. 183, 188, 189, 190, 233
Шёнберг 288
Шенкенберг 139
Шеньє А.-М. 243, 244, 246
Шептицький А. 206, 207, 208
Шерер Ж.-Б. 19, 32, 33, 34, 35, 58
Шерідан Р. 183, 185
Шеффер О.О. 121, 271
Шидловський Р. 157
Шилькнехт 57
- Шимков А.П.** 104, 105
Ширай Д. 185
Шитлер А. 182
Шишмарьов В.Ф. 73, 74
Шмоллер 288
Шніцлер Ж. 65, 66
Шовен А.-Р.О. 91
Шолайський 56
Шопен Ф.Ф. 191
Штейбен Ш. 170
Штейн І. 183
Штеричева П.М. 157
Штранге М. 9, 20
Штрандман Р. 167
Штурм Ж.-Ш. 97, 101
Шуазель-Гуфьє 40
Шуазель-Дайкур 40
Шуйський В.К. 217
Шульгін В.Я. 122, 141
Шульц 192
- Щедрін Ф.Ф.** 199
Щепкін М.С. 183, 184, 190
- Юзефович М.В.** 15, 166
Юрченко П. 74, 75
Юшкевич А.П. 99, 144
- Яковенко Н.** 72
Ярослав Мудрий 23, 24
Ярославський В.І. 157, 158, 209
Яроцький В.Я. 261, 263
Ясинський Е.-В.-А. 281, 282

Accarias 289
André E. 290
Audré 256

Balbi A. 77
Balzac H. 210
Bernis M. 290, 291
Bonvier G. 299
Borel 298
Borschak E. 19
Bugnion Ed. 290

Cauwès P. 290
Chénier A.-M. 256
Cuq 290

Davidoff 291
Demangeat 289

Esmein 289

Faurot L. 290
Frederic 291

Gamba, chevalier 77
Garran J.-PH. 72
Garsonnet 290
Gérardin 290
Girard 290
Glasson 289
Graham John S. 290

Hadamard 298
Hugo V. 256

Karr J.-L. 76

Lagarde A. 77
Laveaux J.-Ch. 72
Lesur Ch.-L. 76
Loomis B. 291

Jobbé-Duval M. 290
Joukovsky A. 20

Malte-Brun 76
Merimée P. 20, 78
Montandon G.-H. 77

Orth 302

Painlevé 298
Picard 298
Pingaud L. 20, 73, 74
Poincaré 298

Raguse, duc de 77
Rechberg Ch. 76
Robert C. 78
Rousseau J.-B. 256
Rulhière Cl.-C. 72

Schmaus H. 291
Schnitzler J.-H. 77
Sherer J.-B. 72
Staël, m-me de 77, 210

Voltaire 72

Waters Artur W. 291

Zlenko A. 20

Наукове видання

ІВАНЕНКО Оксана Анатоліївна

**УКРАЇНСЬКО-ФРАНЦУЗЬКІ ЗВ'ЯЗКИ:
НАУКА, ОСВІТА, МИСТЕЦТВО
(кінець XVIII – початок XX ст.)**

Верстка та оригінал-макет *Л. Мигаля*

Підписано до друку 30.06.2009 р. Формат 60x84/16
Ум.друк.арк. 17,2. Обл. вид. арк. 14.
Наклад 300 прим. Зам. 33

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул.Грушевського, 4.

